

Ірина Васильків,
Руслан Сіромський,
Валерій Островський

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

РІВЕНЬ СТАНДАРТУ

10

Перша світова війна

1917

1941-1945

1944

Голокост

1919-1933
тоталітаризм
контрибуція

Організація Об'єднаних Націй

1922-1929

фашизм
Голодомор

1938

1914-1918

Ліга Націй
гандизм
хунта

1939

пендліз
нацизм

масова культура
асиміляція
репарація

1932-1933

1933-1940

авангардизм

1932-1933

геополітика
аншлюс

Друга світова війна

геноцид

1945

патифундія

мюзикл

1939-1945

джаз

антисемітизм

1929

демлітаризована зона

королівська диктатура

авторитаризм

ксенофобія

етатизм

рух Опору

1933

комунізм

олімпійський рух
сепаратизм

Ірина Васильків, Руслан Сіромський, Валерій Островський

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Рівень стандарту

**Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти**

**Тернопіль
Астон
2023**

**УДК 94(100)(075)
В 85**

Підручник створено відповідно до навчальної програми для закладів загальної середньої освіти «Всесвітня історія. 10-11 класи», затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України № 698 від 03 серпня 2022 р.

Васильків І. Д.

В 85 Всесвітня історія. Рівень стандарту : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків, Р. Б. Сіромський, В. В. Островський. — Тернопіль : Астон, 2023. — 204 с. : іл.

ISBN

Змістове наповнення підручника, враховуючи вікові особливості учнівства, спонукає зіставляти події, явища, процеси першої половини ХХ століття на теренах України та у світі. Матеріали, запитання, завдання рубрик допоможуть реалізувати наскрізні змістові лінії, міжпредметні зв'язки, сприятимуть розвиткові навичок критичного мислення десятикласниць і десятикласників. Історичні джерела, ілюстрації, схеми, узагальнювальні таблиці до розділів дозволять учительству оптимально здійснювати компетентісно зорієнтований підхід.

УДК 94(100)(075)

© Васильків І. Д., Сіромський Р. Б.,
Островський В. В., 2023

© ТзОВ «Видавництво Астон», 2023

ISBN

ЗМІСТ

Розділ 1. ПЕРЕДУМОВИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ

- § 1. Передумови, причини і початок Першої світової війни 8
§ 2. Розгортання «Великої війни» 16
§ 3. Закінчення, результати та наслідки Першої світової війни 24

Розділ 2. ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

- § 4. Паризька мирна конференція та її рішення 34
§ 5. Облаштування повоєнного світу 42

Розділ 3. ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

- § 6. Сполучені Штати Америки 51
§ 7. Велика Британія 59
§ 8. Франція 66
§ 9. Італія 72
§ 10. Німеччина 80
§ 11. Союз Советських Соціалістичних Республік 88

Розділ 4. ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

- § 12. Польща. Чехословаччина. Угорщина 99
§ 13. Румунія. Болгарія. Югославія 107

Розділ 5. ДЕРЖАВИ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

- § 14. Японія. Китай. Індія 115
§ 15. Туреччина. Іран. Країни Латинської Америки 122

Розділ 6. ПЕРЕДУМОВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 16. Виклики міжвоєнного часу	131
§ 17. Криза міжнародних відносин	137
§ 18. Напередодні Другої світової війни	145

Розділ 7. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

§ 19. Друга світова війна: від початку до корінного зламу	154
§ 20. Стратегії виживання та Опір у роки Другої світової війни	165
§ 21. Закінчення та наслідки Другої світової війни	174

Розділ 8. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА в першій половині ХХ століття

§ 22. Повсякдення, освіта, науки, технічний прогрес	186
§ 23. Мистецтво. Спорт. Масова культура	194

Література та художня
фільмографія

<https://cutt.ly/h8w9edT>

Словник основних
понять і термінів

<https://cutt.ly/88w9I3X>

Синхроністична
таблиця

<https://cutt.ly/48w9oVI>

Десятикласниці й десятикласники!

Щойно ви розгорнули підручник зі всесвітньої історії, створений згідно з чинною навчальною програмою для закладів загальної середньої освіти. Про що ж розповідатиметься на його сторінках? Автори запрошують вас у захопливу подорож першою половиною «короткого» ХХ століття — періодом калейдоскопічних подій, які призведуть до осучаснення світу, утвердять демократичний устрій у багатьох державах і, зрештою, сформуєть теперішнє суспільство. «Родзинкою» цього підручника залишається інтеграція української історії у світовий історичний процес. Параграфи містять доступні й цікаві тексти, джерела, мапи, ілюстрації, оригінальні запитання і завдання. Малюнки-схеми допомагатимуть зрозуміти явища, що відбувалися в тогочасних країнах. У 7–9 класах ви вчилися «читати» та укладати такі схеми. Цьогоріч ви продовжуватимете перетворювати текстову інформацію у візуальну, що стане в нагоді для планування й підготовки відповідей.

Версальський
*з Німеччиною, 28.06.1919 р.
Сен-Жерменський
*з Австрією, 10.09.1919 р.
Нейський
*з Болгарією, 27.11.1919 р.
Тріанонський
*з Угорщиною, 04.06.1920 р.
Севрський
*з Османською імперією, 10.08.1920 р.

Чи знаєте ви, що...

Рубрика «Чи знаєте ви, що...» запропонує цікаві факти-місточки, що пов'язують події з історії України та світу.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Рубрика «Терміни та поняття, які варто знати й розуміти» на початку параграфа попередньо ознайомить з новими словами чи словосполученнями, щоб ви могли цілісно сприймати їх у тексті.

Міркуємо і діємо!

Добірки запитань і завдань «Міркуємо і діємо!», що наприкінці кожного з підпараграфів, допомагають установити головне та закріпити отримані знання практичними діями.

Мовою історичного джерела

Матеріали рубрики «Мовою історичного джерела» допоможуть вам відчути себе дослідниками і «зануритися» в минуле, дізнатися деталі, порівняти свідчення очевидців, зробити свої висновки.

Зіставити в часі події, що відбувались у світі та на теренах України, зауважити певні закономірності, виокремити найголовніше допоможуть спеціальні синхроністичні таблиці.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

**28 липня 1914 р. –
11 листопада 1918 р. —**
Перша світова війна («Велика війна»)

1917–1921 рр. —
Українська революція

Наприкінці параграфів є QR-коди і гіперпосилання, за якими «ховаються» додаткові історичні цікавинки, ілюстрації та корисні ігри.

Додаткова інформація та ілюстрації:
<https://cutt.ly/L8w9QDU>

1.1. Доля Гаврила Принципа.

Корисна гра:
<https://cutt.ly/h3PowRN>

Перевірте себе

Рубрика «Перевірте себе» дозволить не лише повторити те, що вивчили, а й спонукатиме розмірковувати, аналізувати, оцінювати, робити прогнози, створювати власні «інтелектуальні продукти». Виконувати практичні завдання цієї рубрики можна індивідуально, у парах чи в команді, удома чи в класі.

Опрацьовуючи параграфи, звертайтеся до мап на сторінках підручника і на його форзацах, адже історичні події розгортаються не лише в часі, а й у просторі.

Отож
успішного пізнання
вам, друзі!

Автори

Розділ 1. ПЕРЕДУМОВИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ

Назвіть:

- *хронологічні межі* Першої світової війни;
- *дати*: революції в Російській імперії; вступу у війну Сполучених Штатів Америки (США); приходу до влади більшовиків у Росії; розпаду Австро-Угорської імперії; повалення монархічних порядків у Німеччині, Болгарії, Туреччині; Комп'єнського перемир'я.

Поясніть:

- *поняття*: «геноцид», «геополітика», «геополітичні інтереси», «ксенофобія», «Перша світова війна», «позиційна війна», «система озброєного миру»;
- *вплив* економічних і політичних процесів на хід війни;
- *наслідки* вступу у війну США та виходу з війни Росії;
- *передумови* розпаду континентальних імперій і створення національних держав.

Зробіть:

- *установіть хронологічну послідовність і синхронність* подій Першої світової війни, революційних подій у Європі;
- *покажіть на карті зони* геополітичних зазіхань держав – Антанти та Троїстого (Четверного) союзу; *місця* основних битв Першої світової війни;
- *визначте передумови* Першої світової війни; революцій у Європі, *причини і наслідки* приходу до влади в Росії більшовиків;
- *визначте особливості* повсякденного життя під час війни, статус жінки в суспільстві в період війни;
- *узагальніть* основні політичні, економічні та світоглядні наслідки Першої світової війни та революцій у країнах Європи.

Підготуйте матеріали для практичних занять:

- ✓ «Перша світова: повсякденне життя в умовах фронту і тилу».
- ✓ «Проблема біженців на теренах Європи під час "Великої війни"».

Здійсніть дослідження для написання есе:

- ✓ «Жінки у війнах і революціях початку ХХ ст. (соціальні статуси і життєві долі).
- ✓ «Будні війни (збірка візуальних матеріалів)».

Узагальнення

«Поняття-визначення»

<https://cutt.ly/T3PoTr1>

Узагальнення

«Дати-події»

<https://cutt.ly/13PoINz>

Узагальнення

«Події-послідовність»

<https://cutt.ly/Z3PoHv3>

§ 1. Передумови, причини і початок Першої світової війни

Чи знаєте ви, що...

... у 1897 р., після відвідин України, розробник основ німецької зовнішньої політики, історик Пауль Рорбах виступив з ідеєю створення Української держави, залежної від Німеччини, а також згодом висловив відоме твердження: «Хто володіє Києвом, той може приневолити Росію»; ...30 липня 1914 р. газета «Українське життя» опублікувала статтю Симона Петлюри «Війна і українці», де він запевняв, що у прийдешній війні українці «виконають свій обов'язок громадян Росії», проте, як стверджують сучасні історики, ці слова свідчили не про прихильність автора до імперії, а про сподівання на підтримку Антанти в розв'язанні «українського питання».

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Геополітика (від давньогрецьких слів «гео» — «земля» і «політика» — «мистецтво управління державою») — поєднання географічних (розмір, розташування, природні ресурси, чисельність та густота населення) і політичних чинників, що визначають місце держави в міжнародних відносинах.

Геополітичні інтереси — довгострокові державні пріоритети, засновані на поєднанні географічних і політичних чинників, які покликані гарантувати безпеку або ж домінування над певним регіоном чи країною.

Перша світова війна — 28 липня 1914 р. — 11 листопада 1918 р. — планетарне військово-політичне протистояння, що його тоді називали «Великою війною», учасниками якої стали 38 із 59-ти тогочасних держав, а бойові дії розгорталися як на суші, так і на морях у різних частинах земної кулі.

Система «озброєного миру» — досягнення великими державами геополітичної мети способами гонки озброєнь, військових погроз, загравань, але з уникненням бойових дій.

1.1. Як розгорталися події напередодні Першої світової війни?

Початок ХХ ст. Європа зустрічала стабільною, безтурботною й успішною. Тут уже майже пів століття не відбувалося великих воєн, зростала економіка, нестримно прогресували технології, поліпшувався добробут людей, науки й мистецтва сягнули вершин. Ніколи раніше «Старий Світ» не змінювався так стрімко й ґрунтовно, як упродовж життя двох поколінь на зламі ХІХ–ХХ ст. Це була (так її назвуть згодом) «прекрасна епоха» — період, коли європейська цивілізація досягла максимальної могутності, а європейців не полишала впевненість у прийдешніх днях.

Однак за лаштунками показної безтурботності владні кола провідних держав по-серйозному переймалися питаннями захисту власних **геополітичних інтересів**. Звісно, що для кожної окремої країни її інтереси виглядали надважливими, але на перетинах багатосторонніх відносин аж ніяк не співпадали. Це породжувало дипломатичні

протистояння, посилювало гонку озброєнь та врешті призводило до воєнних конфліктів. Міждержавні зіткнення, на кшталт двох Балканських воєн (1912–1913), не розв'язали проблем, натомість лише поглибили їх. До того ж, саме Балкани зробилися одним із регіонів напруги на континенті, отримавши назву «порохової діжки Європи». Так мимоволі виникав запит на те явище, що його британський письменник-фантаст Герберт Веллс назвав «війною, яка покладе край усім війнам».

«Велику війну» зумовила низка причин. Серед них першочерговими можна вважати *імперський експансіонізм* — захоплення чужих територій та прагнення до світового або ж регіонального панування. Клубок тодішніх міждержавних протиріч приголомшував: Велика Британія «ображалась» на Німеччину через її поступове проникнення у Східну і Південно-Західну Африку, підтримку бурів в англійсько-бурській війні (1899–1902); Франція бажала поквитатися з Німеччиною за поразку у французько-пруській війні (1870–1871), повернути Ельзас та Лотарингію; Росія намагалася хоча б де-небудь узяти реванш за принизливу поразку у війні з Японією (1904–1905), не хотіла миритися зі зміцненням позицій Німеччини в Азії (будівництво залізниці «Берлін-Багдад», 1898 р.), Австро-Угорщини — на Балканах (анексія Боснії та Герцеговини, 1908 р.); Німеччина прагнула лідерства в Європі і, як молода імперія, намагалася здобути права на колонії нарівні зі старими метрополіями; Австро-Угорщина виношувала плани «знищити» Сербію й не допустити зміцнення Італії; Османська імперія воліла повернути землі (Косово, Македонію, Фракію), втрачені після Першої балканської війни (1912–1913). Мирними способами розплутати ці «нитки» не видавалося можливим.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. суперництво великих європейських держав призвело до появи двох військово-політичних блоків. Пам'ятаєте, чому та як упродовж 1879–1882 рр. утворився *Троїстий союз* Австро-Угорщини, Німеччини та Італії? (Утім, до осені 1915 р., через переорієнтацію Італії, це об'єднання трансформувалося в Четверний союз, або блок Центральних держав, куди увійшли Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина та Болгарія.) Троїстому союзові протистояла *Антанта* — альянс, сформований протягом 1891–1907 рр. на основі окремих договорів між Великою Британією, Францією та Росією. Ще у середині XIX ст. британці розглядали французів і росіян як супротивників, але поява в 1871 р. об'єднаної Німеччини докорінно змінила баланс сил у Європі і спонукала лондонських дипломатів змінити зовнішньополітичні орієнтири. По суті, спрацював принцип вікторіанської доби: «У Британії немає вічних ворогів чи друзів, а є лише вічні інтереси». Відповідно до зобов'язань, напад на котрись з учасниць протиборчих блоків неодмінно означав війну. Певний час запобіжником від можливих воєнних дій слугувала **система «озброєного миру»**, коли спокій підтримувався нарощуванням

озброєнь та збільшенням чисельності армій. Проте насправді бракувало лише сірника, що запалив би «світову пожежу».

«Європейська бійка», художник Лінге (Лінге), 1914 р.

Міркуємо і діємо!

1. Історик Ярослав Грицак вважає «ідею поступу» (руху вперед) однією з головних у «довгому» ХІХ ст. Згадайте факти для підтвердження цієї думки. 2. Чому, незважаючи на поступ у різних галузях суспільного життя, європейцям не вдалось уникнути Першої світової війни? 3. Розгляньте карикатуру. Розплутайте «клубок» протиріч геополітичних інтересів у Європі напередодні Першої світової війни.

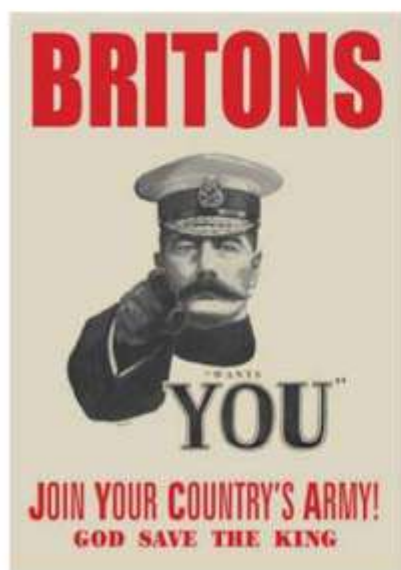
1.2. Якими були стратегічні плани ворогуючих сторін? Яке місце посідала Україна в цих планах?

Великі держави готувалися до можливої бійні завчасно. Начальник німецького генерального штабу граф Альфред фон Шліффен ще у 1905 р. розробив стратегічний план на випадок війни на два фронти («план Шліффена»). В його основі — тактика швидкого перекидання військ і почергового здолання супротивників («план дверей, що зачиняються»). Стратег оцінював, що Росії для мобілізації знадобиться

щонайменше шість тижнів, а за цей час Німеччина впорається на заході з Францією. Щоб не зводити затратних фортифікаційних споруд на кордоні з французами й оминати їхні оборонні укріплення, німецькій армії належало швидко перетнути нейтральну Бельгію і досягти міста Париж. Опісля німці швидко «розібралися» б із росіянами. Тобто передбачалось, як образно висловився кайзер *Вільгельм II (1888–1918)*: «Обід у нас буде у Парижі, а вечеря — в Петербурзі». У 1909 р. німецький та австро-угорський штаби випрацювали спільний план ведення бойових операцій, згідно з яким австрійське військо розгортало б наступ на сході, щоб скувати збройні сили Російської імперії, тоді як Німеччина наступала б на заході. Взагалі-то на початку ХХ ст. в зовнішній політиці Австро-Угорщина мало на що сподівалася. Як писав британський історик Алан Джон Тейлор, «Австро-Угорщина була єдиною з великих держав, яка не мала жодної користі від війни, але вона свідомо цієї війни прагнула».

По-інакшому розраховувала Франція. Її військове командування вважало, що через відсутність комунікацій та обмеженість сил Німеччина не ризикне завдати удар через Бельгію, а зосередиться в районі Ельзасу та Лотарингії. Відтак основні сили французи мали намір зосередити на східному кордоні, що й було передбачено в «Плані XVII», розробленому в 1911 р. під керівництвом начальника французького генерального штабу генерала Жозефа Жоффра. Президент Французької республіки *Раймон Пуанкаре (1913–1920)* заявляв: «Я не бачу у свого покоління іншої мети у житті, ніж надію повернути наші втрачені провінції (Ельзас і Лотарингію)». Отож французьке військове керівництво теж робило ставку на «швидкі дії» та «війну до переможного кінця».

«Британці, приєднуйтеся до армії своєї країни!», художник Альфред Літ, 1914 р.

Подібні настрої панували і в Росії. Оптимісти говорили про два-три місяці війни, песимісти — про шість. Російський генеральний штаб розробив відразу два плани успішної кампанії. Їх вибір безпосередньо залежав від рішень Німеччини. План «А» годився на той випадок, якщо вона спершу нападе на Францію, тоді Росія завдасть удару по Австро-Угорщині. План «Б» передбачав: якщо німці спочатку спрямують удар проти росіян, то їхня армія має встановити контроль над Східною Пруссією. Уже на початку війни міністр закордонних справ Росії Сергій Сазонов виклав головну мету учасниць Антанти: «Головна мета союзників — зламати могутність Німеччини та її претензії на військове та політичне панування...».

Острівний статус Великої Британії узалежнював її безпеку від спроможності військово-морського флоту. Напередодні війни англійські військовики розробили кілька стратегічних планів ведення боїв, у яких з-поміж іншого приділяли увагу тактиці можливої блокади німецького флоту та економічного виснаження супротивника. Адже чисельність британської армії радше дозволяла розв'язувати конфлікти в колоніях, аніж у глобальному військовому протистоянні.

Напередодні 1914 р. чільні європейські лідери усвідомлювали, що надійним способом зберегти статус впливової країни є контроль над вигідними просторами. З огляду на це, у стратегічних планах учасниць воєнно-політичних блоків помітне місце посідали українські землі. Багаті на природні та людські ресурси, вони опинилися в епіцентрі геополітичних зазіхань сусідніх і не тільки імперій, а з тим виявилися одним із головних театрів воєнних дій у Східній Європі, де українців змусили зі зброєю в руках захищати насамперед Габсбургів і Романових. Австро-Угорщина та Німеччина сповідували різні підходи у ставленні до «українського питання». У Відні допускали можливість створення самодостатньої Української держави, тоді як у Берліні розглядали українські терени джерелом провізії і, як наслідок, «ключем» до ослаблення Росії. Австро-Угорщина прагнула приєднати Волинь і Поділля; Німеччина — найродючіші чорноземи та промислово розвинені регіони на Півдні і Сході. Росія, як звично, вдавала із себе «захисницю всіх слов'ян» та марила ідеєю «збирання руських земель», до яких належали південно-східні Галичина й Північна Буковина, підугорське Закарпаття. Водночас у Петербурзі відкрито погрожували покінчити з «мазепинським духом» — українським національним рухом у цих краях. Поза тим, кожна зі сторін «підігрувала» поневоленим народам, щоби підірвати внутрішню міць своїх ворогів. За цих обставин чимало націй, зокрема й українці, отримували нагоду позбавитися імперського панування, створити власні держави.

Міркуємо і діємо!

1. Які стратегічні плани розробляли в генштабах країн Троїстого союзу й Антанти напередодні Першої світової війни? 2. Куди фельдмаршал Герберт Кітченер, якого зображено на плакаті, закликав британців? Чи збігалися передвоєнні настрої владомощців і громадян держав Європи? Чому європейці масово виявляли оптимізм та піднесення? 3. Згадайте, як ключові українські політичні партії та їхні лідери ставилися до майбутньої «Великої війни». Розкажіть про їхні очікування та наміри.

1.3. Що слугувало приводом до «Великої війни»? Як вона розпочалася?

Приводом до початку «Великої війни» стали події 28 червня 1914 р., коли внаслідок замаху у місті Сараєво убито ерцгерцога —

спадкоємця австро-угорського престолу *Франца Фердинанда* і його дружину, графиню Софію Хотек. У день 14-ї річниці свого шлюбу подружжя прибуло до головного міста Боснії і Герцеговини, щоби здійснити огляд австро-угорських військ. (Факт анексії цієї території монархією Габсбургів у 1908 р. суперечив прагненням сербів створити «Велику Сербію», що об'єднала б усі південнослов'янські народи. Пікантності ситуації додавала й та обставина, що прибуття ерцгерцога з дружиною до Сараєва збіглося з днем Святого Вітта — національного свята сербів і 525-річницею битви на Косовому полі. Таким чином, для сербських радикалів приїзд Франца Фердинанда сприйняли провокацію і зневагу їхніх патріотичних почуттів.) Навзаєм активісти радикального угруповання «Млада Босна» вдалися до терактів супроти ерцгерцога. Унаслідок першої спроби постраждали офіцери з машини супроводу й перехожі. Невдовзі, коли, здавалося б, небезпека минула, 18-річний боснійський серб *Гаврило Принцип* впритул розстріляв Франца і Софію в автомобілі, який випадково заїхав не в ту вуличку. Перехожі схопили терориста, а згодом поліція затримала змовників. Один із них зізнався, що зброю для замаху їм надали з відома сербського уряду. У Сараєво розпочались анти-сербські погроми, які втихомирили з допомогою військових. Трьох змовників на початку 1915 р. повісили, а Гаврила Принципа, зважаючи на його неповноліття, засудили до максимального терміну ув'язнення — двадцяти років. У в'язниці він помер від туберкульозу, відсидівши лише частину визначеного терміну.

Мовою історичного джерела

Уривок із роману Ярослава Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка»: «...Ви гадаєте, що наш найясніший усе це [вбивство ерцгерцога] подарує? То погано його, мабуть, знаєте. Війна з турками неодмінно мусить бути... Сербія і Росія нам у цій війні допоможуть. Завариться така катавасія, що аж пір'я летітиме... Можливо, — продовжував він [Швейк] малювати майбутнє Австрії, — на нас у випадку війни з Туреччиною нападуть німці, бо ж німці й турки одна рука. Це такі бестії, що немає їм у світі рівних. Але ми можемо об'єднатися з Францією. Вона ще з [18]71 року має зуб на Німеччину. Ось тобі вже й почнеться танець. Війна буде, більше не скажу вам ані слова!»

Європейська преса та дипломати стримано відреагували на «сараєвське вбивство». Ба більше, припускали що усунення Франца Фердинанда — переконаного прихильника агресії — послабить міжнародну напругу. І навпаки — сербські радикали планували спровокувати Австро-Угорщину до репресій, після чого національне питання набуло б помітнішої ваги в регіоні. Вони не прорахувалися. Реакція із Відня виявилася навіть різкішою, аніж та, на яку сподівалися. Австро-угорський генеральний штаб, що й до того планував «запобіжну» війну проти Сербії, після теракту отримав повноцінний

«казус беллі» (формальний привід) для розв'язання великого кровопролиття. Звинувачуючи Сербію в організації вбивства, 23 липня 1914 р. Австро-Угорщина висунула ультиматум офіційному Белграду. Протягом 48-ми годин сербському уряду належало виконати десять умов. Той погодився на дев'ять, але впустити в країну співробітників спецслужб і поліції відмовився. **28 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила Сербії війну.** Отак протистояння між сусідніми державами переросло в Першу світову або, зважаючи на розмах, «Велику війну», що тривала до **11 листопада 1918 р.**

Після того як австро-угорські війська обстріляли сербську столицю, Росія привела у бойову готовність своє військо на австро-угорському кордоні. Водночас її уряд ініціював поповнення армії, переведення економіки на воєнні рейки. Німецький імператор Вільгельм II, який вважав, що Сербія спровокувала кризу за підтримки росіян, 31 липня скерував їм ультиматум, вимагаючи скасувати мобілізаційні заходи впродовж 12-ти годин. 1 серпня 1914 р., коли термін сплив, Німеччина оголосила війну Росії. Далі події змінювалися калейдоскопічно: 2 серпня Німеччина оголосила війну Франції; 4 серпня США повідомили про свій нейтралітет; 6 серпня Австро-Угорщина оголосила війну Росії, а Сербія та Чорногорія — Німеччині; 15 серпня Японія скерувала Німеччині вимогу вивести війська із підконтрольного німцям порту Цзяочжоу в Китаї; 10 серпня Франція, а 12 серпня Велика Британія оголосили війну Австро-Угорщині.

«Вільгельм II
вирушає на війну»,
художник
Еммануель Мюллер,
1914 р.

Про втягнення в бійню британців варто розповісти окремо. Ще 2 серпня 1914 р., окупувавши Люксембург, Німеччина зажадала від Бельгії відкриття шляху до кордону з Францією. Із Брюсселя відмовили, покликаючись на договір про нейтралітет 1839 р. Серед гарантів бельгійської нейтральності значилася Велика Британія, дипломати якої стали вимагати від Берліна поваги до підписаного документа. Але звідти проігнорували вимогу, міркуючи, що Лондон не встряватиме в конфлікт задля дотримання обіцянки 75-річної давнини. Проте 4 серпня, коли німецькі солдати взялися бомбити бельгійське місто Льеж, Велика Британія оголосила Німеччині війну,

скерувавши бойові кораблі в протоку Ла-Манш, Північне і Середземне моря для блокади держав ворожого блоку. 8 серпня англійське військо висадилося в Північній Франції. Британський міністр закордонних справ Едвард Ґрей заявив: «Ліхтарі гаснуть у всій Європі, і наше покоління вже не побачить, як вони спалахнуть знову», — а очільник німецького генштабу Гельмут фон Мольтке-молодший прооче підкреслив, що «Європа вступила у боротьбу, яка визначить перебіг історії на наступні сто років». Так, із великої кровопролитної трагедії взяло свій відлік «коротке» ХХ століття — століття воєн та кривавих політичних режимів.

Міркуємо і діємо!

1. Поясніть, як ви розумієте вислів: «Цей Принцип призвів до десяти мільйонів людських жертв». 2. У чому помилився вояк Швейк, аналізуючи міжнародну ситуацію після «сараєвського вбивства»? У чому він мав рацію? 3. Розгляньте карикатуру. Якою є національна приналежність її автора? З якою метою створювали такі ілюстрації? Поясніть.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

28 липня 1914 р. —
11 листопада 1918 р. —

Перша світова війна («Велика війна»)

1917–1921 рр. —

Українська революція

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/L8w9QDU>

Доля Гаврила
Принципа.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/h3PowRN>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфу, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «коротке століття», «геополітика», «геополітичні інтереси». Чи система «озброєного миру» могла відвернути Першу світову війну? Відповідь запишіть у зошит. 3. **А.** У зошиті складіть опорну схему, де відобразить хронологію початку Першої світової війни. **Б.** Послуговуючись глобусом, розкажіть про геополітичні інтереси держав-учасниць Троїстого союзу та Антанти на початку ХХ ст. 4. Проаналізуйте варіанти бачення «українського питання» перед початком Першої світової війни. 5. Зіставте й порівняйте стратегічні плани держав-учасниць протиборчих військово-політичних блоків напередодні «Великої війни». 6. Послуговуючись різновидовими джерелами інформації, укладіть добірку світлин (не більше п'яти), які відображали б передвоєнні настрої громадян різних держав Європи.

§ 2. Розгортання «Великої війни»

Чи знаєте ви, що...

...виходець із родини буковинських священиків Ярослав Окуневський (1860–1929) був адміралом, від початку Першої світової війни — очільником медичної служби австро-угорського військово-морського флоту; кавалером нагород Австро-Угорщини, Німеччини, Іспанії, Китаю; жертводавцем на потреби українства;

...уродженець Поділля Пилип Коновал (1888–1959) у серпні 1917 р. в складі Канадської дивізії здійснив подвиг у бою біля міста Ланс (у Франції), за що (єдиний родом зі Східної Європи) удостоєний «Хреста Вікторії» — найвищої військової нагороди Великої Британії, яку героєві в Лондоні вручив король Георг V.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Геноцид (від грецького слова «генос» — «рід», «плем'я» і латинського «цедо» — «вбиваю») — навмисні дії з метою повного або часткового знищення групи/народу за расовою, етнічною чи релігійною ознакою.

Ксенофобія (від грецьких слів «ксенос» — «чужий» і «фобос» — «страх») — нетерпимість, ворожість до чогось або когось чужого з наступним формуванням «образу ворога» та дискримінацією за національно-культурними ознаками.

Позиційна війна — сухопутна війна, коли збройну боротьбу ведуть на зайнятих територіях із глибокою багаторубіжною обороною та розгалуженим інженерним забезпеченням позицій окопного типу, а лінія фронту тривалий час залишається незмінною.

2.1. Як розгорталися основні воєнні кампанії?

Із початком війни, керуючись «планом Шліффена», Німеччина скерувала основні зусилля на західний фронт, сподіваючись розгромити Францію до закінчення мобілізації і розгортання російської армії на сході. Упродовж 14–24 серпня 1914 р. вздовж східного французького кордону та на території Бельгії тривала *Прикордонна битва*. Блискавичний наступ німецького війська призвів до поразки французько-британських збройних сил, але порушилася злагодженість наступальних підрозділів. Цим скористалися французи, завдавши удару в неприкритий фланг супротивників. Так розпочалася *битва на річці Марна (5–12 вересня 1914 р.)*, де союзникам по Антанті вдалося відкинути німців на 50–100 км. Французьке військо намагалося зайти збоку, проте німецьке запобігло такому маневру, спорудивши нову лінію окопів. Чергові спроби французів заскочити німців з півночі завершувалися запобіжними маневрами у відповідь. Такий рух армій отримав назву «біг до моря» — обидві намагалися обійти одна одну, що лише відсунуло лінію фронту до Північного моря. Так само просунулася лінія зіткнення в південному напрямку, і в результаті мережа укріплених окопів простягнулася від протоки Ла-Манш аж до Швейцарії. Отож «План Шліффена» дав збій — і суперники перейшли до **позиційної війни**. Перемоги здобувались дорогою ціною без позитивних наслідків.

У ситуації, коли війна затягувалася, ворожі сторони вишукували способи, якими могли б завдати максимальної шкоди одна одній. 22 квітня – 25 травня 1915 р. поблизу міста Іпр (нинішня Бельгія) відбувалася битва між французько-британським та німецьким військами, де німці вперше використали *хімічну зброю* — газ хлор. Він викликав жахливі реакції — завдавав солдатам опіків, спричиняв сліпоту, провокував внутрішні кровотечі або спазми. Для захисту від отруйних речовин довелося винаходити й застосовувати марлеві пов'язки, протигази тощо.

Для зламу ситуації на свою користь німецький генштаб вирішив завдати основного удару на Верден — місто в Лотарингії. Відтак розгорнулись безкінечні атаки німців і контратаки французів (*Верденська битва 21 лютого – 18 грудня 1916 р.*). Щоб зірвати черговий німецький наступ, французько-британські війська вдалися до контр-наступу в районі річки Сомма (нинішня Північна Франція). Штурмові дії піхоти закінчувались великою кількістю жертв, незіставних з успіхами. Це спонукало до застосування броньованих гусеничних машин — *танків*. 15 вересня 1916 р. на поле бою британці уперше вивели танки «Марк I». Незважаючи на деякі неполадки, вони до-

помогли піхотинцям прорвати німецьку оборону і просунулися на декілька кілометрів уперед. Пізно восени бої біля Сомми припинились через надмірне виснаження військ. За десять місяців Верден зруйнували дощенту. Французи й британці втратили близько 750 тис. убитими, німці — 450 тис. Стратегічна перевага перейшла від Центральних держав до Антанти.

Олена Степанів,
січень 1915 р., м. Відень,
листівка, автор невідомий

На східному фронті баталії розпочались у першій половині серпня 1914 р. Російське військо вторглося в Східну Пруссію. Німеччина опиналася у ситуації, що їй так хотіла уникнути: вона воювала на два напрямки. Німецьке командування вимушено перекинуло додаткові сили із західного фронту, що, до слова, стало однією з основних причин невдач на Марні. 26–30 серпня 1914 р. 8-а німецька армія генерала Пауля фон Гінденбург'а завдала нищівної поразки чисельнішому російському війську поблизу міста Танненберг (нинішня Польща). Командувач 2-ю російською армією генерал Александр Самсонов із відчаю застрелився. *Битва біля Мазурських озер 9–14 вересня 1914 р.* завершила Східно-Пруську воєнну операцію, результатом якої став цілковитий розгром росіян (бли-

зько 100 тис. убитих, 45 тис. полонених) та витіснення їх із території Німецької імперії.

Успішніше для Росії склалася кампанія проти австро-угорської армії. Після *Галицької битви (23 серпня – 11 вересня 1914 р.)* росіяни окупували Східну Галичину, майже цілком Буковину, взяли в облогу місто Перемишль. «Визволення братів-слов'ян з-під австрійського ярма» обернулося репресіями: окупанти вдалися до нищення українства. На щастя, подальше російське просування загальмувало на карпатських перевалах, де в боях відзначились *Українські січові стрільці* — легіон у складі австро-угорського війська. У результаті контрнаступу німецько-австрійських армій (*у першій половині травня 1915 р.*), відомого як *Горлицький прорив*, росіян вибили з краю. Під час так званого «великого відступу» вони вдалися до погромів німецького та єврейського населення, уперше використали тактику руйнування важливих споруд і нищення майна. Чергова їхня спроба встановити контроль над Східною Галичиною та Буковиною — *Луцький прорив* (Брусиловський — за іменем генерала Олексія Брусилова) — відбулася в червні 1916 р., завершившись другою частковою окупацією західноукраїнських територій. Підсумком битв на Соммі і Брусиловського прориву став перехід воєнної ініціативи до Антанти.

На Кавказькому фронті бойові дії розгорталися, здебільшого, між російськими, британськими та османськими військами. Вступ у війну Османської імперії фактично перервав морський зв'язок між Росією та її союзниками через Чорне і Середземне моря. У грудні 1914 – січні 1915 рр. росіяни під час Сарикамишської воєнної операції зупинили османів. У другій половині 1915 р. бої перемістилися на територію Персії. Зусилля, спрямовані на виведення османської армії з війни, здійснювала й Велика Британія. План полягав у тому, щоб напасти на «м'яке підчерев'я» Центральних держав неподалік міста Стамбул. Але Дарданелльська кампанія 1915 р. не принесла успіху британцям. Натомість перемоги османів у Галліполійській битві мали неабияке моральне і політичне значення, адже завдяки цьому восени 1915 р. Болгарія приєдналася до блоку Центральних держав.

Крім сухопутних, розгорталися морські протистояння, зокрема в Північному морі. Командувач німецьким флотом адмірал Рейнгард Шеер обрав тактику виманювання і розправи з британськими кораблями поодинці. 31 травня – 1 червня 1916 р. відбулася Ютландська битва — одна з найбільших впродовж Першої світової війни. Обидві країни заявили про перемогу: Німеччина — через суттєві втрати англійського флоту, Велика Британія — через нездатність німецького прорвати її блокаду. Після цього стратегічна ініціатива на воді перейшла до британців, а німці зосередилися на використанні підводних човнів.

Міркуємо і діємо!

1. У зошиті укладіть синхроністичну таблицю подій на сухопутних фронтах і на морях впродовж серпня 1914 р. – грудня 1916 р. 2. Послуговуючись мапою, розкажіть про перебіг основних бойових кампаній «Великої війни». 3. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся цікаві факти з життєпису Олени Стефанів.

2.2. Чому поширювалася ксенофобія та як формувався «образ ворога»?

Від початку війни для основних протиборчих держав ксенофобія слугувала прикриттям у виправданні невдач перед співгромадянами. У серпні 1914 р. на хвилі антинімецьких настроїв російську столицю Санкт-Петербург перейменували на Петроград (як мовилось вище), а в 1917 р. Саксен-Кобург-Готську королівську династію Великої Британії — на Віндзорську. Змінам не завадила навіть та обставина, що британський король Георг V, німецький кайзер Вільгельм II і російський цар Ніколай II були родичами. «Антинімеччина» ширилась і на побутовому рівні: траплялися випадки погромів німецьких магазинів, непристойним стало утримання такс — собак улюбленої породи кайзера. Натомість із вулиць Відня та Берліна зникли вивіски англійською та французькими мовами.

Німецька великодня листівка, художник невідомий, 1916 р.

Набула обертів «шпигунська лихоманка». У різних країнах постійно фіксували прояви насильства щодо тих, кого запідозрювали у шпигунстві. Після оголошення Німеччиною війни Росії на вулицях Берліна стихійно виловлювали і били уявних російських шпигунів. У масовій культурі набула популярності історія нідерландської підданої, танцівниці *Мати Харі* (Маргарети Зелле), яка використовувала здібності зваблення, щоб вивідати військові таємниці від знайомих офіцерів. У розпал війни вона стала агенткою німецької розвідки, а згодом працювала і на французів. Подвійна гра закінчилася трагічно. 15 жовтня 1917 р. після вироку французького військового суду Мату Харі розстріляли. Ще більший розголос у громадян викликали повідомлення про загибель цивільних людей під час бомбардувань чи унаслідок нападів на пасажирські кораблі. Наприклад, протинімецькі настрої у Великій Британії різко зросли після того, як 7 травня 1915 р. німецька торпеда затопила англійський пасажирський лайнер «Лузитанія», унаслідок чого загинули 1 198 людей.

В Османській імперії розгорнулася антивірменська кампанія. (Приводом послугували звинувачення мешканців Західної Вірменії в саботажі, який нібито зумовив поразки турецької армії.) Навесні 1915 р. вірмен переселяли із прифронтової зони і масово знищували

Влада робила все можливе, щоб формувати «образ ворога» серед простолюду. Пропаганда всіляко підігрівала патріотичний запал. Якщо російські плакати, листівки, карикатури зображували Центральні держави «злою багатоголовою гідрою», то британські змальовували німецьких солдатів «кровожерливими звірами», які вчиняли злочини проти цивільного населення окупованих територій. Новини про сексуальні насильства, вчинені німецькими військовими проти місцевих жінок у Бельгії і на півночі Франції, стали інформаційною зброєю Третьої республіки, оскільки спонукали французьких чоловіків захищати жінок-співвітчизниць від нападів «варварів». Так само і в Німеччині розповіді про звірства російських солдат у Східній Пруссії, зіграли важливу роль у забезпеченні «народної підтримки» війни.

«Сердечна згода», художник невідомий, 1915 р.

(за різними оцінками від 500 тис. до 1,5 млн осіб). На сьогодні вірменські й більшість західних істориків називають цю криваву акцію **геноцидом**. Серед причин нетерпимості була, зокрема, релігійна: вірмени — християни, турки — мусульмани. Водночас турецька сторона досі заперечує спланованість винищення, пояснюючи масові смерті збігом обставин (природний голод, поширення різних хвороб).

Міркуємо і діємо!

1. Чому «Велика війна» сприяла поширенню проявів ксенофобії? Як цьому можна було запобігти? 2. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся значення поняття «гібридна війна». Чи була «гібридною» Перша світова війна? 3. Розгляньте листівку і плакат. У яких країнах їх виготовлено? З якою метою поширювали такі зображення? Як вони сприяли формуванню «образу ворога»?

2.3. Як змінилося життя людини на фронті й у тилу?

Щоденна рутинна військової служби вимагала від бійців неабиякої фізичної витривалості і моральної стійкості. Пристосування до фронтових реалій відбувалося болісно, адже часто доводилося бачити, як гинуть убиті чи страждають поранені. Більшу частину часу солдати «сиділи» в окопах або ж займалися тилowymi справами. Повсякдення на війні — це суміш боїв, праці й нудьги — чергування, перевірка спорядження та зброї, наповнення мішків піском, облаштування укриттів, відкачування води із затоплених ділянок і чимало іншої всячини. Вільний час зазвичай проводили за читанням, написанням листів рідним, розповідями історій із побуту, грою в карти. Звісно, що перебування на передовій не було безтурботним: загрози від куль снайперів, випадкові розриви мін, періодичні артилерійські обстріли, різні хвороби (втрати, скажімо, від тифу подекуди були чисельнішими, аніж унаслідок збройних дій). Уже через декілька тижнів, проведених в окопах, у деяких солдатів з'являвся синдром «траншейної стопи» або «траншейний ревматизм». Антисанітарія, тиск обмеженого простору в поєднанні зі страхом призводили до психічних розладів, дезертирства, здачі в полон. Найбільшу кількість таких випадків фіксували поміж росіян: у німецьких та австро-угорських таборах для військовополонених утримували 3,9 млн російських воєнків, що втричі більше за полонених Великої Британії, Франції та Німеччини сукупно (1,3 млн). За цією кількістю можна зіставляти хіба що показники австро-угорської армії — 2,2 млн бранців.

Мовою історичного джерела

Уривок із книжки історика Еріка Гобсбаума «Вік екстремізму. Коротка історія XX віку»: «Це був західний фронт, що став машиною різанини, небаченої, либонь, доти в історії воєн. Мільйони людей стояли один проти одного, ховаючись за своїми брестверами

[насипами в окопах], за мішками з піском у траншеях, де й жили, разом з пацюками й вошами... Дні й навіть тижні безнастанного артилерійського обстрілу... покликані були "зм'якшити" ворога, загнавши його під землю, а тоді в підходящий момент люди хвилями перехлюпувалися через бруствери, захищені зазвичай кільцями й павутиною колючого дроту, на "нічию землю", ...аби кинутися на груди на кулеметний вогонь, що їх скошував, мов траву. І вони усвідомлювали свою приреченість».

*«Артилеристи»,
фотограф Луї Фернан Кювіль,
Франція, 1917 р.*

*«Медичні сестри»,
фотограф Поль Кастельно,
Франція, 1917 р.*

До 1914 р. воєнні проблеми безпосередньо стосувалися лише військових і тих, які працювали на оборонних заводах або жили поблизу ліній зіткнення. Перша світова ж утягнула у свій вир чималу кількість зовсім мирних людей. Оскільки мільйони чоловіків опинилися поза домом, жінки зайняли вільні робочі місця в промисловості та в сільському господарстві. Інколи ті, які «одягли» на себе чоловічі ролі, ставали об'єктами підозр і насмішок. Проте жінки-лікарки, медичні сестри, перекладачки, телефоністки — виконували важливі ролі. Назавжди увійшли в історію Лена Хігбі (перша жінка, нагороджена найвищою відзнакою військово-морського флоту США), Флора Сандес (єдина британка, яка офіційно служила в армійських лавах поряд із чоловіками) чи Луїза Тулье (одна з організаторок спротиву німецькій окупації у Франції). У 1914 р. монополіст серед німецьких виробників зброї Густав Круп майже не брав на роботу жінок, але вже до 1917 р. вони становили майже 30 % робітництва на його підприємствах. В останній рік війни в більшості країн-учасниць частка жінок, задіяних у промисловості й секторі послуг, сягала 40 %.

Якщо для військових тил слугував зоною для відновлення сил, то для цивільних — навпаки — «домашнім фронтом». У перші дні війни європейців спіткала паніка. Нормою стали обмеження звичних прав і можливостей. Виникли проблеми з продуктами харчування. Урядовці навіть упровадили картки, якими нормували видачу цукру, масла, м'яса. Мешканцям тилових міст і сіл доводилось при звичаюватися до мілітаризації буднів, коритися військовому командуванню, віддавати власні будинки для розквартирування солдатів. Важливим джерелом існування для солдатських родин стала благодійність. Таким людям допомагали грошима, продуктами, паливом. Особливої уваги потребували діти, які часто залишалися без нагляду, оскільки матері працювали, щоб утримувати сім'ї. Це призвело до зростання кількості сирітських притулків. Загалом, порівняно зі збройними конфліктами XIX ст., життя мирних людей в роки «Великої війни» опинилося під значно більшими загрозами.

Міркуємо і діємо!

1. Прочитайте уривок із джерела. У чому, на Вашу думку, різнились пропаганда і реалії війни? Чому війна знецінювала людське життя?
2. Послугуючись різними джерелами інформації, укладіть добірку світлин (не більше п'яти) для відображення теми «Жінки у "Великій війні"».
3. Чому тил називали «домашнім фронтом»? Спрогнозуйте, до чого могло призвести погіршення рівня життя людей під час війни.

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/w8w9OMV>

Мата Харі.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/e3PooRP>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Поясніть, як ви розумієте поняття «позиційна війна», «ксенофобія». Відповідь підтвердьте фактами. Уперше слово «геноцид» запровадив американський науковець-правник Рафаель Лемкін. Дізнайтесь про його зв'язок з Україною та як він трактував ознаки геноциду.
3. **А.** У зошиті складіть опорну схему, де відобразить хронологію бойових кампаній Першої світової війни. **Б.** Послугуючись мапою, розкажіть про визначальні битви «Великої війни».
4. Проаналізуйте особливості повсякденного життя під час Першої світової війни в розрізі провідних країн Європи.
5. Оцініть вплив політичних та економічних процесів на перебіг «Великої війни».
6. Послугуючись різними джерелами інформації, укладіть добірку світлин (не більше п'яти), які відображали б: а) історію скаутського руху напередодні «Великої війни»; б) будні ваших ровесниць/ровесників у воєнні роки.

§ 3. Закінчення, результати та наслідки Першої світової війни

Чи знаєте ви, що...

...в російській армії воювали приблизно 3,5–4 млн українців, з яких 600 тис. загинули та майже 1 млн отримали поранення; в австро-угорській армії українців було приблизно 700 тис., з яких загинули 120 тис, а поранення отримали десь 200 тис, загалом впродовж «Великої війни» втратили життя до 1,5 млн військових і цивільних українців;

...події Першої світової війни описували українські митці пера: Василь Стефаник («Діточа пригода», «Сини»), Катря Гриневичева («Непоборні»), Клим Поліщук («Злочинна тьма», «Тоді, як було Різдво...», «Страдницький шлях»), Марко Черемшина («Село вигибає»), Мирослав Ірчан («Родина щіткарів»), Осип Маковей («Криваве поле»), Ольга Кобилянська («Юда», «Лист засудженого вояка до своєї жінки», «Назустріч долі»), Роман Купчинський («Заметіль») та багато інших.

3.1. Як події 1917 р. в Росії вплинули на перебіг війни?

Затягування війни, численні жертви й масовані руйнування провокували суспільну напругу. Подекуди невдоволення виплескувалося у страйки і демонстрації, а подекуди, як у Росії в лютому 1917 р., переростало в *революції*. Нестача продуктів харчування в Петрограді призвела до антивоєнних виступів. До містян приєдналися солдати, що теж відчували втому від бойовища, у яке втягнулася імперія. Її військове керівництво й окремі високопосадовці вважали: заворушення вщухнуть, якщо цар Ніколай II віддасть владу. 2 (15) березня 1917 р. він відмовився від престолу. Зазвичай події лютого-березня 1917 р. називають **Лютневою революцією**, у результаті якої повалено самодержавство. Монарха змінив **Тимчасовий уряд**, що виступив за продовження війни до перемоги. У середині червня 1917 р., дотримуючись зобов'язань перед союзниками, військовий міністр Александр Керенський ініціював наступ у Східній Галичині, який завершився катастрофічною поразкою.

Противниками подальших бойових дій виступали *більшовики* – представники ліворадикального крила Російської соціал-демократичної робітничої партії, очолювані емігрантом *Владіміром Ульяновим (Леніним)*. Вони взялися підірвати чинність уряду та соціальну стабільність способом формування *Советів робітничих і селянських депутатів*. Спочатку більшовики були непомітною політичною силою, але завдяки привабливим гаслам, на кшталт «Мир, земля, хліб!», здобули популярність. До того ж, у разі керівництва країною обіцяли надати землю селянам, покласти край голоду, зупинити кровопролиття. За цих обставин у німецькому генштабі вважали, що з Леніним Росія вийде з війни, і у квітні 1917 р. дозволили йому через власну територію повернутися зі Швейцарії в Петроград для підготовки до захоплення влади.

Тим часом національні рухи українців, фінів, литовців, латвійців, естонців, інших народів, які домагалися автономії чи й незалежності, паралізували Росію. Авторитет Тимчасового уряду стрімко падав, а в регіонах утверджувалося дво- або тривладдя — ситуація, коли існував не один центр ухвалення рішень, а декілька (фактично — безвладдя). **25 жовтня (7 листопада) 1917 р.**, скориставшись кризою, більшовики здійснили **державний переворот**, названий ними революцією. Одним із найперших документів більшовицького уряду (*Совета народних комісарів*) став «Декрет про мир», що закликав воюючі сторони скласти зброю. Заклик підтримала Німеччина, яка переживала невдачі на західному фронті. У грудні 1917 р. у місті Брест-Литовський чи Берестя (нинішня Білорусь) за участі більшовицьких делегатів розпочалися німецько-російські переговори, які 3 березня 1918 р. завершилися підписанням сепаратного (окремого від союзників) мирного договору. Наслідки цього миру були неоднозначними для підписантів: Німеччина нарешті отримала можливість зосередитися на західному фронті; Росія втрачала низку довоєнних територій на користь Османської імперії, визнавала незалежність Фінляндії, Української Народної Республіки, відмовлялася від контролю над Естонією, Латвією, Литвою, Польщею та більшою частиною Білорусі.

Кімната в Зимовому палаці після штурму, фотограф Яків Штейнберг, м. Петроград, 8 листопада 1917 р.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте, коли в Росії отримала владу династія Романових. Визначте, обчисливши, скільки років вони правили. **2.** Чому Тимчасовому уряду не вдалось розв'язати проблем в Російській імперії? **3.** Послуговуючись інтернетом, дізнайтесь подробиці державного перевороту 7 листопада 1917 р. в Петрограді. Як вигляд кімнати в Зимовому палаці свідчить про поведінку та моральні принципи більшовиків?

3.2. Як країни Четверного союзу закінчували війну?

Станом на 1917 р. становище в країнах-учасницях війни характеризувалося виснаженістю та зростанням невдоволення громадян.

Після підписання Брест-Литовського миру з більшовицькою Росією німецьке командування таки перекинуло додаткові дивізії на західний фронт, де ті намагались атакувати. Утім виправити ситуації не зуміли, одна з причин полягала в нестачі людських та матеріальних ресурсів. Ба більше, **6 квітня 1917 р. США вступили у війну на боці Антанти**. Спонукала до цього перехоплена «телеграма Ціммермана» — таємне дипломатичне повідомлення міністра закордонних справ Німеччини Артура Ціммермана німецькому послу в США про можливий антиамериканський союз з Мексикою. І хоч перекидання американських військ на європейський континент зайняло певний час, у Четверного союзу не залишилося жодного шансу на позитив.

Головнокомандувач військами країн Антанти Фердинанд Фош планував завершити бойові дії супроти Центральних держав у 1919 р. Проте великий наступ союзників по усій лінії західного фронту виявився неочікувано результативним. **29 вересня 1918 р.** перемир'я з Антантою уклала **Болгарія**, яка склала зброю першою з-поміж союзниць Німеччини. Болгарський цар Фердинанд I Кобург зрікся престолу і подався за кордон. **30 жовтня 1918 р.** капітулювала **Османська імперія**, підписавши з Великою Британією Мудроське перемир'я.

Уряд Австро-Угорщини теж шукав можливостей для переговорів із Великою Британією та Францією. Тим часом наприкінці жовтня 1918 р. італійське військо переможно атакувало австро-угорську армію біля міста Вітторіо-Венето, звільнивши територію, захоплену австрійцями за рік до того. Після такої невдачі **3 листопада 1918 р.** монархія Габсбургів капітулювала. Через тиждень імператор Карл I зрікся престолу, а вже наступного дня парламент — рейхсрат — проголосив Австрійську республіку.

Мовою історичного джерела

Уривок із книжки історика Тімоті Снайдера «Червоний князь»:

«...На кінець війни Габсбурзька монархія була розчленована і випатрана... Трагедія поразки 1918 року була найбільш відчутною для Вільгельма, наймолодшого сина [Штефана], українця. Перед Першою світовою війною українські землі поділено між Габсбурзькою та Російською імперіями. Так постало національне питання, яке обмислював Вільгельм. Чи можна об'єднати Україну і приєднати її до Габсбурзької монархії? Чи міг би він правити Україною для Габсбургів так само, як його батько хотів правити Польщею. Певний час це здавалося можливим. Вільгельм став українським Габсбургом [відомий як Василь Вишиваний]. Він вивчив українську мову, під час Першої світової війни командував українськими загонами і тісно поєднав своє життя з обраним народом... Він став легендою у цілій країні — Габсбург, що говорив українською, ерцгерцог, що любив простий народ...».

Найтриваліше не визнавала своєї поразки Німеччина. **29 жовтня 1918 р.** збунтувалися матроси в портовому місті Кіль, вважаючи безглуздим чинити спротив британцям. Бунт поширився по всій

країні, перерісши в *Листопадову революцію*, унаслідок якої постала ще одна республіка. 9 листопада 1918 р. представник нового німецького уряду Матіас Ерцбергер зустрівся з головнокомандувачем військ Антанти Фердинандом Фошем неподалік міста Комп'єнь у Пікардії. Підписання перемир'я відбулося 11 листопада 1918 р. о 5 год 10 хв в залізничному вагоні французького маршала у Комп'єнському лісі — звідси й назва **Комп'єнське перемир'я**. Воно передбачало: припинення боїв протягом шести годин (набуло чинності об «11 годині 11 дня 11 місяця»); виведення німецької армії із окупованих нею західних територій упродовж 15-ти днів; очищення лівого берега річки Рейн і створення демілітаризованої (безвійськової) зони на правому березі; евакуацію німецького війська з території колишньої Австро-Угорщини, а також зі східного фронту; негайне повернення на батьківщину військовополонених — громадян країн Антанти; відмову Німеччини від Брест-Литовського миру. Згодом підписане на 36 днів перемир'я декілька разів продовжували аж до укладення повноцінного мирного договору з Німеччиною.

*«Підписання
Комп'єнського
перемир'я»,
художник (ймовірно)
Моріс Піллар
Верней,
після 1918 р.*

Міркуємо і діємо!

1. Як вступ США у війну прискорив її закінчення? Чому з-поміж учасниць Четверного союзу першою склала зброю Болгарія, а останньою — Німеччина? **2.** Згадайте, навіщо Австро-Угорщина бажала приєднати українські землі? Чому не вдалося втілити ідей Василя Вишиваного? Питання обміркуйте в парах, послуговуючись знаннями історії України. **3.** За текстом і зображенням, опишіть церемонію укладання Комп'єнського перемир'я.

3.3. Чому розпалися континентальні імперії та постали національні держави у Європі?

Війна геть виснажила Російську, Османську, Австро-Угорську та Німецьку імперії. Їхні правління ослабли, господарства занепали, на-

селення зuboжило. Водночас пожвавились національні рухи. Чотири колись потужні імперські держави припинили існування.

Мудреське перемир'я припинило протистояння між Османською імперією та Антантою, але спокою не принесло. До війни зі Стамбула правили обширними територіями зі строкатою сумішшю народів. У 1918–1922 рр. більшість із них мимоволі опинилися в кордонах декількох інших держав. Це призвело до проникнення на Близький

Схід передусім Великої Британії і Франції. Британці встановили контроль над Сирією, Палестиною, Месопотамією (Іраком), французи — теж над Сирією, Ліваном, частиною Анатолії. Розпочались конфлікти, у результаті яких турки, очолювані Мустафою Кемалем, витіснили греків і вірмен з анатолійських земель, запобігли просуванню італійців, придушили виступи курдів.

Навесні 1918 р. наступ німецької армії на західному фронті закінчився невдало. Війна викликала невдоволення не лише серед цивільного населення, але й серед військових. Німці хотіли припинити бойові дії. Спершу під тиском верховного командування відбувся мирний перехід до конституційної монархії. (У жовтні 1918 р. останнім канцлером призначено генерала Макса фон Бадена, який задля втихомирення ситуації змусив Вільгельма II зректися престолу.) Далі внаслідок Листопадової революції у Берліні проголосили республіку, а кайзер покинув країну й перебрався в Нідерланди, поклавши край понад 500-річному правлінню Гогенцоллернів.

Вступ Австро-Угорщини у війну мав на меті відродити велич імперії. Сталося ж по-інакшому. Правляча династія не змогла нічого запропонувати підлеглим народам, а ті прагнули незалежності. Ідея облаштувати федерацію й сформувати «уряд представників усіх національностей» могла б виявитися рятівною на початковому, але аж ніяк не на завершальному етапі війни. Хоч ані Франція, ані Велика Британія не підтримували розвалу спадщини Габсбургів, розглядаючи її як протизагу Німеччині, «клаптикове» утворення «розповзалось» само. Упродовж жовтня-листопада 1918 р. чи не всі народи відкинули пропозиції монаршого двору і взялися будувати власні держави. 28 жовтня 1918 р. незалежність проголосила Чехословаччина, 29 жовтня — Держава словенців, хорватів і сербів, 1 листопада розпочалось установаження української влади у Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті, що призвело до проголошення Західно-Української Народної Республіки, 11 листопада постала Польська республіка, 12 листопада — республіка Німецька Австрія, 16 листопада — Угорська республіка. Із Відня ще спробували претендувати на престоли в нових столицях, але практично повсюдно без успіху.

Кризу Російської імперії у 1917 р. теж можна пояснити нездатністю налагодити дієве управління, зростанням економічних проблем та національним піднесенням. Унаслідок Лютневої революції не відбулося розпаду імперії. На її окраїнах вже розгорталися національні рухи, які висували ідеї автономії/незалежності. Так, у березні 1917 р. в Києві зорганізувалася *Українська Центральна Рада* — представницький орган українського народу, який спершу зреалізував автономію, а згодом проголосив незалежність *Української Народної Республіки*. Також у 1917–1918 рр. постали незалежні Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, ненадовго Білорусь. З-під контролю

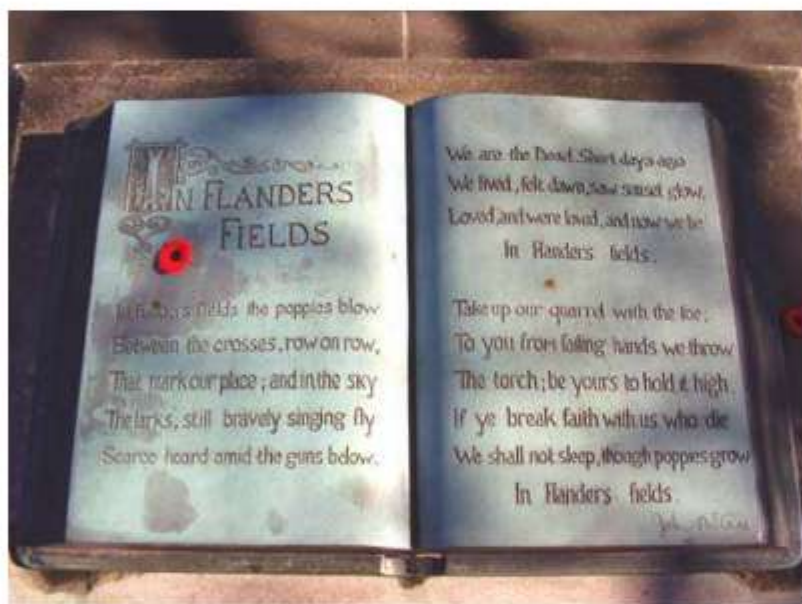
Петрограда вийшли польські терени й Закавказзя. Втрата земель, зокрема українських, означала крах імперської Росії, що добре усвідомлювали її політики. Тому одразу після перевороту більшовики, які на словах засуджували імперіалізм, із допомогою війська взялися «збирати» Росію до купи, щоб відновити її в старих кордонах. Особливо жорстоко більшовицькі солдати воювали супроти українців.

Міркуємо і діємо!

1. Чому внаслідок Першої світової війни розпались Російська, Османська, Австро-Угорська й Німецька імперії? 2. У зошиті укладіть хронологічну таблицю постання національних держав під час і після закінчення «Великої війни» в Європі. 3. Чому втрата України означала крах Російської імперії? З історії України дізнайтеся, як розгорталася російсько-українська війна кінця 1917 – початку 1918 рр.

3.4. Якими виявилися наслідки війни для світу?

Текст вірша
«У полях Фландрії»
на бронзових
сторінках у меморіалі
Джона Мак-Крея
на його батьківщині
в м. Гвельф (Канада)

Перша світова війна тривала 1 568 днів і не мала аналогій в історії. Це була тотальна війна з використанням нових технологій та залученням всіх можливих ресурсів. Це була війна політиків, які мобілізували солдат у віддалених колоніях і перекидали на поля баталій у Європу та в інші частини світу. Зрештою, ця війна поклала край чотирьом імперіям, започаткувала соціальні й національні революції, унаслідок яких на імперських руїнах постало чимало незалежних держав. Попередній баланс сил на міжнародній арені порушився, а у внутрішньополітичному житті зміцніли позиції радикалів — як лівих, так і правих.

Ціна «Великої війни» виявилася надвисокою — загинуло 8,5 млн військових та близько 13 млн цивільних. Символом пам'яті за загиблими стала квітка маку, червоний колір якої асоціюється з пролитою кров'ю, а серцевина — з кульовим отвором у тілі. Цей образ запози-

чено з поеми «На полях Фландрії» канадського військового лікаря Джона Мак-Крея. У Західній Європі, Північній Америці, Австралії, а віднедавна в Україні стилізований маковий цвіт перетворився на символ вшанування жертв Другої світової війни.

Міркуємо і діємо!

1. Британський політик Вінстон Черчіль мовив про «Велику війну»: «Європа і більша частина Азії та Африки стали... величезним полем бою, з якого втікали не лише армії, а й цілі народи». Поясніть, як ви розумієте цей вислів. 2. Визначте наслідки Першої світової війни в різних галузях суспільного життя. 3. Послугуйте різних джерелами, дізнайтеся, як у різних країнах увіковічують пам'ять жертв «Великої війни».

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

2 (15) березня 1917 р. — зречення царем Ніколаєм II престолу, закінчення Лютневої революції в Росії

6 квітня 1917 р. — оголошення Сполученими Штатами Америки про вступ у Першу світову війну

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. — здійснення більшовиками державного перевороту в Петрограді

29 вересня 1918 р. — укладення Болгарією перемир'я з Антантою

30 жовтня 1918 р. — капітулювання Османської імперії у «Великій війні»

3 листопада 1918 р. — капітуляція Австро-Угорщини у «Великій війні»

11 листопада 1918 р. — укладення Комп'єнського перемир'я, закінчення Першої світової війни

4 (17) березня 1917 р. — утворення Української Центральної Ради в Києві, початок Української революції

19 березня (1 квітня) 1917 р. — проведення сотисячної української маніфестації в Києві

7 (20) листопада 1917 р. — проголошення Українською Центральною Радою III Універсалу

17 серпня 1918 р. — заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету

18 жовтня 1918 р. — створення Української Національної Ради у Львові

1 листопада 1918 р. — здійснення Листопадового чину, захоплення українцями влади у Львові

13 листопада 1918 р. — проголошення Західно-Української Народної Республіки у Львові

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/q8w9JBf>

«Червоний князь».

Корисна гра:

<https://cutt.ly/43PonOe>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфу, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Чи можна 1917–1918 рр. вважати «періодом революцій» у країнах Європи? Аргументуйте свої міркування. 3. **А.** У зошиті намалюйте опорну схему, де відобразить хронологічну послідовність і синхронність революційних подій у Європі впродовж 1917–1918 р. **Б.** Послуговуючись політичною мапою Європи, розкажіть про розпад континентальних імперій і постання національних держав унаслідок Першої світової війни. 4. Проаналізуйте причини і наслідки приходу більшовиків до влади в Росії. 5. Оцініть основні політичні, економічні та світоглядні наслідки Першої світової війни та революцій у країнах Європи. 6. Послуговуючись пошуковими системами інтернету та необхідними підручними матеріалами, виготовіть стилізовану квітку маку пам'яті. Презентуйте свій виріб у класі.

Узагальнення до розділу 1 «ПЕРЕДУМОВИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ»				
м. Сараєво	р. Марна	м. Верден	Галицька битва	Німеччина
півострів Ютландія	р. Сомма	м. Іпр	«план Шліффена»	Франція
протока Дарданелли	Галичина	м. Горлиці	Східна Пруссія	Росія
1914 р.	1915 р.	1916 р.	Італія	США
1917 р.	1918 р.	Японія	Румунія	Болгарія
Антанта	Троїстий союз	Османська імперія	Австро-Угорщина	Велика Британія
геополітика	Четверний союз	«позиційна війна»	«система озброєного миру»	геополітичні інтереси
ксенофобія	геноцид	тил	фронт	колючий дріт
танк	підводний човен	кулемет	гармата	отруйний газ
революція	«Велика війна»	легіон Українських січових стрільців	«система озброєного миру»	Комп'єнське перемир'я
Тимчасовий уряд	Брестський мир	більшовики	Жовтневий переворот	Лютнева революція

Розділ 2. ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

Назвіть:

- час роботи Паризької та Вашингтонської конференцій, укладення мирних договорів за підсумками Паризької конференції, підписання пакту Бріана-Келлога;
- статус українських земель відповідно до рішень Паризької мирної конференції.

Поясніть:

- *поняття*: «демілітаризована зона», «контрибуція», «репарація», «санітарний кордон», «система колективної безпеки»;
- *вплив* «14 пунктів» Вудро Вілсона на встановлення повоєнного світового устрою;
- *суперечності* Версальсько-Вашингтонської системи; *цілі та організацію діяльності* Ліги Націй;
- *причини* ревізії повоєнних міждержавних угод.

Зробіть:

- *установіть хронологічну послідовність* підписання угод, що стали основою Версальсько-Вашингтонської системи;
- *схарактеризуйте* (з використанням історичної карти) територіальні зміни, зафіксовані в текстах мирних договорів із Німеччиною та її союзниками;
- *дайте оцінку* рішенням Паризької та Вашингтонської конференцій із позицій інтересів «великих» і «малих» держав;
- *визначте джерела* нестабільності в Європі;
- *висловіть обґрунтовані судження* щодо вжитих державами Антанти та Лігою Націй заходів із підтримання стабільності в Європі.

Підготуйте матеріали для практичних занять:

- ✓ «Вогнища напруги в міжнародних відносинах: причини, сторони та наслідки протистояння».

Здійсніть дослідження для написання есе:

- ✓ «Переможені й переможці у “Великій війні”: узгодження позицій».

Узагальнення

«Поняття-визначення»

<https://cutt.ly/U3Po1Bw>

Узагальнення

«Дати-події»

<https://cutt.ly/A3Po96i>

Узагальнення

«Події-послідовність»

<https://cutt.ly/r3Po4NX>

§ 4. Паризька мирна конференція та її рішення

Чи знаєте ви, що...

..... наприкінці XIX ст. майбутній прем'єр-міністр Франції Жорж Клемансо відвідав містечко Буськ теперішньої Львівської області, про що залишив спогади в книжці «Біля підніжжя Сіону» (1898 р.);

..... президент Вудро Вільсон, який заявляв про підтримку права націй на самовизначення, щодо України дотримувався проросійської позиції, зокрема на Паризькій мирній конференції американська делегація керувалась настановою про те, що в стосунках «між Великою і Малою Росією політика США повинна бути спрямована скоріше на підтримку принципу російської цілості, ніж на підбурювання сепаратизму».

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Демілітаризована зона (від поєднання частки «де», що означає заперечення, французького слова «мілітер» — «військовий» і давньогрецького «зоні» — «пояс», «простір», «район») — територія, де за міжнародним правом або двосторонніми договорами заборонено спорудження військових укріплень, військово-промислових об'єктів та утримання військ.

Контрибуція (від латинського слова «контрібуо» — «збираю», «стягую») — 1) примусові натуральні або грошові стягнення, що їх здійснюють окупаційні війська із населення захоплених територій; 2) примусові платежі, що їх сплачує держава, яка зазнала поразки у війні, сторонам-переможцям.

Репарація (від латинського слова «репараціо» — «відновлення») — повна або часткова компенсація державою, що розпочала війну, збитків сторонам, які зазнали нападу.

4.1. Як відбувалася Паризька мирна конференція?

Будь-яка війна завершується за столом перемовин, де обговорюють питання подальшого облаштування світу. Так, Віденський конгрес підбив підсумки наполеонівських війн і утвердив співвідношення сил, що відоме як «європейський концерт». Пам'ятаєте сутність цього поняття? «Велика війна» зруйнувала попередню систему міжнародних відносин, підірвала міць окремих держав, які доти відігравали провідні ролі у світовій політиці (Росія, Німеччина). Тож Паризька мирна конференція (18 січня 1919 — 21 січня 1920) відбувалася, щоб узгодити мирні договори з переможеними. На неї з'їхалися делегати з 32 країн, включно з новими, що постали після розпаду Австро-Угорської імперії. Представників Четверного союзу і Росії не запросили, тож у столиці Франції зібралися переможці.

Конференція розпочала засідання в Дзеркальній залі Версальського палацу. Там само і в той самий день, де 48 років тому (1871 р.) проголосили Німецьку імперію. Головуючим обрали керівника французького уряду Жоржа Клемансо, який разом із прем'єр-міністром Великої Британії Девідом Ллойд Джорджем та президентом США Вудро Вільсоном задавали тон зустрічі. Представники п'яти країн — Франції, Великої Британії, Італії, США та Японії створили Вищу

раду, або Раду десяти, для ухвалення ключових рішень. Однак невдовзі з міркувань зручності «десятку» скоротили до Ради чотирьох (без Японії). Можливості «малих держав», таким чином, виявилися обмеженими. Під час конференції працювали 52 комісії експертів. Вони провели 1 646 сесій, щоб підготувати підсумкові документи, які охоплювали широке коло проблем: від долі військовополонених до визначення відповідальних за війну.

*«Підписання мирного договору в Дзеркальній залі Версальського палацу»,
художник Вільям Орпен, 1919 р.*

Делегація з України представляла інтереси Української Народної Республіки та її Західної області, тобто ЗУНР. Спершу місію очолював Григорій Сидоренко, а з 22 серпня 1919 р. — Михайло Тишкевич, які покладали великі надії на справедливе вирішення українського питання. Вони домагалися визнання незалежності Української Народної Республіки, виведення з її території іноземних військ, надання Антантою допомоги в боротьбі з більшовицькою Росією. Однак жодного з цих завдань виконати не вдалося. Західні політики розглядали українські проблеми в контексті російських чи польських. Невдовзі між «наддніпрянцями» й «наддністрянцями» розгорілися суперечки. 25 червня 1919 р. країни Антанти визнали за Польщею право окупувати всю Галичину з метою нібито «захистити цивільне населення від небезпеки просування більшовицьких банд».

У результаті роботи Паризької мирної конференції укладено п'ять мирних договорів з Центральними державами (Німеччина, Туреччина, Болгарія, Австрія, Угорщина) та узгоджено проєкт Статуту міжнародної організації — **Ліги Націй**.

Міркуємо і діємо!

1. Поясніть, чому саме Париж виявився місцем проведення повоєнної мирної конференції. **2.** Як факти з тексту й ілюстрацій параграфа свідчать про насиченість засідань та роботи експертів Паризької мирної конференції? Чому її делегати постійно дискутували та обстоювали розбіжні погляди? **3.** Розгляньте картину Вільяма Орпена. У відповідь зображення, імена й прізвища представників чільних держав-учасниць Паризької мирної конференції.

4.2. Що вміщували «14 пунктів» Вудро Вільсона? Як створювали Лігу Націй?

Президент Вудро Вільсон представляє проєкт Статуту Ліги Націй, художник Сайрус Лерой Болджірдж, 1919 р.

Проте згодом, у 1919 р., Вудро Вільсона удостоїли Нобелівської премії миру.

Основа світоустрою після Першої світової війни становили «14 пунктів» Вудро Вільсона. Ще 8 січня 1918 р. у конгресі він виголосив промову «Цілі війни й умови миру», де прагнув схилити Центральні держави до перемовин та укладення «миру без перемоги». Зрештою, на початку жовтня 1918 р. канцлер Німеччини Макс фон Баден (через нейтральну Швейцарію) надіслав очільникові США звернення, таким чином сигналізуючи тому про готовність домовлятися на основі його пропозицій. Керівники Великої Британії, і особливо Франції, спершу скептично поставились до цього. Прем'єр-міністр Жорж Клемансо навіть зіронізував: «У Господа Бога було десять “принципів”, а в американського президента аж чотирнадцять».

«14 пунктів» Вудро Вільсона

1. Укладення мирних договорів в атмосфері відкритості.
2. Гарантування свободи та безпеки мореплавства.
3. Усунення економічних бар'єрів у торгівлі між державами.
4. Обмеження чисельності армій.
5. Урегулювання колоніальних претензій та суперечностей.
6. Надання Росії можливості вибудувувати самостійну міжнародну політику.
7. Відновлення суверенітету Бельгії.
8. Звільнення території Франції, повернення їй попередньо окупованих регіонів.
9. Встановлення чітких кордонів Італії.
10. Надання права на самовизначення народам Австро-Угорщини.
11. Виведення з Румунії, Сербії і Чорногорії іноземних військ, забезпечення для Сербії вільного та безпечного виходу до моря.
12. Гарантування турецькій частині Османської імперії суверенітету, тоді як іншим народам, що її населяли — права на самостійний розвиток. Відкриття протоки Дарданелли для безперешкодного проходження кораблів усіх держав.
13. Створення незалежної Польщі, що включала б території з переважно польським населенням.
14. Утворення загального об'єднання націй для надання взаємних гарантій політичної незалежності й територіальної цілісності великим і малим державам.

Під час засідань Паризької мирної конференції Вудро Вільсон наполягав на необхідності створення й вироблення принципів діяльності міжнародної організації, здатної забезпечити спокій і співпрацю у повоєнному світі. Ще в роки війни за цією майбутньою інституцією прижилася назва Ліга Націй. 28 квітня 1919 р. одностайно прийняли остаточний варіант її Статуту, що увійшов до текстів мирних договорів із переможеними сторонами. 10 січня 1920 р. вважають офіційною датою заснування організації. Стрижнева її ідея — колективна безпека та мирне врегулювання міждержавних конфліктів. Керівні органи — Асамблея, Рада, Секретаріат із місцем перебування в місті Женева. Робочими мовами визнали англійську та французьку. Першим генеральним секретарем обрали англійця Джеймса Еріка Драммонда (1920–1933). Згідно зі Статутом, засновниками Ліги Націй вважались держави-переможці. До організації також приймали нейтральні держави, які визнали Статут та будь-які незалежні держави, які заручилися підтримкою 2/3 делегатів Асамблеї. У 1920 р. заявку на вступ подав уряд Української Народної Республіки, проте переможці не визнавали суверенітету України. Учасницями-засновницями Ліги Націй стали 42 держави, але, як не дивно, без США, що чи не найактивніше просували ініціативу створення. Через внутрішні розбіжності між демократами та республіканцями, а також через небажання брати на себе додаткові зобов'язання в зовнішній політиці американський Сенат не ратифікував мирного договору з Німеччиною, згодом уклавши з нею сепаратний (окремий) мир. У підсумку, за відсутності в Лізі Націй США, низки інших провідних держав, вона так і не витворила дієвого механізму розв'язання міжнародних суперечок та не здатна була запобігати майбутнім воєнним конфліктам.

Міркуємо і діємо!

1. Розгляньте ескіз. Висловіть припущення, коли, де і перед ким Вудро Вільсон презентував проєкт Статуту Ліги Націй. Поясніть свої міркування. 2. Прочитайте «14 пунктів». Чи вони гарантували існування незалежної Української Народної Республіки? 3. Чому Ліга Націй не витворила дієвого механізму розв'язання міжнародних суперечок? Чому не здатна була запобігати майбутнім воєнним конфліктам?

4.3. Який зміст Версальського мирного договору з Німеччиною та договорів із її союзниками?

Мирні договори з переможеними країнами отримали назви за локаціями Парижа, де ці документи підписано: **Версальський** — із Німеччиною, **Сен-Жерменський** — з Австрією, **Нейїський** — із Болгарією, **Тріанонський** — з Угорщиною, **Севрський** — із Туреччиною. Німецьку делегацію, очолювану міністром закордонних справ Ульріхом фон Брокдорф-Ранцау, запросили в Париж лише для вручення тексту мирного договору. На його підписання дали три тижні, по-

збавивши права дискусії щодо змісту документа. У Берліні обурювались тим, що «14 пунктів» Вудро Вільсона, на які довелося пристати, виявилися здебільшого проігнорованими. Покладення на Німеччину «провини за розв'язання війни» та необхідність виплати **репарацій** сприймалися особливо болюче. Міністр закордонних справ порівняв із «самогубством» погодження з такими умовами і подав у відставку. Рада чотирьох висунула Німеччині ультиматум: якщо її уряд не підпише мирний договір, країну окупує союзні війська. Міжнародні позиції німецької сторони на той час були надто ослабленими, щоб пручатися. Відтак, **28 червня 1919 р.** — у п'яті роковини «сараєвського вбивства» — в Дзеркальному залі Версаля мирний договір з Німеччиною підписали.

Відповідно до статей Версальського мирного договору, Німеччина зобов'язувалась беззастережно поважати незалежність Австрії, Чехо-Словаччини, Люксембургу. Її заморські колонії поділили між собою Велика Британія, Франція та Японія. Проте з огляду на дедалі більшу непопулярність імперіалізму, ці території назвали підмандатними. Крім колоній, Німеччина втрачала сьому частину власних земель та десять відсотків населення: Ельзас та Лотарингію повернули Франції; округи Ейпен і Мальмеді — Бельгії; Північний Шлезвіг — після

плебісциту (всенародного голосування) в березні 1920 р. — Данії; місто Мемель (Клайпеда) — Литві; більшу частину Західної Пруссії, місто Познань (Позен) та третину Верхньої Сілезії передали Польщі, яка також отримала «Данцигський коридор» до Балтійського моря (місто Данциг (Гданськ) оголосили «вільним»), що відокремив Східну Пруссію від решти німецьких теренів. Лівий берег річки Рейн і 50 км на її правому оголошено **демлітаризованою зоною**. Саарська область перейшла під контроль Ліги Націй (до 1935 р.). Чисельність німецької армії не могла перевищувати 100 тис. солдатів та 4 тис. офіцерів. У країні скасовувано загальну військову повинність, ліквідовано генеральний штаб, заборонено мати важку артилерію, танки, підводні човни й військову авіацію. Аналізуючи зміст Версальського договору, командувач військами Антанти Фердинанд Фош пророче відзначив, що «це не мир, а перемир'я на двадцять років».

10 вересня 1919 р. підписано Сен-Жерменський мирний договір з Австрією. Його умови «узаконювали» розпад Австро-Угорської імперії та забороняли об'єднання Австрії з Німеччиною, гарантували незалежність Чехо-Словаччини, Польщі, Угорщини та Королівства сербів, хорватів і словенців. Колишні австрійські провінції Богемію, Моравію і Сілезію, а також українське Закарпаття передали Чехо-Словаччині; Південний Тіроль — Італії; Буковину — Румунії. Також австрійцям заборонили утримувати авіацію і військовий флот, чисельність їхньої армії обмежили до 30 тис. осіб. Як і Німеччина, Австрія зобов'язувалась виплатити репарації.

27 листопада 1919 р. узгодили Нейіський договір із Болгарією. Він передбачав обмеження чисельності болгарської армії і позбавлення країни 11 % довоєнних територій, зокрема виходу до Егейського моря: Добруджа відходила до Румунії, декілька західних прикордонних районів — до Королівства сербів, хорватів і словенців, Західна Тракія — до Греції. У документі містилась стаття про «добровільне» переселення болгар із земель, що відходили до сусідів. Відтак в регіоні з'явилась велика кількість біженців, що загострило соціальні проблеми. Сума накладених на Болгарію **контрибуцій** становила чверть її національного доходу.

4 червня 1920 р. підписано Тріанонський мирний договір з Угорщиною. Статті документа теж передбачали військові обмеження, виплату репарацій і позбавили країну двох третин довоєнних територій,

Версальський	• з Німеччиною, 28.06.1919 р.
Сен-Жерменський	• з Австрією, 10.09.1919 р.
Нейіський	• з Болгарією, 27.11.1919 р.
Тріанонський	• з Угорщиною, 04.06.1920 р.
Севрський	• з Османською імперією, 10.08.1920 р.

*Міждержавні договори
за результатами
Паризької мирної конференції*

звувши угорські межі майже цілковито до етнічного ядра: Трансильванію і східну частину Банату передали Румунії; Хорватію, Бачку і західну частину Банату — Королівству сербів, хорватів і словенців, Бургенланд — Австрії; Словаччину і Закарпаття — Чехо-Словаччині.

Найпізніше, **10 серпня 1920 р.**, з'явився Севрський мирний договір з Османською імперією. Документ «закріпив» її ліквідацію, відмову від володінь на Аравійському півострові та в Північній Африці. Як підмандатні території, Великій Британії передали Ірак та Палестину, Франції — Ліван і Сирію. Також стамбульський уряд визнавав протекторат Великої Британії над Єгиптом і Кіпром, Франції — над Тунісом і Марокко. Османи втратили Курдистан, Східну Фракію з містом Адріанополь, район міста Ізмір і півострів Галліполі, що їх передали Греції, та Додеканеські острови, які відійшли до Італії. Чорноморські протоки — Босфор і Дарданелли — перейшли під контроль міжнародної Комісії проток. Чисельність османської армії скоротили до 50 тис. осіб, заборонили утримувати військовий флот. Щоправда, Севрський договір не ратифікували, оскільки в Османській державі розпочалася національно-визвольна війна, у результаті якої повалили султанат. Новий уряд, очолюваний Мустафою Кемалем, у 1923 р. домігся перегляду домовленостей на Лозаннській конференції. Зрештою, новопостала Туреччина зберегла Східну Фракію та Ізмір, проте відмовилася від претензій на решту територій.

Підписання мирних договорів мало б забезпечити мир, гарантувати відшкодування збитків і, загалом, врегулювати існуючі суперечності. Проте руйнування політичних традицій довоєнного світу, непорозуміння між переможцями унеможливили виконаних завдань.

Мовою історичного джерела

Уривок із книги історика Жана-Батіста Дюрозеля «Історія дипломатії від 1919 року до наших днів»:

«...Мирні договори 1919–1920 рр. стали спробою розв'язати незліченні проблеми, що їх поставила війна, і навіть ті, що виникли ще до неї. Вже з самого початку всі зрозуміли, що вони дуже мало відповідають глибинним і часто-густо суперечливим інтересам народів і держав... Держави-переможниці, надто Франція та Бельгія, вважали в 1918–1919 рр., що головне – це гарантувати безпеку світу перед можливим відродженням німецької могутності. Щоб досягти цього, вони виробили цілу низку військових і політичних гарантій...».

Міркуємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територіальні умови Версальського мирного договору з Німеччиною. **2.** Послугуючись мапою сучасної України, розкажіть про зміни підлеглості українських територій відповідно до умов Паризьких мирних договорів. **3.** Прочитайте уривок із книги Жана-Батіста Дюрозеля. Чому переможці не завжди враховували інтереси «малих народів»? Чому обмеження для Німеччини були надмірними? До чого це могло призвести?

У той час, коли у світі...

18 січня 1919 – 21 січня 1920 р. —

Паризька мирна конференція

28 червня 1919 р. — укладення
Версальського мирного договору

10 вересня 1919 р. — укладення
Сен-Жерменського мирного договору

27 листопада 1919 р. — укладення
Нейїського мирного договору

4 червня 1920 р. — укладення
Тріанонського мирного договору

10 серпня 1920 р. — укладення
Севрського мирного договору

Тоді на теренах України...

1917–1921 рр. —

Українська революція

7–28 червня 1919 р. — розгортання
Чортківського контрнаступу
Галицької армії

30 серпня 1919 р. — звільнення Києва
від більшовиків арміями Української
Народної Республіки та Галицькою

6 грудня 1919 р. — початок першого
Зимового походу Армії Української
Народної Республіки

21 квітня 1920 р. — укладення
Варшавської угоди між Українською
Народною Республікою і Польщею

29–31 серпня 1920 р. — оборона міста
Замостя від більшовиків Армією
Української Народної Республіки

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/x8w9BzL>

«Велика Угорщина».

Корисна гра:

<https://cutt.ly/T3PoZc8>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, у чому різниця між поняттями «контрибуція» та «репарація». Що ви дізналися про Рейнську демілітаризовану зону з тексту параграфа? 3. **А.** Послуговуючись пошуковими системами інтернету, укладіть добірку світлин, якими відобразить хронологічну послідовність формування Версальської системи мирних договорів. **Б.** Розкажіть, використовуючи сучасну політичну мапу світу, про територіальні зміни, що були зафіксовані в текстах мирних угод із Німеччиною і її союзниками, та про статус українських земель відповідно до рішень Паризької мирної конференції. 4. Проаналізуйте заходи, що їх вживали держави Антанти й Ліга Націй для підтримання стабільності в Європі. 5. Оцініть рішення Паризької мирної конференції з позицій інтересів «великих» і «малих» держав. 6. Послуговуючись різновидовими джерелами інформації, доберіть факти для пояснення висловів про значення Версальської системи: «Версаль 1919 р. — це мир, що поклав край миру» (Міхаель Штюрмер); «Двоякий характер Версальського мирного договору в тому, що з одного боку він дещо поживав інтернаціоналізацію, а з другого призвів до національної самоізоляції» (Єрн Леонгард).

§ 5. Облаштування повоєнного світу

Чи знаєте ви, що...

...восени 1920 р., коли в місті Женева мала засідати перша Асамблея Ліги Націй, генеральний секретар Ерік Драммонд уклав збірку документів про законотворчість Української Народної Республіки та її визнання різними державами, таким чином підготувавши чи не перше в новітньому періоді пізнавальне видання про Україну;

...у 1926–1936 рр., 1939–1940 рр. міністерством закордонних справ Української Народної Республіки в еміграції керував Олександр Шульгин, який, як керівник української делегації, самовіддано працював під час першої Асамблеї Ліги Націй, а далі обстоював зовнішньополітичні інтереси українців як повноважний представник Українського товариства прихильників цієї міжнародної організації.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Санітарний кордон — захисний бар'єр у вигляді буферних (проміжних) територій, країн навколо потенційно агресивної держави чи небезпечного ідеологічного впливу, який вона може поширювати.

Система колективної безпеки — спільні й узгоджені дії держав для захисту від зовнішніх загроз, агресій, для запобігання можливим війнам.

5.1. Які рішення ухвалили на Вашингтонській мирній конференції?

Мирні договори Версальської системи не забезпечили спокою в повоєнному світі. Суттєвим недоліком повоєнного облаштування виявилась ізоляціоністська позиція США та не розв'язані проблеми в азійсько-тихоокеанському регіоні. У 1921 р. новий господар Білого дому президент Воррен Гардінг поставив завдання «виправити помилки Вудро Вільсона» — домогтися переваг у політиці на далекосхідному напрямку й «узяти реванш» за невдачі в Парижі. (Поміркуйте, на що натякав американський очільник?)

10 липня 1921 р. державний секретар США Чарльз Г'юз виступив із заявою про скликання в місті Вашингтон міжнародної конференції для обговорення обмежень морських озброєнь і «тихоокеанських проблем». Зустріч делегатів дев'яти держав — США, Великої Британії, Франції, Італії, Бельгії, Голландії, Португалії, Китаю та Японії — тривала з 12 листопада 1921 р. по 6 лютого 1922 р. Прибули також представники британських домініонів та Індії, тому вважалося, що у конференції взяли участь 14 держав. Попри декларування відкритості перемовин («не так, як у Парижі»), чи не всі важливі питання погоджували за кулісами, а основні рішення ухвалювали США, Велика Британія та Японія.

Держави домовились поважати колоніальні володіння одна одної і взаємно гарантувати безпеку. Ці домовленості у вигляді «Договору чотирьох держав» підписали США, Японія, Велика Британія і Франція. Згідно з його умовами, американцям вдалося розладнати англій-

сько-японський союз (1902 р.), визнавши право Японії на Маріанські, Маршаллові й Каролінські острови. Натомість вона погодилася повернути провінцію Шаньдун під контроль Китаю, суверенітет якого, як нейтрального, сторони зобов'язувалися поважати в «Договорі дев'яти держав». Цей документ також утверджував принцип «відкритих дверей» для торгівлі та ліквідував «зони впливу» на китайській території. «Договір п'яти держав» (США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія) стосувався обмежень військово-морських озброєнь і установлював рівновагу на морях. Щоб вирішити суперечки про кількість військових кораблів, узгодили показники, що їх обчислювали за критерієм водотоннажності. Але без відповіді залишилося питання про підводний флот, оскільки офіційні Лондон і Париж не змогли порозумітись. Щобільше, одразу після Вашингтонської конференції держави-підписантки взялися шукати різноманітні лазівки, аби обійти укладені угоди. (До середини 1930-х рр. залишався в силі хіба що договір про військово-морські флоти.) Загалом, конференція у Вашингтоні продемонструвала посилення впливу США та зміцнила позиції Японії на міжнародній арені.

Закінчення
Вашингтонської
мирної конференції,
художник Кліффорд
Кеннеді Берріман,
після 1922 р.

Міркуємо і діємо!

1. Систему колективної безпеки, що склалася в повоєнному світі, зазвичай, називають Версальсько-Вашингтонською. Поясніть влучність і сутність цієї назви. 2. Уявіть себе в ролі делегата однієї з держав-учасниць Вашингтонської конференції. Укладіть перелік своїх вимог і пропозицій. Оголосіть та поясніть їх у класі. 3. Розгляньте карикатуру. Який епізод Вашингтонської мирної конференції відобразив художник? Увідповідніть назви держав та їхніх представників. Поясніть свої міркування.

5.2. У чому полягали суперечності міжнародних відносин після Першої світової війни?

Процес облаштування повоєнного світу не лише розв'язав, але й породив чимало міжнародних проблем. Насамперед бурхливі події відбувались у Центральній і Східній Європі, де внаслідок розпаду імперій та творення нових держав не вдалось погодити й зафіксувати сталі кордони. Ще декілька років після «Великої війни» тривали воєнні конфлікти: українсько-польський 1918–1919 рр., грецько-турецький 1919–1922 рр., польсько-литовський 1920 р., російсько-польський 1920–1921 рр., італійсько-грецький 1923 р. Усе це дало підстави британському політику Вінстону Черчіллю зауважити, що «війна гігантів закінчилася, розпочались війни пігмеїв».

Мовою історичного джерела

Уривок із книги історика Нормана Дейвіса «Європа. Історія»:

«...Попри бундючні претензії організаторів, [Паризька] мирна конференція не взяла на себе відповідальність за чимало найпекучіших проблем Європи. Вона обмежилася лише завданням підготувати договори, які мали попідписувати колишні ворожі держави. Її небажання визнати розпад Російської імперії, чиї інтереси вона намагалася «зберегти», мало надзвичайно згубні наслідки... Хоча Вілсонів ідеал самовизначення націй був широко підтриманий, утілювали його в життя непослідовно і несправедливо. Переможні союзники не бачили потреби обговорювати сподівання їхніх власних пригноблених народів ... ще меншою мірою — бажання колоніальних народів. Остаточна міжнародна атмосфера після конференції ... була дуже нездорова. Суміш помсти й цинізму, що проступала в діях переможних союзників, не провіщала добра. Східна Європа, первісне джерело конфліктів, і далі була нерегульована. На підписаних договорах ще не висохло чорнило, як чимало людей уже заходились переглядати їх...».

Як відомо, після Першої світової війни на руїнах імперій постали мононаціональні та полінаціональні держави, як-от Чехо-Словаччина чи Королівства сербів, хорватів і словенців. Їхні нові уряди — часто з відсутніми управлінськими вміннями та з обмеженими фінансовими ресурсами — зіткнулися з обтяжливими завданнями державного будівництва (становлення політичної системи, економіки, комплектування армії тощо). А ще їм доводилося зважати на потреби національних меншин. Нездатність урахувувати й поєднувати інтереси націй, які давніше жили в різних імперіях, розмовляли відмінними мовами, сповідували різні релігії, призводила до нестабільності. З другого боку, нібито гуманний «вільсонівський» принцип утворення національних держав не був реалізований у повному обсязі, оскільки не всі народи, як наприклад українці, зберегли незалежність.

Окремі держави, як-от Італія, після війни сподівалися на значніші розширення меж. Коли ж цього не сталося, затаїли образу.

Італійські політики називали перемогу «понівеченою», а власну країну «переможеною в таборі переможців». Італійські громадяни не зуміли використати виграшну ситуацію для оновлення влади і згуртування суспільства. Внутрішні розбіжності завадили колишнім діячам розв'язати назрілі соціально-економічні проблеми, що призвело до потрясінь, відомих як «червоне дворіччя» (1919–1920).

«П'ятнадцятий пункт»,
художник Вільям Аллен Роджерс,
1919 р.

«Мирне врегулювання» з Німеччиною стало водночас покаранням переможеного ворога і приниженням міжнародного статусу держави. Переможці, окрім того, що звинувачували її в розпалюванні війни, вимагали репарацій у розмірі 132 млрд золотих марок. Її територіальне обкраювання з усіх боків призвело до появи чисельних «німецьких меншин» у складі Франції, Чехо-Словаччини, Польщі. Звісно, що зміст Версальського мирного договору обурював німців і створював підґрунтя для зростання популярності політичних сил, які обіцяли виправити «національну ганьбу». Це відкривало перспективи реваншу. Загрози від Берліна добре розуміли в Парижі. Там також зважали на чинник Росії, яку усунули як гравця на європейській шахівниці.

Французькі та англійські політики категорично не сприймали ідей більшовизму. Загарбницькі війни російських «ленінців», поширені ними наміри «світової революції», відмова від сплати царських боргів, здійснення «червоного терору» викликали стурбованість і в інших західних урядів. Державний секретар США Роберт Лансінг назвав російський більшовизм «найогиднішою і найжахливішою річчю, яку коли-небудь вигадав людський розум». Союзники запровадили блокаду Росії, розірвали дипломатичні контакти і навіть у військовий спосіб намагалися повалити советську владу. Однак обмежене втручання Антанти в громадянську війну на російських теренах не принесло успіху. Найпростішим способом убезпечитись від більшовицької загрози виглядала «територіальна» ізоляція переродженої Російської імперії «санітарним кордоном», який мали сформувати Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Польща, Румунія. Спроба продовжити цей кордон аж до Кавказу виявилась невдалою.

Отже, повоєнний світ вступив у період сум'яття та викликів. Версальсько-Вашингтонська система породила низку суперечностей, що загрожували новими конфліктами, у тому числі воєнними. Лінія поділу пролягала насамперед між переможцями й переможеними.

Урешті на цьому ґрунті проросли прагнення до насильницького перегляду, на перший погляд, міцних і «вічних» домовленостей.

Міркуємо і діємо!

1. Чому після «Великої війни» в Центрально-Східній Європі відбувались міждержавні воєнні конфлікти? Чому Норман Дейвіс називав Східну Європу осередком нестабільності? Щодо яких питань західні держави недооцінювали ситуацію в цьому регіоні? 2. Розгляньте карикатуру. Відносини між якими країнами відобразив художник? Поясніть назву та сутність малюнка. 3. Чому, як не дивно, деякі країни-переможниці теж виявляли невдоволення умовами повоєнних домовленостей?

5.3. Як розпочинались і до чого призвели спроби перегляду повоєнних угод?

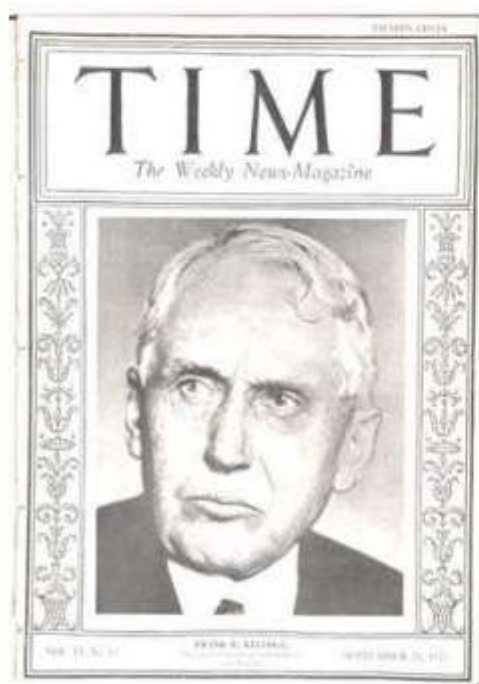
Зовнішня політика, яку після війни провадили переможці, спонукала переможених до об'єднання зусиль для розв'язання наболілих проблем. Так, Туреччина налагодила відносини з більшовицькою Росією, а та зблизилася з Німеччиною. 16 квітня 1922 р. в італійському місті Рапалло міністр закордонних справ Німеччини Вальтер Ратенау і народний комісар закордонних справ Російської Соціалістичної Федеративної Советської Республіки (РСФСР) Георгій Чичерін підписали договір, згідно з умовами якого взаємно відмовлялися від боргів, домовлялися збільшити обсяги торгівлі і налагодити військову співпрацю. З одного боку, у такий спосіб російський більшовицький уряд вийшов з ізоляції, а з другого боку, Німеччина отримала шанс обійти військові обмеження, накладені у Версалі. Упродовж 1920-х рр. на території Росії-Союзу Советських Соціалістичних Республік (Советського Союзу, ССРСР) збудовано декілька німецьких військових заводів, засновано навчальні центри рейхсверу (армії), зокрема льотну школу поблизу міста Липецьк, танкову школу і полігон поблизу міста Казань. Створювали змішані советсько-німецькі підприємства: авіаційний завод у московському передмісті Філі (за участю німецької авіабудівної компанії «Юнкерс»), хімічний завод «Берсоль» поблизу міста Самара (за участі німецької фірми «Штольценберг»). Навзаєм Червона армія використовувала окремі технічні досягнення німецької промисловості. Таким чином, Москва і Берлін, скориставшись вадами Версальської системи, кинули виклик західним державам.

Улітку 1922 р. німецький уряд заявив, що не в змозі сплачувати репарації, і попросив відтермінування. Однак прем'єр-міністр Франції Раймон Пуанкаре відмовився від поступок і вирішив силою змусити Німеччину до відшкодувань. 11 січня 1923 р. війська Франції та Бельгії окупували основні центри Рурського вугільного басейну. Німецька економіка розладналася геть до краю, проте окупанти не отримали очікуваних результатів. З ініціативи США та Великої Британії розробили «план Дауеса» — за прізвищем американського економіста

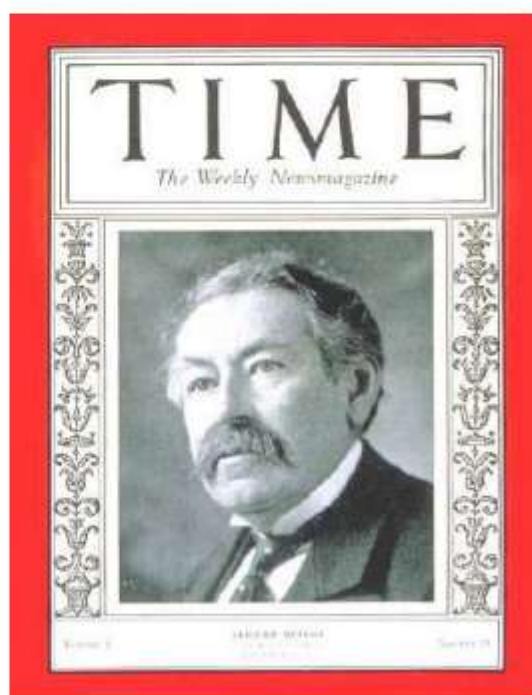

Чарльза Дауеса, який очолював групу експертів із вирішення репараційного питання. «План Дауеса» (1924 р.) установив новий порядок виплат, «прив'язавши» їхні розміри до економічних можливостей Німеччини та встановивши «річні платежі». У 1929 р. їх вдруге скоротили (до 2 млрд щорічно) після ухвалення «плану Юнга» — пропозицій, підготовлених групою фінансових експертів під керівництвом американця Овена Юнга.

Спокій у Європі, очевидно, мало забезпечити порозуміння між Німеччиною та її сусідами. Ініціатором зближення з Францією виступив рейхсканцлер, а пізніше міністр закордонних справ Густав Штретземан. У швейцарському місті Локарно (5–16 жовтня 1925 р.) відбулася конференція очільників зовнішньополітичних відомств Великої Британії, Франції, Бельгії, Італії, Німеччини, Чехо-Словаччини та Польщі. Результатом їхніх засідань став комплект окремих угод. Договір про взаємну гарантію передбачав непорушність німецько-бельгійських та французько-німецьких кордонів, а Німеччина, Бельгія і Франція відкидали можливість нападу одна на одну, за винятком «законної оборони». Договори між Францією і Польщею та Чехо-Словаччиною передбачали взаємну підтримку в разі неспровокованої агресії. Державами-гарантами виступали Велика Британія та Італія. Втомлена конфліктами Європа вбачала в локарнських домовленостях обнадійливі ознаки миру: «ліквідацію війни назавжди», «початок нової ери». 8 вересня 1926 р. Німеччину прийняли в Лігу Націй.

Портрет Френка Келлога на обкладинці журналу «Тіме» («Час»), авторство не встановлено, 28 вересня 1925 р.

Портрет Арістіда Бріана на обкладинці журналу «Тіме» («Час»), авторство не встановлено, 19 грудня 1927 р.

Ще в червні 1927 р. міністр закордонних справ Франції **Арістід Бріан** розробив проєкт договору з американцями про «вічну дружбу». Державний секретар США **Френк Келлог** підтримав цю ініціативу, але запропонував, щоб до неї долучились провідні держави, які, уклавши багатосторонній пакт, відмовились би від війни як від «засобу національної політики». Для США це була можливість посилити вплив у світі, створивши нове міжнародне об'єднання на протигагу Лізі Націй. Церемонія підписання «загальної відмови від війни» («пакту Бріана-Келлога») відбулася **27 серпня 1928 р.** у Парижі за участі представників п'ятнадцяти країн (на початку 1930-х рр. підписантів стало вже п'ятдесят). Вони заявили, що «виключають застосування війни для врегулювання міжнародних суперечок і відмовляються від неї у взаємних відносинах». Як продемонстрували наступні події, «пакт», утім, не виправдав сподівань.

Міркуємо і діємо!

1. Обговоріть у парах причини й наслідки німецько-советського зближення. Результати обговорення зафіксуйте в зошиті у формі тез.
2. Спрогнозуйте, чи справдяться оцінки Локарнської конференції, як події, що започаткувала «нову еру» та «ліквідувала війни назавжди».
3. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про журнал «Time». Висловіть припущення, чому портрети ініціаторів «пакту Бріана-Келлога» помістили на обкладинки ще до підписання документа?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

12 листопада 1921 р. –
6 лютого 1922 р. —
Вашингтонська мирна конференція
27 серпня 1928 р. —
підписання «пакту Бріана-Келлога»

Листопад 1921 рр. —
розгортання другого Зимового походу
Армії Української Народної Республіки
18 травня – 6 липня 1928 р. —
судовий процес у сфабрикованій
«Шахтинській справі»

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/g8w93qY>

«Пан-Європа»: початки
євроінтеграції.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/A3PoNun>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Поясніть, у яких випадках і для яких країн «санітарні кордони» могли сприяти формуванню «системи колективної безпеки». 3. А. Укладіть у зошиті синхро-

ністичну таблицю угод, що стали основою Версальсько-Вашингтонської системи зокрема та системи колективної безпеки повоєнного періоду загалом. **Б.** Розкажіть, використовуючи сучасну політичну мапу світу, про формування системи колективної безпеки в 1920-х рр. **4.** Проаналізуйте джерела нестабільності у Європі та причини ревізії міждержавних угод упродовж повоєнного десятиліття. **5. А.** Оцініть рішення Вашингтонської конференції з позицій інтересів «великих» і «малих» держав. **Б.** Об'єднавшись у групи, обговоріть результативність вжитих державами Антанти та Лігою Націй заходів із підтримання стабільності в Євразії після закінчення Першої світової війни. **6.** Послуговуючись різновидовими джерелами інформації, доберіть інформацію про діяльність міністерства закордонних справ еміграційного уряду Української Народної Республіки впродовж 1920-х рр. Підготуйте відповідний буклет, використовуючи програму Microsoft Publisher. Продемонструйте результати своєї роботи в класі.

**Узагальнення до розділу 2
«ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ»**

м. Париж	м. Вашингтон	Рур	Саар	Лотарингія
м. Локарно	палац Версаль	Китай	Вудро Вілсон	м. Рапалло
«пакт Бріана-Келлога»	«санітарний кордон»	система колективної безпеки	«пан-Європа»	«українське питання»
«червоне дворіччя»	палац Великий Тріанон	м. Неї-сюр-Сен	м. Севр	Сен-Жерменський палац
репарація	«14 пунктів»	«план Дауеса»	«план Юнга»	демлітаризована зона
Девід Ллойд Джордж	28 червня 1919 р.	Жорж Клемансо	«Договір п'яти держав»	«право на самовизначення»
«Договір чотирьох держав»	«Договір дев'яти держав»	контрибуція	Ліга Націй	«Данцигський коридор»
10 вересня 1919 р.	27 листопада 1919 р.	4 червня 1920 р.	1928 р.	18 січня 1919 р. – 21 січня 1920 р.

Розділ 3. ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Назвіть:

- *хронологічні межі* доби «проспериті», «великої депресії», «нового курсу», діяльності урядів Народного фронту у Франції, Громадянської війни в Іспанії;
- *дати* Листопадової революції в Німеччині, приходу до влади фашистів в Італії, нацистів у Німеччині, утвердження комуністичного тоталітаризму в Союзі Советських Соціалістичних Республік (СРСР).

Поясніть:

- *поняття*: «авторитаризм», «антисемітизм», «державне регулювання економіки», «комунізм», «коренізація», «корпоративна держава», «нацизм», «нова економічна політика», «проспериті», «світова фондова біржа», «тоталітаризм», «фашизм»;
- *характер* економічного зростання у світі в 1920-х рр.;
- «*новий курс*» Франкліна Рузвельта як вимушений *перехід* до державного регулювання економіки;
- *імперський характер* політичного режиму СРСР;
- *сутність і світоглядне наповнення* тоталітарних ідеологій, їхню *спрямованість* проти інтересів людини і засад людяності.

Зробіть:

- *встановіть хронологічну послідовність і синхронність* фактів, пов'язаних із політичним, економічним, культурним розвитком провідних держав міжвоєнної;
- *виявіть* (з використанням історичної карти та інших джерел) зміни в геополітичній ситуації в Європі у міжвоєнний період;
- *схарактеризуйте* реформування Британської імперії, Веймарську республіку й нацистський режим у Німеччині, фашистський режим в Італії, економіку в СРСР;
- *порівняйте* стратегії подолання світової економічної кризи у провідних державах: комуністичний, фашистський та нацистський тоталітарні режими;
- *встановіть передумови, механізми та наслідки* утвердження тоталітарних режимів в Італії та Німеччині; *визначте* особливості імперського устрою СРСР;
- *висловіть аргументовані судження* про політичну діяльність Адольфа Гітлера, Беніто Муссоліні, Джеймса Макдональда, Едуарда Даладьє, Йосифа Сталіна, Франкліна Рузвельта.

Підготуйте матеріали для практичних занять:

- ✓ «Тоталітарні режими: державний контроль над публічним життям і суспільною свідомістю»;
- ✓ Голод на Поволжі 1921–1922 рр., голод у Казахстані (Ашаршилик) 1931–1933 рр.: причини, наслідки, спільне і відмінне.

Здійсніть дослідження для навчального проєкту:

- ✓ Суспільне життя міжвоєнної Європи та його осмислення в наукових працях і мистецьких творах.

Узагальнення
«Поняття-визначення»
<https://cutt.ly/Z3PpvYk>

Узагальнення
«Дати-події»
<https://cutt.ly/A3PpWiB>

Узагальнення
«Діячі-факти»
<https://cutt.ly/M3PpYIW>

§ 6. Сполучені Штати Америки

Чи знаєте ви, що...

... у 1919–1923 рр. під керівництвом міністра торгівлі, згодом — президента США Герберта Гувера діяла Американська адміністрація допомоги, що відіграла важливу роль у рятуванні підсоветських українців від голоду 1921–1923 рр., адже обсяги її харчів і ліків перевищували надходження від інших іноземних організацій та від українського більшовицького уряду;

...уродженець міста Нью-Йорк, виходець із родини українських емігрантів Володимир (Білл) Титла, з 1934 р. працюючи в студії Волта Діснея, малював персонажів для повнометражних анімаційних фільмів «Білосніжка та сім гномів», «Піноккіо», «Фантазія», «Дамбо».

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Державне регулювання економіки — це здійснення державою комплексних заходів у господарській галузі з метою їх упорядкування, встановлення загальних правил діяльності, а також запобігання негативним явищам у суспільстві.

«Проспериті» (від однойменного англійського слова, що означає «процвітання») — період в історії США 1920-х рр., для якого характерне піднесення в економіці та в культурні; інша назва періоду — «бурхливі двадцяті».

Світова фондова біржа — організація, що надає майданчик для торгівлі цінними паперами (акціями, облігаціями).

6.1. Як змінилася роль США в міжнародній політиці після закінчення Першої світової війни?

«Дитина, яка бажає гратися самостійно», художник Леонард Рейвен-Хілл, 1919 р.

Від часу формування США як незалежної держави її президенти дотримувалися ізоляції та нейтралітету щодо інших країн, уникаючи входження в різноманітні союзи чи блоки. Наріжним каменем цієї політики залишалася доктрина Джеймса Монро 1823 р., яка передбачала невтручання офіційного Вашингтона у справи в Європі та перешкоджання спробам європейських урядів зазіхати на незалежність американських держав («Америка для американців»). Коли розпочалася Перша світова війна, США не вступали в її перебіг, проте у квітні 1917 р. адміністрація Вудро Вільсона взяла на себе роль «захисниці демократії» у світі і вступила у війну проти Четверного союзу.

Вступ такої могутньої держави у війну остаточно змінив її перебіг, і водночас війна змінила США. Насамперед в економіці. Участь американців у боях не була три-

валою, а тому їхні людські втрати й економічні витрати виявились порівняно незначними. Із боржника (довоєнна заборгованість становила 2 млрд доларів) американський уряд перетворився на кредитора для багатьох країн на суму 15 млрд доларів. Американська грошова одиниця, витіснивши британський фунт стерлінгів, посіла панівне місце у світовій фінансовій системі. Станом на 1920 р. частка США у світовому промисловому виробництві сягнула вражаючих 47 %.

«Чотирнадцять пунктів», запропоновані Вудро Вільсоном, у підсумку стали платформою для повоєнного замирення. Вони також стали спробою побудувати систему міжнародних відносин на принципах, на яких базується американська державність та відійти від ізоляціонізму. Проте в умовах політичних дебатів щодо майбутньої позиції США республіканці-ізоляціоністи таки взяли гору над демократами-інтервенціоністами. Наслідком цього стала відмова Сенату ратифікувати Версальський мирний договір, а відтак приєднатися до Ліги Націй. Президент *Воррен Гардінг (1921–1923)* пообіцяв не втягуватися в глобальні справи і зосередитися на внутрішніх проблемах.

Ізоляціонізм однак не перешкодив господарям Білого дому активно розвивати латиноамериканський напрямок зовнішньої політики (особливо щодо країн Карибського басейну). Ба більше, США всіляко демонстрували, що Західна півкуля залишається регіоном їхнього впливу. Щоправда, підходи «великого кийка», які американці втілювали на початку ХХ ст., у 1930-х поступилися місцем підходам «добросусідства». Практично не змінилось ставлення до Китаю, щодо якого й надалі реалізовували принцип «відкритих дверей і рівних можливостей». Після Вашингтонської конференції поліпшились відносини з Японією, але від 1924 р. після прийняття закону, що обмежував еміграцію з країни Вранішнього Сонця, вони знову погіршились.

Міркуємо і діємо!

1. Обговоріть у групах наслідки Першої світової війни для США. Відокремте внутрішньо- та зовнішньополітичні. 2. У чому сутність дискусії між республіканцями-ізоляціоністами й демократами-інтервенціоністами щодо американської зовнішньої політики повоєнного періоду? 3. Розгляньте карикатуру. Поясніть, як вона відображує суперечності зовнішньої політики США після «Великої війни».

6.2. У чому сутність періоду «проспериті»?

Після завершення «Великої війни» в американському суспільстві прагнули повернутися до «нормального життя». Цього вдалося досягти за президентства республіканця Воррена Гардінга, коли США перетворилися на економічно найрозвиненішу державу світу. Там концентрувалася половина світового запасу золота, видобували дві третини всієї нафти, а виробництво автомобілів становило три чверті

від світового. Зростанню також сприяли політична та фінансова стабілізація, модернізація старих та впровадження нових технологій, «відкладений попит» населення на споживчі товари. Такі результати діяльності президента зробили його надзвичайно популярним, тому його раптова смерть влітку 1923 р. викликала скорботу в країні. Новий очільник *Калвін Куллідж (1923–1929)* продовжив курс попередника, обмежуючи втручання держави в економіку. Гаслом повсякдення слугувала його фраза: «Головна справа американців — займатися бізнесом». Із 1922 р. по 1929 р. дивіденди на акції зросли на 108%, прибутки корпорацій — на 76%, а заробітна плата — на 33%. Як наслідок, 1920-ті рр. увійшли в американську історію, як «проспериті», «бурхливі двадцяті», «епоха джазу». Упродовж цього періоду панував оптимістичний настрій «взяти від життя якомога більше». Комфорт громадян США назагал покращився. Нові споживчі товари — радіоприймачі, телефони, холодильники і передусім автомобілі — робили побут зручнішим, адже їх залюбки масово купували завдяки розширеній системі споживчого кредитування. Таким чином утверджувалося «суспільство споживання» з властивими йому матеріальними і моральними цінностями. Якщо в Європі автівку вважали ознакою розкоші, то в США — загальнодоступним засобом пересування, з яким асоціювали американський стиль. «Форд» моделі «Т» («Бляшана Лізі») став першим народним автомобілем, що його могла обслуговувати людина з елементарними навичками (у 1924 р. він коштував лише 260 доларів). У 1929 р. кожен п'ятий американець володів автомобілем, що сприяло бурхливому поступу низки інших галузей економіки, зокрема будівництва доріг та туризму.

«Четверо людей біля автомобіля "Форд" моделі "Т" поблизу регіону Вангарей (Нова Зеландія)», фотограф Альберт Персі Годбер, лютий 1923 р.

Молодь повстала проти того, що вважала застарілими поглядами та стереотипами — і в моді, і в поведінці. Жінки не бажали відмовлятися від соціальної незалежності, якої вони набули в роки війни. У 1920 р. Конгрес ухвалив дев'ятнадцяту поправку до Конституції, яка надала жінкам право голосу. Пересічні американці звикали відпочивати від роботи, розважатися. Стрімке зростання ти-

ражів бульварних газет, журналів долучало читачів до новин політики, підприємництва, до залаштунків еліти, богеми. Радіо дозволило мільйонам людей поринути в захопливий простір джазової музики. (Перша комерційна радіостанція вийшла в ефір у 1920 р., а вже через три роки їх налічувалось понад 500.) Щорічно кіноіндустрія продукувала сотні фільмів. Процвітав професійний спорт. Щоб регулювати поведінкові норми, владі навіть доводилось упроваджувати деякі обмеження. З 1920 р. під тиском протестантських громад конституційно заборонили виробляти, транспортувати, продавати, в тому числі імпортувати, алкогольні напої (тобто ввели «сухий закон»). Цю ситуацію сповна використали *бутлегери* (контрабандисти спиртного) та злочинні угруповання, зокрема кримінальний синдикат чиказького гангстера Аль Капоне. Нелегальний алкогольний бізнес виявився настільки прибутковим, а федеральний механізм застосування заборон був настільки незначним, що вигоду від антиалкогольної кампанії отримала хіба що американська мафія. Тому, зважаючи на це, а ще на несприйняття суспільства, в 1933 р. теж конституційною поправкою «сухий закон» скасували.

Мовою історичного джерела

Уривок із роману Френсіса Скотта Фіцджеральда «Великий Гетсбі»: «...Літо вже настало по-справжньому — про це свідчили нові рекламні вогні на дахах придорожніх кафе й перед заправними станціями, де новенькі червоні бензоколонки стирчали в озерцях світла.

Повернувшись до себе у Вест-Егг, я поставив машину під навіс й присів на подвір'ї на покинуту газонокосарку... Літніми вечорами з будинку мого сусіда [містера Гетсбі] линула музика. Чоловіки й жінки, мов рій метеликів, з'являлись і зникали в синяві його саду, серед шелесту голосів, шампанського і зірок. Вдень, під час припливу, я бачив, як його гості стрибають у воду з вишки на причалі або засмагають на гарячому піску його пляжу, а два його моторні катери розтинають хвилі протоки, й за ними у вирі шумовиння злітають акваплани...»

Міркуємо і діємо!

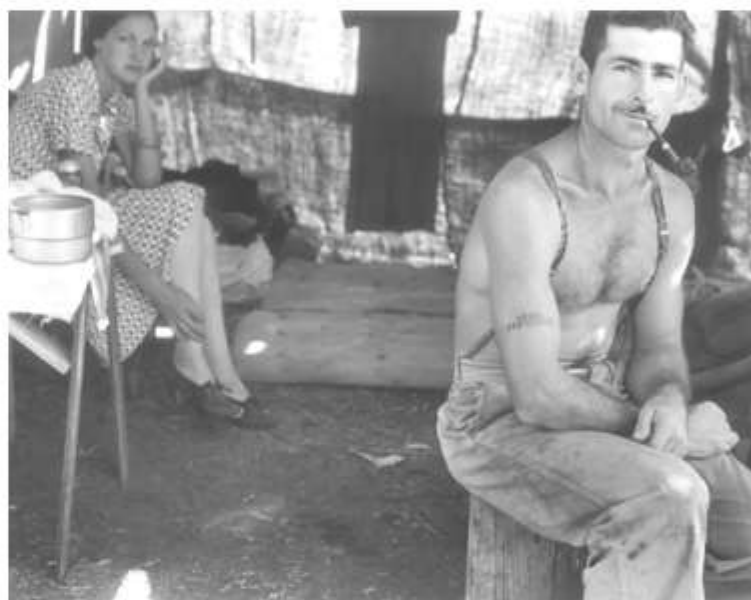
1. Чому період «проспериті» називають «епохою джазу» в США? Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся історію джазової музики. 2. Розгляньте світлину. Як вона, яка зроблена в Новій Зеландії, ілюструє високий рівень повсякденного життя американців середини 1920-х рр.? Обговоріть у парах. 3. Прочитайте уривок із роману. Які факти свідчать про те, що події відбувалися в період «проспериті»? Які технологічні досягнення описав автор твору?

6.3. Чому розпочалася «велика депресія»? Як «новий курс» Франкліна Делано Рузвельта врятував США?

Період «проспериті» завершився у 1929 р., коли обвалився американський фінансовий ринок. Вихідною точкою кризи вважають неба-

чену доти паніку на Нью-Йоркській фондовій біржі (найбільшій у світі) в «чорний четвер» 24 жовтня 1929 р., коли курси акцій стрімко впали. Банки стали вимагати назад позичені гроші, закінчилася ера «легких кредитів». Біржовий крах виявився лише першим зовнішнім проявом найглибшої у ХХ ст. економічної кризи — «великої депресії» (1929–1933), яка охопила спочатку США, а згодом усі країни з ринковою економікою. Основна її причина — зниження сукупного попиту на товари і послуги, що призвело до падіння виробництва — особливо в будівництві й автомобілебудуванні. «Велика депресія» почалась як звичайна *реcesія* (зниження економічної активності), однак наприкінці 1929 р. посилилась. Продуктивність промисловості скоротилася на 47 %, а реальний валовий внутрішній продукт упав на 30 %.

Бідні мати та її діти під час «великої депресії», місцевість Елм-Гроув, штат Оклахома, фрагмент світлини, фотографія Доротей Ланге, 1936 р.

Безробітний лісоруб із дружиною вирушають на збирання квасолі, штат Орегон, фрагмент світлини, фотографія Доротей Ланге, 1939 р.

Переконавшись, що обвальний спад не є тимчасовим збоєм, адміністрація президента, республіканця *Герберта Гувера* (1929–1933) взялася вишукувати способи приборкання ситуації. Заклики до підприємців не згортати виробництво, не звільняти робітників, не скорочувати заробітну плату не подіяли. Тому президентська виборча кампанія 1932 р. почалася в умовах соціального невдоволення. Саме тоді показник промислового розвитку США опустився до найнижчої точки, а безробіття наблизилося до максимуму — 25%. Унаслідок банкрутства банків втратили власні заощадження багато американських громадян. Через падіння цін на зернові і посуху, особливо в штатах Оклахома, Техас та Канзас, постраждали фермери. За цих обставин становище республіканської партії, яка запропонувала кан-

дидатуру Герберта Гувера на другий термін, виглядало невтішним, адже населення поклало на його адміністрацію відповідальність за нездатність впоратися з кризою.

Позиції демократів були значно вигіднішими, оскільки як опозиціонери вони не відповідали за рішення влади і могли її критикувати. Вони висунули кандидатом у президенти **Франкліна Делано Рузвельта (*1882–†1945)** — вихідця із заможної родини, знаного на той час політичного активіста. У віці 39 років він захворів на поліомієліт і відтоді пересувався лише в інвалідному візку, що не перешкоджало йому провадити насичену діяльність. Під час виборчої кампанії він утворив своєрідний «мозковий трест», куди увійшли відомі політики й економісти, які допомагали кандидатові в розробці програми розвитку країни. Її основою стали напрацювання британського економіста *Джона Мейнрада Кейнса*, який доводив, що для забезпечення ефективного виробництва необхідне державне регулювання. Представник Демократичної партії Франклін Делано Рузвельт здобув впевнену перемогу в президентських перегонах, не залишивши жодних шансів конкурентові.

«Губернатор Франклін Делано Рузвельт», художник Джейкоб Харрісон Перскі, не пізніше 1941 р.

Програма дій новообраного господаря Білого дому отримала назву «**новий курс**». Вона передбачала вимушений перехід до державного регулювання ринкової економіки. (Щоб уселити надію в людей і донести до них основані положення впроваджуваних змін, президент започаткував неформальні радіозвернення — «розмови біля каміна».) Упродовж трьох із половиною місяців («ста днів»), від березня по червень 1933 р., Конгрес після подання президентської адміністрації ухвалив близько 70 надважливих законодавчих актів для виправлення ситуації в промисловості, сільському господарстві, кредитно-грошовій системі. Нововведення мали на меті підтримати промисловців за допомогою позик і субсидій, стимулювати приватні

капіталовкладення, відновити розладнану банківську галузь, рефінансувати фермерські заборгованості, водночас підняти ціни на сільськогосподарські продукти, зменшити безробіття, захистити соціальні права. У рамках реформ запровадили «кодекси чесної конкуренції», що встановлювали обсяги виробництва, тривалість робочого тижня і розмір мінімальної заробітної плати. Щоби розв'язати проблему безробіття, чоловіків, які втратили роботу, залучали до громадських робіт за невисоку платню — до будівництва доріг, мо-

стів, насадження парків. У 1933 р., про що вже мовилося, скасували «сухий закон», а ще — відмовились від «золотого стандарту» — монетарної системи, коли грошова одиниця відповідає визначеній масі золота. Цими заходами закінчився перший етап «нового курсу».

У другій половині 1935 р. розпочали його другий етап із виразною соціальною спрямованістю. Серед прийнятих законів важливе значення мав національний акт про трудові відносини (відомий як закон Адольфа Вагнера), що гарантував права робітництва на організацію профспілок. Тоді ж ухвалили перший в історії США закон про соціальне страхування, що запроваджував пенсії за віком для тих працівниць/працівників, у тому числі державної служби, які досягли 65-ти років (за наявності відповідного трудового стажу). Передбачили також виплати соціально незахищеним групам, насамперед безробітним, а також людям з особливими потребами, сиротам і вдовам.

Заходи «нового курсу», що їх спрямували на відновлення економіки і полегшення становища американців, нормалізували ситуацію в країні, запобігли можливим суспільним потрясінням. До початку Другої світової війни США подолали «велику депресію». Влада продемонструвала спроможність регулювати виробничі процеси, поклала край стихійному ринку, започаткувала соціально орієнтовані відносини з громадянами. Ця економічна модель пізніше отримала назву «держави добробуту».

Міркуємо і діємо!

1. Чому світова економічна криза 1929–1933 рр. розпочалася саме в США? Обговоріть свої міркування в парах. 2. Розгляньте світлини. Як вони відображують наслідки «великої депресії» для американців? Розкажіть про їхній побут у другій половині 1930-х рр. 3. Послуговую-

чись пошуковими системами інтернету, доберіть світлини, які ілюстрували б заходи «нового курсу» Франкліна Делано Рузвельта.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1922–1929 рр. —
період «проспериті» в США
1929–1933 рр. —
період «великої депресії» в США
1933–1940 рр. — впровадження
заходів «нового курсу» в США

1923–1932 рр. — «коренізація»
(«українізація») в советській Україні
1932–1933 рр. —
Голодомор у советській Україні
1937–1938 рр. —
«великий терор» у советській Україні

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/G8w3cQn>

Аль Капоне.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/l3Po6lb>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Чому період американського «проспериті» називають «щасливими двадцятими»? Складіть і запишіть у зошит речення зі словосполученням «світова фондова біржа». Поясніть, як державне регулювання економіки врятувало США від «великої депресії».
3. **А.** Складіть і запишіть у зошит 2-3 хронологічні задачі, де відобразить послідовність і/або синхронність фактів, пов'язаних із економічною стабільністю та світовою кризою у США. **Б.** Послугуючись пошуковими системами інтернету, з'ясуйте географію поширення філій «Форд Мотор Компані» у 1920–1930-х рр.
4. Проаналізуйте «новий курс» Франкліна Делано Рузвельта як вимушений перехід до державного регулювання ринкової економіки в США.
5. Зіставте і порівняйте повсякдення американців у періоди «проспериті» та «великої депресії».
6. **А.** Об'єднайтеся в групи. Обговоріть у контексті подій у сучасній Україні цитати Франкліна Делано Рузвельта: «...Єдине, чого нам треба боятися, — страху. Безглузлого, безликого, невинного страху, який паралізує необхідні зусилля щодо перетворення відступу на наступ»; «Держава повинна вірити в три речі: у власне минуле, у власне майбутнє та у свою спроможність зробити висновки з минулого, аби досягти кращого майбутнього». **Б.** Послугуючись пошуковими системами інтернету, укладіть добірку цікавих фактів із життя Франкліна Делано Рузвельта. Презентуйте їх у класі. **В.** Послугуючись різновидовими джерелами інформації, підготуйте добірку ілюстрацій, що відображають ставлення американців до діяльності та вшанування ними пам'яті Франкліна Делано Рузвельта. Добірку презентуйте в класі.

§ 7. Велика Британія

Чи знаєте ви, що...

...у період існування Української Держави в Києві, Одесі, Миколаєві, Маріуполі та Бердянську діяли британські консульства; у вересні 1918 р. Павло Скоропадський направив до Лондона посольську делегацію під головуванням Івана Коростовця; за Директорії УНР теж відкрила в британській столиці посольство, що його очолював Микола Стаховський; з осені 1920 р. до березня 1923 р. у Лондоні перебувала дипломатична місія ЗУНР (керівники: Степан Томашівський, опісля — Степан Витвицький);

...8 грудня 1919 р. міністр закордонних справ Сполученого Королівства, лорд Джордж Керзон запропонував умовну лінію розмежування Польщі і територій, що перебували під контролем советських більшовиків; ця лінія переважно збігається із сучасним українсько-польським кордоном.

7.1. Якими виявилися наслідки Першої світової війни для Великої Британії?

Після Першої світової війни Велика Британія досягла поставлених геополітичних завдань. Німеччина зазнала поразки. Росія теж перестала конкурувати, зокрема в Азії. З-поміж союзників по Антанті Сполучене Королівство отримало чи не найбільшу вигоду, примноживши власні заморські володіння за рахунок колоній Німецької та Османської імперій. У Лондоні турбувались зростанням впливу Парижа, тож англійські дипломати не демонстрували на-

*«Боеприпаси від дівчат»,
художник Стенгоуп Олександр Форбс,
1918 р.*

стирливості в подальшому послабленні позицій Берліна. Ставку робили на звичну практику «балансу сил», або «виймання каштанів із вогню чужими руками». Як це виглядало? Британці використовували американців проти намірів французів, французів — проти таких самих намірів американців, а німців — для противаги французам.

Сплатчена Великою Британією ціна за лідерство в повоєнній Європі виявилася надто високою. Країна втратила 887 тис. військових убитими (11 % від усіх мобілізованих), серед них — пів мільйона чоловіків віком до 30-ти років. Лише за декілька місяців боїв у 1914 р. загинули 25 % оксфордських і кембриджських студентів. Вбитих молодих людей образно називали «втраченим поколінням» або «відданими в жертву».

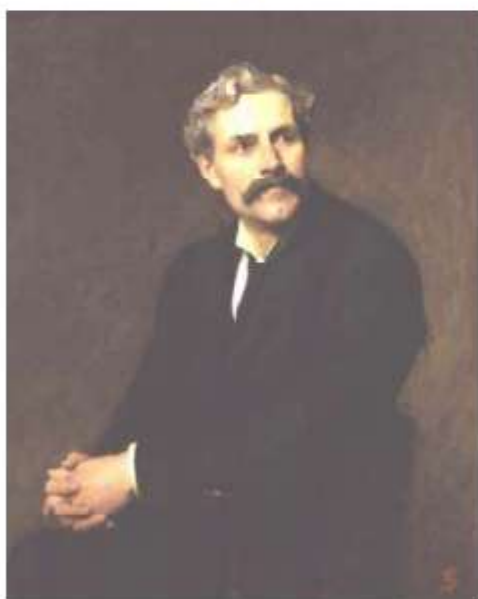
Після «Великої війни» Велика Британія поступилася першістю в глобальній економіці. Її воєнні витрати, наприклад, удвічі перевищували такі самі видатки Франції. Британці позбулись третини національного багатства, двох третин торговельного флоту. Експорт їхніх товарів зменшився ледь не удвічі. Уперше держава зіткнулася з таким явищем, як зовнішній борг, на погашення якого доводилося виділяти значну частину бюджету. Борг перед США становив приблизно 4 млрд доларів. Світовий фінансовий центр перемістився з Лондона до Нью-Йорка, хоча фунт стерлінгів і надалі залишався важливою грошовою одиницею в міжнародних розрахунках.

Міркуємо і діємо!

1. Обговоріть у групах наслідки Першої світової війни для Великої Британії. Відокремте внутрішньо- та зовнішньополітичні.
2. Зіставте і порівняйте наслідки «Великої війни» для США та Великої Британії. Розпочніть укладання в зошиті відповідної тематичної таблиці.
3. Розгляньте зображення картини Стенгоупа Олександра Форбса. Спрогнозуйте, як «Велика війна» вплинула на становище жінок у Великій Британії?

7.2. Чим вирізнялося суспільно-політичне життя у Великій Британії? У чому сутність «великого спаду»?

«Джеймс Ремзі Макдональд»,
художник Соломон Джозеф
Соломон, 1911 р.

Перехід Великої Британії до мирного життя приніс їй як невдачі, так і здобутки. Прем'єр-міністр, ліберал *Девід Ллойд Джордж (1916–1922)* обіцяв «створити державу, гідну героїв» (очевидно, «Великої війни»). Пovoєнні парламентські вибори, які відбулися 14 грудня 1918 р., стали знаковими в британській історії та вплинули на її політичний розвиток у міжвоєнний період. (А все тому, що закон про народне представництво, який ухвалили напередодні, надавав право голосу всім чоловікам віком від 21 року та всім жінкам віком від 30-ти років, які були главою родини які перебували у шлюбі з главою родини, або які закінчили університет. У 1919 р. першою депутаткою Палати громад — нижньої палати парламенту — стала Ненсі Астор. У 1928 р. виборчі права жінок і чоловіків зрівняли.) Отож за підсумками повоєнних виборів ліберали у спілці з консерваторами здобули перевагу над опонентами-лейбористами, а Девід Ллойд Джордж зберіг посаду прем'єра. Проте впродовж наступних чотирьох років він приділяв забагато уваги закордонним справам, тоді як внутрішні залишив без належної опіки. Як наслідок,

зіштовхнувшись із проблемами в економіці, ліберально-консервативна коаліція втратила єдність. Популярність лібералів падала, натомість консерватори вдало підлаштовувалися до суспільних настроїв.

Уряди, якими керували консерватори *Ендрю Бонар Лоу* (1922–1923) і *Стенлі Болдуїном* (1923–1924), не змогли подолати кризи. Поширювалось безробіття. Зростали зовнішні борги. Це зумовило зміну суспільних настроїв, а відтак, 22 січня 1924 р., — першу в історії Великої Британії парламентську перемогу лейбористської партії, очолюваної *Джеймсом Макдональдом* (*1866–†1937). Урешті в британський політичний простір вступила третя конкурентна сила. Але новообраний прем'єр утримувався на посаді лише дев'ять місяців і мало чого досяг, окрім відродження програми державного житла. Його також постійно звинувачували в симпатіях до Советського Союзу, який саме тоді Велика Британія визнала офіційно. Нерозважливий учинок похитнув авторитет Джеймса Макдональда, і восени 1924 р. після дочасних виборів до влади повернулися консерватори. Вони знову обрали прем'єром *Стенлі Болдуїна* (1924–1929), який невдовзі розірвав дипломатичні відносини з СРСР. Також він досягнув внутрішньої стабілізації, хоча не обійшлося без суспільних протестів. У 1926 р. тред-юніони організували загальний страйк, що його спровокувало рішення власників шахт скоротити гірникам заробітну плату та на годину збільшити робочий день.

«Юні рибалки з Хейлі»,
художник Стенгоуп
Олександр Форбс,
1930 р.

У 1920-х рр. британці не переживали такого яскравого «проспериті», як громадяни США, Канади чи Австралії. Тому й падіння в результаті «великої депресії» (на «туманному Альбіоні» її називали «великим спадом» 1929–1933 рр.) не набуло таких загрозливих масштабів. Торговельні операції скоротилися удвічі, рівень промислового виробництва знизився на третину, а влітку 1932 р. кількість безробітних

сягнула 3,5 млн. Найбільше постраждали гірничодобувні й промислові райони на півночі Англії, Шотландії, Північної Ірландії і Вельсу.

У 1929 р. на червневих виборах перемогу отримали лейбористи, що дозволило *Джеймсу Макдональду* сформувати свій другий уряд (1929–1935). Але суперечки щодо способів подолання «великого спаду» і скорочення зарплат розкололи лейбористів. Ще й політична криза дедалі глибше підточувала державу. Прем'єр покинув лейбористську партію і в 1931 р., за пропозицією короля Георга V, сформував уряд національної єдності з консерваторами і лібералами. Заробітну плату в державному секторі та виплати з безробіття таки скоротили на 10 %, а податок на прибуток — підвищили. Це знизило купівельну спроможність населення. Урядовці оновили систему виплат по безробіттю — їх узалежнили від реальних потреб претендентів. Для них організували громадські роботи, що знизило соціальну напругу. «Втеча» золота з країни змусила міністрів відмовитися від золотого стандарту, після чого британський експорт набув більшої конкурентоспроможності на світових ринках. Загалом, реалізовані заходи призвели до зниження безробіття, а далі — до помірного економічного відновлення. Таким чином Сполучене Королівство пододало «великий спад» і відновилося швидше, ніж інші країни.

«Жінки збирають радіоприймачі на підприємстві компанії "Філко", район Перівейл, західний Лондон, фотограф Едвард Маліндін, 1936 р.»

У 1935 р. Джеймса Макдональда, здоров'я якого погіршилось, знову змінив *Стенлі Болдуїн* (1935–1937). Уже наступного року йому довелося вирішувати так звану «палацову кризу». Суть її полягала в прагненні короля Едварда VIII втручатися в урядові справи більше, ніж це робили його попередники. Коли ж він надумав одружитися з розлученою американкою Волліс Сімпсон, це сприйняли як невідповідність традиціям двору і принципам англіканської церкви. За цих

обставин, прем'єр-міністр висловив нареченому такі вимоги: або одружитися з Волліс Сімпсон та увійти в конфлікт з урядом, або зректися престолу, або відмовитися від одруження. 11 грудня 1936 р. в радіоефірі Едвард VIII оголосив про зречення, зазначивши, що «не може виконувати обов'язки без підтримки жінки, яку кохає». Наступний претендент на престол, герцог Альберт Георг Йоркський став британським монархом під іменем Георг VI. Невдовзі після його коронування Стенлі Болдуїн подав у відставку, хоч і мав значну підтримку. На посту прем'єр-міністра його змінив *Невіл Чемберлен (1937–1940)*, який прагнув увійти в історію як реформатор, але «уславився» радше своїми невдалими діями в зовнішній політиці.

Міркуємо і діємо!

1. Розгляньте зображення картини «Юні рибалки з Хейлі». Як облаштування докпілля, одяг дітей та інші деталі свідчать про те, що впродовж 1920-х рр. у Великій Британії відбувалося економічне піднесення? 2. Чому в міжвоєнний період у Великій Британії надто часто відбувалися зміни коаліцій та урядів? 3. Поміркуйте, що спільного, а що відмінного в заходах із подолання економічної кризи у США та у Великій Британії?

7.3. Як змінювалася Британська імперія?

Як ви пам'ятаєте, Британська імперія складалася з *домініонів* (самоврядних утворень). А ще — з колоній, протекторатів і підмандатних територій, на які Ліга Націй видала міжнародний *мандат* (дозвіл) на зовнішнє управління з формальним збереженням прав місцевих жителів. Після війни британськими підмандатними територіями стали Танганьїка, Західний Камерун, частина Того, Палестина (включно з Трансйорданією) та Месопотамія, де в 1921 р. британці створили королівство Ірак. Рік по тому незалежність від Лондона отримав Єгипет (доти мав статус протекторату), хоча там залишилися британські військові задля охорони Суецького каналу.

Території Британської імперії в 1921 р.

URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b8/British_Empire_1921.png

Підходи лондонської влади до управління залежними територіями різнилися. Ще у 1917 р. оприлюднено «декларацію Бальфура» (її запропонував міністр закордонних справ, лорд Артур Бальфур), де публічно підтримано ідею створення «національного дому для єврейського народу» в Палестині і водночас висунуто застереження проти можливих дій на шкоду неєврейським громадам у регіоні. Декларація стимулювала еміграцію євреїв до Палестини, послугувала першим кроком до майбутнього проголошення держави Ізраїль.

Неспокійною була ситуація в Ірландії. Більшість населення тут становили католики, конфлікти яких із протестантами суттєво впливали на перебіг визвольної боротьби. У квітні 1916 р. на острові спалахнуло «Великоднє повстання», спрямоване проти британського уряду. Англійське військо розгромило бунтарів. Страти їхніх очільників перетворили загиблих на героїв і викликали хвилю суспільного обурення. У 1919 р. на півдні Ірландії знову відбулись антибританські заворушення, керовані партією «Шинн Фейн». У результаті вона домоглася того, що на частині острова проголосили Ірландську Республіку, з грудня 1921 р. — Ірландську Вільну державу як британський домініон. Шість північних графств (переважно протестантських), відомих як Ольстер, залишились у складі Сполученого Королівства.

Значний внесок у перемогу британців у «Великій війні» зробили індійці. Проте «Акт про уряд Індії» (1919) не виправдав очікувань місцевих політиків. Документ розширив виборчі права громадян, водночас запровадив подвійне управління або двовладдя виборних індійських законодавців і призначуваних британських чиновників. Вони й надалі контролювали фінанси, податки, підтримання порядку та законності. У Лондоні усвідомлювали те, що надання «найціннішому діаманту» корони права на самовизначення символізуватиме кінець імперії. Відтак Індія не отримала статусу домініону і в 1935 р., коли ухвалено новий «Акт про державний лад Індії». Уся повнота влади, як і доти, належала генерал-губернатору (віце-королю).

Після перемоги в Першій світовій війні Велика Британія сягнула піку територіального розширення і для сучасників стала «державою, над якою ніколи не заходить сонце». Та водночас ще з другої половини ХІХ ст. всередині імперії визрівали відцентрові рухи, які надалі поживавлювались. У 1917 р. на одній з «імперських конференцій» вперше запровадили назву «Британська співдружність націй», а домініони (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ньюфаундленд, Південно-Африканський Союз) заявили про наміри стати більш самостійними. Їхні делегації брали участь у Паризькій мирній конференції та отримали можливість відкривати закордонні дипломатичні місії. Наступні «імперські конференції» підготували підґрунтя для ухвалення в 1931 р. *Вестмінстерського статуту*, за умовами якого британські домініони домоглися автономій у своїх законодавствах. Ця дата виявилася рубіжною для реформування Британської Співдружності.

Мовою історичного джерела

Уривок із книжки Ніла Ферґюсона «Імперія. Як Британія вплинула на сучасний світ»: «...Британцям подобалося вважати, що... свобода робить їхню імперію відмінною від іспанської, португальської та голландської (і, звісно, кращою)... Але чи могла імперія, яка передбачала встановлення британського правління над чужими землями, ґрунтуватися на свободі? ... [У XVIII ст.] британці або обкладали корінні народи величезними податками, або грабували їх, або винищували... Вікторіанці [другої третини XIX — початку XX ст.] прагнули піднесеніших речей. Вони мріяли не лише про світове правління, а й про спасіння світу. Їм було недостатньо експлуатувати інші народи, тепер мета полягала в їхньому вдосконалюванні...»

Міркуємо і діємо!

1. Поясніть сутність «ірландського питання» та його вирішення.
2. Згадайте, чому Індію вважали «найціннішим діамантом» у короні Британської імперії? Як склалися британсько-індійські відносини в період міжвоєнний? 3. Прочитайте уривок із книжки. Чи могли колонізовані народи почуватись щасливими в Британській імперії? Про яке «вдосконалювання» насправді мріяли вікторіанці?

У той час, коли у світі...

1911–1937 рр. — проведення «імперських конференцій», реформування Британської імперії

Тоді на теренах України...

Початок XX ст. — 1920-х рр. — активізування формування української політичної нації

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/X8w3YZn>

Футбол в Англії у міжвоєнний період.

Корисна гра:
<https://cutt.ly/73Pprva>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфу, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Поясніть особливості розвитку Великої Британії в 1920–1930-х рр. 3. **А.** Складіть і запишіть у зошит 2-3 хронологічні задачі, де відобразить перебіг внутрішньополітичного життя Великої Британії в міжвоєнний період. **Б.** Послуговуючись мапою, розкажіть про реформування Британської імперії. 4. Проаналізуйте стратегії подолання світової економічної кризи, обрані урядами Великої Британії. 5. Оцініть, висловлюючи аргументовані судження, діяльність Джеймса Макдональда. 6. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, згадайте історію, розкрийте підходи до розв'язання «ірландського питання» впродовж 1920–1930 рр. Підготуйте нетривале (до 2 хв) повідомлення, яке виголосить у класі.

§ 8. Франція

Чи знаєте ви, що...

...після поразки Української революції у Франції проживали лідери Української Народної Республіки Симон Петлюра, Олександр Шульгин, Володимир Винниченко, один з очільників селянського повстанського руху Нестор Махно; плідно працювали вихідці з України — науковець Ілько Борщак, балетний танцівник і хореограф Серж Лифар, кінематографіст Євген Слабченко, художник і письменник Олекса Грищенко та інші;

...впродовж 1920-х рр. у Франції українські емігранти створили низку громадських організацій: у 1924 р. — Українську громаду, у 1925 р. — «уенерівський» Союз українських емігрантських організацій; у 1927 р. — просоветський Союз українських громадян; у 1932 р. — націоналістичний Український народний союз;

...з 1933 р. у Парижі українські емігранти видавали націоналістичний тижневик «Українське слово», а загалом у міжвоєнні роки у Франції друкували вісім найменувань українськомовної періодики, зокрема найвпливовіший журнал «Тризуб».

8.1. Якими виявилися наслідки Першої світової війни для Франції?

Із «Великої війни» Франція вийшла переможницею, тому впродовж 1920-х рр. залишалася чи не найвпливовішою на європейському континенті. Понад те, вона претендувала на світове лідерство, прагнула закріпити повоєнні завоювання в Африці (Того, Камерун) та на Близькому Сході (Сирія, Ліван). Але внутрішні реалії та розвиток міжнародної ситуації не давали підстав для надмірного оптимізму.

Перша світова війна завдала Франції чималих людських та матеріальних збитків. Країна не дорахувалась понад 10 % працездатного населення, зокрема 20 % чоловіків призовного віку. Щоб покрити втрати, уряд знизив імміграційні бар'єри, унаслідок чого 2 млн іноземців прийняли французьке громадянство.

«Вид на місто Суассон», фотограф Вільям Лестер Кінг, 1919 р.

Після війни французам довелося оговтуватись від економічних збитків. Зокрема, Німеччина окупувала 13 французьких найрозвиненіших департаментів, більшість з яких зазнали значних руйнувань.

Північно-східні «житні» регіони були перериті окопами і рясно засіяні снарядами, а відтак на певний час виявилися непридатними до обробітку. Военні видатки підірвали стабільність франка. До того ж, Франція перестала відігравати роль світового *рантьє* (кредитора) й була змушена повертати борги США та Великій Британії. Щоправда, були й позитивні зрушення: поживавилась індустріалізація Півдня, нестача сировини та енергоресурсів змусила промисловців дбати про вдосконалення виробничих операцій, про нові технології, що пізніше призвело до якісних результатів.

Перемога не заспокоїла французів. Вони й надалі остерігались можливого німецького реваншу. Повоєнні французькі уряди намагались змусити Німеччину виплачувати репарації в повному обсязі, без поступок. (Саме Франції належала половина всіх німецьких компенсацій.) Гасло «Німці за все заплатять!» домінувало в суспільному просторі. Прем'єр-міністр Франції *Жорж Клемансо (1917–1920)*, якого нарекли «батьком перемоги», ще — «тигром» узагалі схилився до розчленування Німеччини.

У міжвоєнний період французька зовнішня діяльність та політика забезпечення базувались на традиційній стратегії альянсів. Так, у 1921 р. за підтримки Парижа створили *Малу Антанту* (Чехословаччина, Румунія, Королівство сербів, хорватів і словенців), у 1934 р. — *Балканську Антанту* (Греція, Румунія, Туреччина, Югославія). Утрату Росії як союзника французи намагались замінити, підтримуючи Польщу. Водночас із тим вони зміцнювали колективну запоруку через Лігу Націй, ініціювали заходи із роззброєння та відмови від війни як інструмента розв'язання міжнародних суперечок («пакт Бріана-Келлога»). У 1929 р. міністр закордонних справ Франції *Арістид Бріан* виступив з ідеєю створення «Європейського федеративного союзу». Ця ідея передбачала розширення економічної співпраці між країнами Європи, що стримувало б Німеччину і рятувало б від советської загрози. І хоч у передвоєнні пан'європейська ініціатива не втілювалась, вона послугувала наріжним каменем пізнішої євроінтеграції.

Міркуємо і діємо!

1. Розгляньте світлину. Як вона свідчить про «перемогу» Франції у «Великій війні»? 2. Обговоріть у групах її результати для Франції. Відокремте внутрішньо- та зовнішньополітичні. 3. Зіставте і порівняйте наслідки Першої світової війни для США, Великої Британії та Франції. Продовжіть укладання в зошиті тематичної таблиці.

8.2. Чим вирізнялося суспільно-політичне та економічне життя у Франції в 1920–1930-х рр.?

У Франції утвердилася багатопартійна система. Восени 1919 р. на парламентських виборах перемогли партії Національного блоку (лідери Александр Мільєран, Раймон Пуанкаре), які обстоювали рес-

публіканський лад, взялися відбудувувати звільнені регіони, домагались неухильного виконання умов Версальського мирного договору, протистояли більшовизму. Тому спроби повернути вкладені до 1917 р. в російську економіку кошти виявились невдалими. Натомість німецькі репарації почасти відновили розладнану французьку економіку, а приєднані регіони (Ельзас та Лотарингія) забезпечили промисловість кам'яним вугіллям і сталлю. Прискорено розвивались нафтопереробна, хімічна, автомобільна, авіаційна, приладобудівна та електромеханічна галузі. На півдні постали нові індустріальні центри, зокрема Марсель і Тулуза. З колоній, які за територіями удвадцятіро перевищували метрополію, надходила різноманітна сировина. Колоніальні володіння також слугували чи не основним ринком збуту — туди експортували близько 40% промислової продукції.

«Діти купляють морозиво, напої та солодощі на вулицях Парижа», фотограф невідомий, 1925 р.

«Діти продають квіти на вулицях Парижа», фотограф невідомий, 1929–1930 рр.

На виборах 1924 р., через розкол серед правих консервативних сил, перемогу здобув Картель лівих (радикали, соціалісти). Уряд сформував *Едуард Ерріо* (1924–1925; 1926), який зайняв м'якшу позицію щодо виплат Німеччиною репарацій і визнав більшовицьку ідеологію та ССРСР. (Власне, пізніше цей високопосадовець, відвідавши підсоветську Україну, заперечував Голодомор 1932–1933 рр.) Та нездатність справитися з викликами «повернула» до влади коаліцію правих сил, представник яких *Раймон Пуанкаре* (1926–1929) очолив виконавчу владу. Урядовці стабілізували франк, впровадивши податкову реформу, укріпили позицію Франції у Європі. Коли прем'єр за станом здоров'я пішов у відставку, його визнали «рятівником франка», одним із найвидатніших державних діячів Третьої республіки.

Господарське процвітання 1920-х рр. перервала світова криза. У Франції вона, щоправда, розпочалася дещо пізніше, аніж в інших країнах із ринковою економікою, — наприкінці 1930 р. Керівники урядів (вони тоді змінювались часто) намагались пом'якшити кризові явища способом надання субсидій окремим промисловим галузям та великим підприємствам. Державні замовлення завдяки будівництву

оборонної «лінії Мажино» (названа за прізвищем військового міністра Андре Мажино) на кордоні з Німеччиною дещо зняли напругу, пов'язану з безробіттям. У цілому у Франції економічний спад виглядав м'якше, аніж в інших провідних державах, а банківського краху взагалі не відбулося. Щоб запобігти негативним проявам, доводилось ухвалювати непопулярні рішення, як-от обмеження на товари іноземного виробництва чи посилення імміграційних вимог.

Міркуємо і діємо!

1. Розгляньте світлини. Як облаштування докiлля, одяг, заняття дітей, інші деталі свiдчать про зміни в щоденному житті французів впродовж 1920–1930 рр.? 2. Послугуючись текстом параграфа, пошуковими системами інтернету, доберіть факти, що доводитимуть, чому Раймона Пуанкаре називали одним із визначних діячів Третьої республіки. 3. Поміркуйте, що спільного, а що відмінного в заходах із подолання економічної кризи у США, Великій Британії та Франції?

8.3. Наскільки успішною виявилась політика урядів Народного фронту?

Попри старання щодо пом'якшення наслідків економічного спаду, влада не змогла запобігти наростанню невдоволення в суспільстві. 6 лютого 1934 р. розпочались масові заворушення за участі праворадикальних організацій («Французька дія», «Вогнені хрести»), що спричинило крах Картелю лівих. Проте виступ правих сил спонукав до примирення в таборі лівих, які впродовж десятиліть безупинно ворогували. Зі згоди Москви французькі комуністи об'єдналися із соціалістами та радикал-соціалістами, створивши «Народний фронт». У травні 1936 р. його учасники здобули перемогу на парламентських виборах, і уряд сформував *Леон Блюм (1936–1937)* — перший в історії країни єврей і соціаліст — очільник виконавчої влади. (Комуністи, керовані Морісом Торезом, до уряду Леона Блюма не увійшли.) Новий прем'єр-міністр увів до складу урядовців трьох жінок, але без права голосу. Одна з них — відома діячка науки, лауреатка Нобелівської премії з хімії Ірен Жоліо-Кюрі.

«Франція», художник Леонетто Капп'єлло, 1937 р.

Улітку 1936 р. французькі парламентарі прийняли закони, спрямовані на поліпшення соціально-економічної ситуації в державі. Насамперед підвищили заробітну плату, пенсії та допомогу безробітним.

*Едуард Даладьє, фотограф
Анрі Мануель, 1930-і рр.*

Запровадили 40-годинний робочий тиждень та двотижневу оплачувану відпустку. Націоналізували «Банк Франції» і низку важливих підприємств. Але наступні заходи уряду суттєво не покращили ситуації: ціни зросли, інфляція зрала нанівець підвищення зарплат, обсяги промислового виробництва не збільшувались, безробіття залишалося масовим. Через соціальні невдачі коаліція стала розпадатися. Довершили цей процес суперечки навколо окремих питань зовнішньої політики, зокрема щодо ставлення до громадянської війни в сусідній Іспанії. У липні 1937 р. Леон Блюм подав у відставку, що ознаменувало розвал «Народного фронту». Новий уряд очолив *Каміль Шотан*, який намагався проводити заходи суворої ощадливості, але цього видалося недостатньо. Друге повернення *Леона Блюма* на найвищу урядову посаду ситуації не виправило, оскільки парламент заблокував ініціативи прем'єра. Комуністи вдалися до деструктивних дій, організовуючи страйки проти влади, яку формально підтримували. За цих обставин у квітні 1938 р. чинний військовий міністр *Едуард Даладьє* сформував уряд (1938–1940) без соціалістів і, звісно, без комуністів. Він анонсував бажання «повернути Францію до роботи», заявивши, що його політика буде «твердою», що означало ніщо інше, як кінець популістським реформам «Народного фронту». У серії законів-декретів, виданих восени 1938 р., скасовано 40-годинний робочий тиждень, суботу знову визнано робочим днем, скорочено соціальні витрати, обмежено повноваження профспілок, збільшено податки і видатки на оборону. У відповідь на загальний страйк *Едуард Даладьє* оголосив надзвичайний стан, наказав поліції розігнати страйкарів, призупинив громадянські свободи. Свою «твердість» він пояснював бажанням зміцнити Францію перед можливою загрозою з боку Німеччини. З цього огляду, він підтримав британського «колеги» *Невілла Чемберлена*, який провадив «політику умиротворення» німецької держави, хоча така політика лише додатково спонукала нацистів до агресії.

Мовою історичного джерела

Уривок зі статті Стефана Куртуа «Морис Торез: початкова юнацька й особиста відкритість (типова для французьких соціалістів) і замкнення в радянському тоталітаризмові»: «...Генеральний секретар [Морис Торез] вступає... в третю фазу свого шляху, найдивовижнішу, яка простягнеться від 1934-го до 1947 р. ... Це на-

самперед політика Народного фронту... з дивовижною пропозицією об'єднання на виборах із соціалістами, які до того часу вважалися зрадниками, що не заслуговують на довіру! [Морис] Торез узаконює в середовищі комуністів триколовий прапор і "Марсельєзу", які до того засуджувалися ними як символи буржуазії... Під час поїздки Алжиром він вітає цивілізаційну роль Франції... [Морис] Торез, поза сумнівом, щирий... утім, перебуває таємно під жорсткою сталінською опікою... Виконком Комінтерну в розлогій резолюції заборонив Морису Торезу входити в уряд Леона Блюма...»

Міркуємо і діємо!

1. Обговоріть у парах причини формування «Народного фронту» та наслідки його перебування при владі у Франції. 2. Прочитайте уривок зі статті. Як змінювалися погляди Мориса Тореза? Чому лідер французьких комуністів виявився маріонеткою в руках Москви? 3. Розгляньте зображення «Франція». Висловіть припущення, для чого митець створив такий малюнок. Поясніть його символіку.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1936–1937 рр. — діяльність урядів Народного фронту у Франції

1937–1938 рр. — «великий терор» у советській Україні

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/W8w3DDT>

Коко Шанель.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/m3Ppuo9>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть особливості розвитку Франції в 1920–1930-х рр. 3. **А.** Складіть і запишіть у зошит 2-3 хронологічні задачі, де відобразить перебіг внутрішньополітичного життя Франції в міжвоєнний період. **Б.** Послугуйте мапою, розкажіть про територіальні зміни та зовнішньополітичні орієнтири Франції після закінчення Першої світової війни. 4. Проаналізуйте стратегії подолання світової економічної кризи, обрані урядами Франції. 5. Оцініть, висловлюючи аргументовані судження, політичну діяльність Едуарда Даладьє. 6. **А.** Послугуйте пошуковими системами інтернету, підготуйте нетривале повідомлення (презентацію, 2-3 слайди, буклет) про діяльність української політичної еміграції у Франції впродовж 1920–1930-х рр. **Б.** Послугуйте пошуковими системами інтернету, укладіть добірку світлин (рекламних плакатів, карикатур), що відображали б повсякденне життя французьких громадян у період міжвоєнтя. Презентуйте свою добірку в класі.

§ 9. Італія

Чи знаєте ви, що...

...після Першої світової війни в Італії у понад 20-и таборах утримували приблизно 130 тис. полонених українців — солдатів австро-угорської армії, але в жовтні 1919 р. італійський уряд скасував обмеження щодо повернення бранців додому;

... італійський педагог, письменник, дипломат, консул у Харкові та в Києві впродовж 1931–1934 рр. Серджо Граденіґо написав десятки донесень, у яких повідомляв про репресії проти української інтелігенції, колективізацію, розкуркулювання та Голодомор; у 2007 р. ці документи опубліковано в збірнику «Листи з Харкова», і вони слугують для дослідження геноциду 1932–1933 рр. в Україні.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Корпоративна держава (від латинського слова «корпораціо» — «співтовариство», «об'єднання») — одна з форм авторитаризму, за якої роботодавці та робітники організуються у промислові та професійні товариства, що слугують органами політичного представництва, виконавчої влади, спільно визначають засади існування держави.

Тоталітаризм (від латинського слова «тоталітос» — «цілісний», «усеохопний») — форма правління, яке спрямоване на встановлення цілковитого контролю над суспільством, яке не допускає індивідуальних свобод і прагне підпорядкувати державі всі прояви життя її громадян.

Фашизм (від італійського слова «фасціо» — «зв'язка», «об'єднання») — масовий рух в Італії та ідеологія, засновані на імперіалізмі, пропагуванні культу особи, мобілізації народу проти ворогів, на зневазі до демократії, а також на бажанні створити корпоративну державу, де індивідуальні інтереси підпорядковуватимуться «благу» нації.

9.1. Якими виявилися наслідки Першої світової війни для Італії?

Італію вважали нібито однією з провідних у Європі. На заключному етапі «Великої війни» замість ворожої великої Австро-Угорщини на північних пограниччях Апеннінського півострова з'явилися новопосталі середні та малі держави. Але жодна з них не становила серйозної небезпеки і не заважала розвиватися сусідам. Переметнувшись на бік Антанти під час воєнних дій, італійці користали з плодів перемоги по закінченні світового протистояння, хоча їхні домагання перевищували їхні бойові заслуги. Італійські дипломати підтримували всі претензії США, Великої Британії та Франції, сподіваючись хоч щось отримати на «знак вдячності». Вони вимагали Південний Тіроль, Трієст, Ізмір, Істрію, Далмацію, протекторат над Албанією, порт Фіуме (нинішня Рієка). Більшість із цих вимог, незважаючи на попередні обіцянки, не були взяті до уваги. Відтак, Італію вважали «переможеною в таборі переможців». Прем'єр-міністр *Вітторіо Орландо (1917–1919)* вчинив демарш, залишивши засідання Паризької мирної конференції, а після провалу перемовин щодо приєднання

Фіуме, подав у відставку. Натомість 12 вересня 1919 р. нерегулярні військові формування, очолювані поетом Габріеле Д'Аннунціо, самочинно зайняли порт. У 1920 р. за компромісним Рапалльським договором між Італією та Королівством сербів, хорватів і словенців порт Фіуме оголосили «вільним містом».

«Соломія Крушельницька з родичами і друзями біля власного автомобіля», фотограф невідомий, місто Віареджо, Італія, 1920-і рр.

Економічні наслідки Першої світової війни виявились важкими для Італії. Загальні збитки склали третину її національного багатства. Вона заборгувала великі суми Великій Британії та США. У перші повоєнні роки країна опинилася на порозі економічної кризи: за короткий період змінилось декілька урядів, зросли ціни, інфляція, показники безробіття. До кінця 1920 р. італійська грошова одиниця ліра коштувала лише одну шосту від довоєнної вартості. У містах Півночі спалахували часті робітничі страйки, у селах Півдня відбувались самовільні захоплення земельних ділянок. (Ці неспокойні 1919–1920 рр. називають «червоним дворіччям».) Державна влада (король, уряди, політики), яка не могла захистити основні права, забезпечити нагальних потреб, втрачала довіру італійців. Так виник суспільний запит на «сильну руку», яка навела б порядок.

Міркуємо і діємо!

1. Чому після Першої світової війни Італію називали «переможеною в таборі переможців»? 2. Обговоріть у групах результати «Великої війни» для Італії. Відокремте внутрішньо- та зовнішньополітичні. 3. Розгляньте світлину. Як вона свідчить про повсякдення італійців у 1920-х рр.? Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про перебування українки — оперної співачки Соломії Крушельницької в Італії.

9.2. Як фашисти встановили диктатуру в Італії?

Політична криза повоєнних років в Італії створила підґрунтя для пожвавлення такого масового патріотичного і водночас войовничого

руху, як **фашизм**. Він виник на ґрунті розчарування наслідками війни, на тлі кризи політичної системи та в результаті соціальних потрясінь. Передусім фашистська ідеологія прижилася в середовищі тих верств, які відчували матеріальні труднощі і втратили традиційні моральні орієнтири, зокрема поміж демобілізованих солдатів та студентів. Перша фашистська організація «*Союз італійських воїнів*» виникла в березні 1919 р. у місті Мілан. Фашисти висували привабливі гасла: відродження величі нації, встановлення 8-годинного робочого дня, зниження пенсійного віку. Особливе місце в їхній пропаганді відводилось боротьбі з лівими політичними силами. Для цього формувались озброєні загони «чорносорочечників». (У роки Першої світової війни чорні сорочки слугували частиною уніформи італійських військ спеціального призначення — «*Ардіті*».)

Беніто Муссоліні на віллі Торлонія (місто Рим) зі своїми синами Вітторіо (праворуч) і Бруно (ліворуч), фотограф невідомий, приблизно 1935 р.

Лідером фашистів став колишній соціаліст, журналіст, ветеран **Беніто Муссоліні**. Він вирізнявся харизматичністю, театральною поведінкою й ораторськими здібностями, закликаючи «покінчити із соціалізмом і анархією», що привертало увагу людей. Оскільки парламентський спосіб здобуття влади не приніс бажаного результату (на виборах фашисти вибороли лише 35 депутатських місць), амбітний діяч змінив тактику. Він зорганізував фашистський рух у *Національну фашистську партію*, осередки якої активно розгортались у регіонах. 24 жовтня 1922 р. на з'їзді фашистів у місті Неаполь їхній очільник висунув уряду соціаліста *Луїджі Факті* ультиматум — поступитися шістьма міністерськими портфелями — та для підтримки цієї вимоги закликав здійснити масовий похід на Рим. **28 жовтня 1922 р.** чотири колони *сквадристів* (бойовиків мілітарних загонів — *сквадр*), усього понад 20 тис. осіб, вирушили до столиці. Попри загрозливу ситуацію, король Віктор-Еммануїл III відмовився запровадити військовий стан. Прем'єр-міністр подав у відставку. Тому наступного дня монарх запропонував Беніто Муссоліні зайняти пост головного урядовця, і у віці 39 років той став наймолодшим прем'єр-

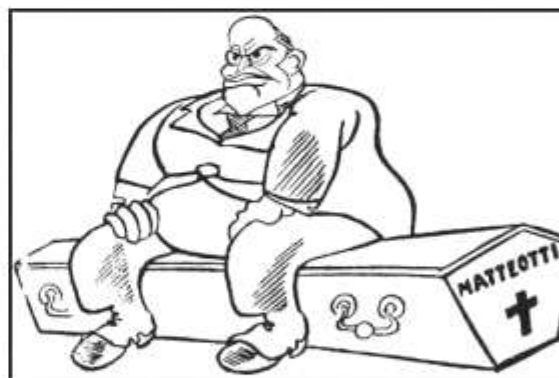
міністром в історії Італії. Невдовзі він сформував коаліційний уряд, куди, крім фашистів, увійшли ліберали і «пополарі» (представники Народної партії). Виглядало так, що фашисти не захоплювали влади насильницьким шляхом, вони лише погрожували її захопити, і перед цією загрозою король відступив. Італійці, втомлені нестабільністю, вітали зміну устрою. Їм імпонували обіцянки навести лад у політиці, покращити економічну ситуацію, повернути велич держави на міжнародній арені. Засновник фашизму видавався саме тією людиною, яка неначебто була здатна розв'язати ці проблеми.

Мовою історичного джерела

Уривок зі вступного слова Володимира Чайковського до книжки Беніто Муссоліні «Моє життя»: «...Назва “фашизм” жодним чином не відображає суті явища: вона утворена від назви атрибуту влади за часів Римської імперії — фасції, або фашію, — горстки лозин, збоку — сокира, що була зброєю давньоримських лікторів. Фашію — так в Італії подекуди називали різного роду громадські спілки ще до виникнення фашизму. [Беніто] Муссоліні вподобав назву за її зв'язок з великоімперською римською давниною, а вже з розвитком фашистського руху термін “увібрав” у себе все те, чим наповнювали його фашисти...»

Укорінення фашистської влади в Італії відбувалося поступово. Парламентські вибори 1924 р. зміцнили становище Беніто Муссоліні, якому уже не потрібна була підтримка інших політичних сил. Вони однак твердили про масові фальсифікації під час голосування. Зокрема, лідер Унітарної соціалістичної партії Джакомо Матеотті зажадав визнати вибори недійсними. Невдовзі саме за це його викрали і вбили, спровокувавши «кризу Матеотті». 13 червня 1924 р.

«Беніто Муссоліні на труні Джакомо Матеотті», художник Габріеле Галантара, 1925 р.

група депутатів (до 150) на знак протесту покинула парламент і створила Комітет опозиційних партій — *Авентинський блок*. (Назва запозичена зі Стародавнього Риму, коли плебеї в протистоянні з патриціями вирушали на Авентинський пагорб — один із семи у «вічному місті». Згадуєте?) Опозиціонери закликали до відставки прем'єра, вимагали повернення конституційного ладу, розпуску міліції (адже воєнізовану «Добровольчу міліцію громадської безпеки», яка за короткий період перевищила чисельність армії, фашисти використовували проти політичних конкурентів). Проте, покинувши представницький орган, опозиція втратила майданчик для дискусій і полегшила для Беніто Муссоліні завдання стати *диктатором*. Коли ж окремі «авентинці» вирішили повернутися, фашисти їм не дозволили.

Упродовж 1925 р. депутати ухвалили низку законів, що прискорили остаточне встановлення диктатури. Прем'єр-міністра звільнили від відповідальності перед парламентом і наділили офіційним титулом «Його Високоповажність Беніто Муссоліні, глава уряду, лідер фашизму та засновник імперії». Впровадили звертання «*дуче*» — від латинського слова «дукс» — «лідер», «вождь». Короля відсунули на задній план. Звичний у демократичних державах поділ на виконавчу, законодавчу і судову гілки влади також нівелювали. Уряд отримав законодавче право. У листопаді 1926 р., після невдалого замаху на дуче, він видав «надзвичайні» закони про заборону всіх політичних партій, окрім фашистської. Цим завершився перехід до однопартійної системи та «наполеонівський рік» Беніто Муссоліні.

Міркуємо і діємо!

1. Прочитайте уривок зі вступного слова. Поміркуйте, чому Беніто Муссоліні прагнув пов'язати фашистський рух з історичною традицією? Чи існували реальні можливості перетворення Італії на імперію? 2. Розгляньте світлину і карикатуру. Як вони свідчать про утвердження диктатури Беніто Муссоліні в Італії? Обміркуйте в парах. 3. Чому опозиційні політики не змогли перешкодити фашистам захопити абсолютну владу в країні?

9.3. Яку внутрішню і зовнішню політику втілювала фашистська влада Італії?

Визначальна риса внутрішньої політики фашистів — побудова в Італії **тоталітарного режиму**. Його формула, на думку Беніто Муссоліні, звучала так: «Усе в межах держави, ніщо поза державою, нічого проти держави». Щоправда, фашистський тоталітаризм за розмахом репресій помітно поступався нацистському і більшовицькому відповідникам. Тож політичну систему, що правила італійцями, називають «неповним тоталітаризмом».

Як мовилось вище, упродовж 1925–1926 рр. в Італії відбувся остаточний відхід від конституційних норм. Насамперед фашисти обмежили свободу слова, скасували вибори, розпустили профспілки та опозиційні політичні інституції. Єдиною легальною залишилась Національна фашистська партія. З кінця 1928 р. її керівна *Велика фашистська рада*, витіснивши парламент, утвердилася як найвищий колегіальний орган державної влади.

Перебравши «до рук» повноту правління, фашисти намагались «оживити» італійську занепалу економіку. Для регулювання різних галузей промисловості вони засновували своєрідні профспілкові спілки — **корпорації**, які поступово набували представницьких та виконавчих повноважень. Так Італія перетворювалася в **корпоративну державу**. Корпорації, втім, не справляли визначального впливу на господарювання, що цілковито перебувало у віданні фашистського

«центру». Його тотальний контроль над промисловістю та банківською сферою, а також підтримка аграрного сектора («битва за пшеницю») дали змогу італійцям уникнути згубних наслідків світової економічної кризи 1929–1933 рр. Дії урядовців з організації громадських робіт сприяли розбудові сучасної інфраструктури, включаючи дороги та навіть цілі міста — Літторія, Понтінія, Априлія, де застосовували нові підходи в плануванні й архітектурі. Фашисти наглядали й за культурою, вважаючи її вкрай важливою для повноцінного розвитку. З ініціативи Беніто Муссоліні, зокрема, засновано Венеційський кінофестиваль — найдавніший і найвідоміший у світі.

Великий герб Італії в період правління Беніто Муссоліні, 1929–1943 рр.

«Діти з організації "Сини вовчиці" навчаються поводитись зі зброєю», фотограф невідомий, приблизно 1937 р.

Реформи дещо вплинули на ефективність державного управління, проте не покращили життя більшості італійців. Але всі прорахунки й недоліки приховувала чудово налагоджена пропаганда. Правлячий режим цензурував радіо та пресу, які всіляко вихваляли його здобутки. Із-поміж дійсно важливих досягнень варто відзначити угоди між Італією та Святим Престолом, що їх *11 лютого 1929 р.* підписали в Латеранському палаці міста Рима. Ці домовленості врегульовували територіальний конфлікт, який тривав з 1870 р., відколи ліквідували Папську область, та мали на меті задобрити італійців-католиків. Відповідно до умов *Латеранських угод*, поставало незалежне місто-державою Ватикан, очолюване Папою Римським.

Надалі італійсько-ватиканські відносини розгортались не безхмарно. Причиною цього стало прагнення фашистських ідеологів максимально впливати на молодь, яка традиційно перебувала під опікою церкви. Фашисти ж виховували італійське юнацтво за майже цілковито військовими принципами, для чого в 1926 р. започаткували підлеглі державі дитячо-юнацькі організації, куди спочатку вступали

добровільно, але згодом вступ зробили обов'язковим. Дітей віком до 8 років залучали до «Синів вовчиці», від 8 до 15 років — до «Балілли», створеної на зразок давньоримських легіонів. Після досягнення 15-річчя підлітки переходили до «Авангарду». Усі юнацькі організації об'єднувались в «Італійську молодь Літторіо». Хлопці зазвичай носили уніформу, схожу на однострій «чорносорочечників»: лазурові бандани (хустини), емблеми на фесках (ковпаках), чорні сорочки, сіро-зелені штани. Дівчата вдягалися в білі блузки з краватками і темні спідниці. Роботу з молоддю зосереджували на фізичній підготовці, духовному «вдосконаленні», плакаючи «фашистів завтрашнього дня».

Фашизація запанувала в італійському суспільстві. Вона означала мілітаризацію, агресивну зовнішню політику, просувала ідею створення «Великої Італії». Дуче Беніто Муссоліні мріяв відновити Римську імперію, перетворити Середземне море на «внутрішнє» або «наше», тобто заволодіти середземноморським узбережжям. Для цього в 1934 р. видано закон, що закріпив норму, згідно з якою військово навчання повинні були проходити «Ті, хто вже може тримати зброю в руках, і ті, хто ще може її тримати». Зовнішня політика Італії геть чисто набула загрозливого експансіоністського характеру.

Міркуємо і діємо!

1. Поясніть сутність фашистського тоталітаризму. Назвіть відповідні факти. Чому італійський режим іменують «неповним тоталітаризмом»? 2. Розгляньте зображення. Які елементи, що стосуються минувшини, використали фашисти у великому гербі Італії? Чому тоталітарні режими прагнуть максимально впливати на дітей і юнацтво? Послугуючись пошуковими системами інтернету, доберіть кілька світлин, що ілюструватимуть діяльність італійської «Балілли». 3. Скориставшись мапою, спрогнозуйте перебіг зовнішньополітичної діяльності уряду фашистської Італії в середині 1930-х — на початку 1940-х рр.

У той час, коли у світі...

28 жовтня 1922 р. — «похід на Рим», початок утвердження фашистської влади в Італії

Тоді на теренах України...

30 грудня 1922 р. — початок включення маріонеткової Української Соціалістичної Республіки до складу Союзу Советських Соціалістичних Республік

Додаткова інформація та ілюстрації:
<https://cutt.ly/H8w3KXt>

Ватикан.

Корисна гра:
<https://cutt.ly/G3Ppo8R>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Поясніть, як ви розумієте терміни «тоталітаризм», «фашизм». Схарактеризуйте спільне й відмінне в значеннях понять «корпоративна держава», «корпоративне право», «корпоратив».
3. **А.** Відобразіть у зошиті хронологічну послідовність і синхронність фактів, пов'язаних зі становленням фашистського тоталітарного режиму в Італії. **Б.** Послугуючись мапою, розкажіть про зміни геополітичної ситуації в Європі у зв'язку з приходом фашистів до влади в Італії.
4. Проаналізуйте передумови, механізми та наслідки утвердження фашизму в Італії.
5. Оцініть, висловлюючи аргументовані судження, світоглядне наповнення фашистської ідеології, її спрямованість проти інтересів людини і засад людяності.
6. **А.** Послугуючись пошуковими системами інтернету, укладіть біографічний портрет Беніто Муссоліні. Відобразіть життєпис у вигляді ілюстрованої лінії/стрічки/шкали часу. **Б.** Послугуючись пошуковими системами інтернету, доберіть 2-3 пропагандистських плакати для ілюстрування сутності італійського фашизму. Продемонструйте, коментуючи, свою добірку в класі.

§ 10. Німеччина

Чи знаєте ви, що...

...в 1920-х рр. в університетах Берліна, Лейпціґа, Мюнстера, Тюбінґена навчалось чимало українців, а в Берліні, де їх було найбільше, у 1921 р. засновано «Спілку студентів-українців у Німеччині»;

...загальна кількість українців, які в 1920–1930-х рр. проживали в Німеччині, становила 15 тис., зокрема в різних містах і Берліні постійно чи тимчасово перебували та діяли політики Володимир Винниченко, Андрій Макаренко, Микола Порш, Павло Скоропадський, Євген Петрушевич; військовики Дмитро Вітовський, Євген Коновалець; славіст Дмитро Чижевський; митці Олександр Довженко, Олександр Архипенко, Освальд Бургардт (Юрій Клен), Богдан Лепкий та інші.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Антисемітизм (від поєднання давньогрецького слова «анти» — «проти» та давньоєврейського імені «Шем» — «прабатька» багатьох народів Близького Сходу) — дискримінація, приниження або ворожість до євреїв як релігійної чи національної групи.

Нацизм (від німецького словоскорочення «наці» — «націонал-соціалізм») — масовий рух у Німеччині та ідеологія, засновані на ідеях вищості арійської раси, відродження величі германської нації, фюрерства, реваншизму, експансіонізму.

10.1. Як постала та розвивалась Веймарська республіка?

На завершальному етапі Першої світової війни Німеччина опинилася у скрутній політичній та економічній ситуації. Як наслідок, **3 листопада 1918 р.** в портовому місті Кіль (після повстання матросів) почалася **Листопадова революція**. Через шість днів імператор Вільгельм II під тиском зрікся престолу, що ознаменувало кінець Німецької імперії. Водночас канцлер Макс фон Баден подав у відставку та призначив наступником *Фрідріха Еберта*, лідера Соціал-демократичної партії. З балкона Рейхстагу соціал-демократи, які увійшли в урядову коаліцію з представниками Незалежної соціал-демократичної партії, проголосили Німецьку республіку. Це однак не запобігло антиурядовим заворушенням, що їх організували ліві радикали, зокрема комуністи. Німеччина стояла на порозі громадянської війни, і після певних вагань Фрідріх Еберт наказав підконтрольним йому військовикам придушити виступи у Берліні. Лідерів комуністів Розу Люксембург і Карла Лібкнехта схопили та розстріляли.

19 січня 1919 р. соціал-демократичні та центристські партії здобули впевнену перемогу на загальних виборах. До слова, перших в історії країни, коли жінки отримали право голосу. Оскільки в столиці тривали заворушення, 6 лютого 1919 р. Національні збори розпочали роботу в місті Веймар (земля Тюрінґія) — осерді німецького Просвітництва. Депутати обрали президентом республіки Фрідріха Еберта, який закликав німців розірвати з минулим і будувати нову країну.

Соціал-демократи разом із католицькою партією «Центр» та Німецькою демократичною партією утворили правлячу більшість — Веймарську коаліцію. Уряд очолив соціал-демократ *Філіп Шейдеман*.

31 липня 1919 р. Національні збори ухвалили **Веймарську конституцію**. Цей Основний Закон започаткував республіку, засновану на принципах парламентської демократії і федералізму — розподілу керівних обов'язків між центральними та регіональними органами. Державу очолював президент, якого обирали на сім років. Його наділяли широкими повноваженнями, зокрема визначати курс зовнішньої політики. Виконавчу владу здійснював уряд, керований рейхсканцлером, підзвітний Рейхстагу. Законотворенням займалися Рейхсрат (формувався з представників регіонів) та Рейхстаг (формувався за підсумками загальних виборів). Функції вищої судової інстанції належали Імперському суду. Громадянам, звісно, гарантувались основні права і свободи. Наприклад, всі чоловіки та жінки віком від 20-ти років отримали право голосу.

Від моменту прийняття Конституції почався новий період історії Німеччини, відомий як **Веймарська республіка**. Це був складний відтинок часу. Адже становище держави визначали обмеження, що впливали з рішень Паризької мирної конференції. Умови Версальської угоди призвели до справжньої економічної та політичної катастрофи республіки. Після того як її уряд заявив про неспроможність виплачувати репарації в повному обсязі, на початку 1923 р. французькі та бельгійські війська окупували Рурський басейн. (Із попередніх параграфів згадайте, як вирішували репараційне питання.)

Date:	German Marks needed to buy one ounce of gold
Jan 1919.....	170.00
Sept 1919.....	499.00
Jan 1920.....	1,340.00
Sept 1920.....	1,201.00
Jan 1921.....	1,349.00
Sept 1921.....	2,175.00
Jan 1922.....	3,976.00
Sept 1922.....	30,381.00
Jan 1923.....	372,477.00
Sept 1923.....	269,439,000.00
Oct 2, 1923.....	6,631,749,000.00
Oct 9, 1923.....	24,868,950,000.00
Oct 16, 1923.....	84,969,072,000.00
Oct 23, 1923.....	1,160,552,882,000.00
Oct 30, 1923.....	1,347,070,000,000.00
Nov 5, 1923.....	8,700,000,000,000.00
Nov 30, 1923.....	87,000,000,000,000.00

Кількість німецьких марок, необхідна для купівлі однієї унції (3,31 г) золота, англійськомовна таблиця

«Інфляція. Обклеювання стіни купюрами», фотограф (імовірно) Георг Паль, 1923 р.

Також Веймарську республіку підважували внутрішні проблеми. Їх спричиняли як крайні праві, так і ліві рухи. У березні 1920 р. генерал Вальтер фон Лютвіц та чиновник Вольфганг Капп здійснили спробу державного перевороту, що завершився невдачею. У 1921–1922 рр. «активісти» праворадикальної організації «Консул» вбили міністра фінансів Матіаса Ерцбергера й міністра закордонних справ Вальтера Ратенау. У Саксонії і Тюрингії намагались захопити владу комуністи. Відвернувши загрози громадянської війни і повалення державного ладу, нова коаліція (партія «Центр», Демократична партія, Народна партія) зосередилася на подоланні економічних труднощів. Зіткнувшись із дефіцитом бюджету, урядовці дотримувалися практики, започаткованої попередниками: друкували більше грошей. У 1923 р. країну охопила гіперінфляція. У вересні 1924 р. уряд Вільгельма Маркса провів реформу, яка дещо зупинила знецінення марки й стабілізувала господарство. Держава навіть переживала певне піднесення. Але поліпшення виявилось хитким, позаяк значною мірою залежало від іноземних кредитів. Це стало очевидним у 1929 р., коли Німеччину накрила світова економічна криза. Зросло безробіття, сповільнилася зовнішня торгівля. У липні 1931 р. зазнали краху найкрупніші банки. Ще місяць перед цим для рятунку фінансової системи на прохання президента Пауля фон Гінденбурга його американський «колега» Герберт Гувер оголосив про відтермінування репараційних виплат. Але «мораторій Гувера» не виправив ситуації. Депресивні явища поглиблювалися, що призвело до радикалізації суспільних настроїв і врешті зумовило падіння республіки.

Мовою історичного джерела

Уривок із роману Еріха Марії Ремарка «Повернення»: «...Сьогодні після обіду в місті заплановані демонстрації. Уже кілька місяців постійно зростають ціни, і злидні зараз більші, ніж були під час війни. Зарплати не вистачає на найнеобхідніше, але навіть із грошима не завжди можна купити те, що потрібно. Зате дансингів і ресторанів стає дедалі більше, й усюди процвітають спекуляція і шахрайство [...]. Повільно наближаються колони демонстрантів у вицвілих солдатських шинелях. Ідуть по четверо в ряд. Попереду — великі білі плакати з написами “Де ж подяка вітчизни?” та “Інваліди війни голодують” [...]. Тихо рухаються колони вулицями — ні криків, ні обурення; вони йдуть просити, а не вимагати...»

Міркуємо і діємо!

1. Послугуючись мапою, визначте територіальні результати Першої світової війни для Веймарської республіки. **2.** Зіставте і порівняйте наслідки «Великої війни» для Італії та Німеччини. Розпочніть укладання в зошиті відповідної тематичної таблиці. **3.** Прочитайте уривок із роману. Якою постає повоєнна Німеччина в описі Еріха Марії Ремарка? Чому ветерани виявилися найбільш незадоволеними і чим це загрожувало?

10.2. Як нацисти встановили диктатуру в Німеччині?

Малюк Адольф Гітлер,
фотограф (імовірно)
Йозеф Франц Клінгер,
1889–1890 рр.

На хвилі суспільного невдоволення повоєнним статусом і зростанням економічних негараздів у Німеччині дедалі більшої популярності набирали радикальні політичні утворення. Одне із них — нечисленна Німецька робітничка партія, заснована 1919 р. слюсарем із Мюнхена Антоном Дрекслером. Того ж року її учасником, а невдовзі лідером став нереалізований митець, але харизматичний промовець **Адольф Гітлер**. Він провів юність у Відні, де заробляв, продаючи свої картини. Уже у серпні 1914 р. як доброволець доєднався до одного з баварських полків німецької армії. Війну закінчив ефрейтором, у боях зазнав двох поранень. Саме під час його лікування в шпиталі німецький уряд підписав Комп'єнське перемир'я, яким Адольф Гітлер був невдоволен-

ний, вважаючи що відбулася державна зрада і війну програли урядовці, а не солдати. Твердження про «встромляння ножа в спину» власному народу принесло певний політичний зиск для Німецької робітничої партії. Згодом Адольф Гітлер ініціював зміну її назви на **Націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини (НСДАП)**. Її програма — «25 пунктів» — передбачала відмову від Версальського договору (пункт 2), потребу нових територій/колоній «для утримання німецького народу» (пункт 3), визнання громадянами держави лише осіб приналежних до німецької нації (пункт 4), створення «народного війська» (пункт 22), побудову сильної держави (пункт 25). Для охорони своїх зборів та мітингів націонал-соціалісти формували воєнізовані «штурмові групи» (СА).

У листопаді 1923 р. Адольф Гітлер і його послідовники-однопартийці влаштували в Баварії путч. Його ще йменують «пивним», оскільки відправною точкою заколотникам послугував один із мюнхенських пивних барів. Спроба виявилась невдалою, проте привернула всезагальну увагу до організатора, якого визнали винним у державній зраді та засудили до п'яти років ув'язнення (щоправда, відсидів лише 9 місяців). У неволі він написав книжку «*Моя боротьба*» («*Майн кампф*»), що містила автобіографію та ідеологічні засади **націонал-соціалізму**. Головними ворогами Німеччини автор вважав євреїв, яких звинувачував у внутрішніх негараздах, та комуністів. Очолювана ним НСДАП мала на меті побудувати «справжній», а не «спотворений» соціалізм. Нацисти сповідували ідеї вищості і винятковості арійської раси, об'єднання всіх німців у єдиній державі, розширення життєвого простору для німецького народу («*лебенсraum*»), сильної влади, тотального контролю над суспільством.

Після звільнення Адольф Гітлер, урахувавши негативний досвід «пивного пучку», зосередився на легальних способах здобуття влади. Цьому неабияк сприяли прояви «Великої депресії». Швидке падіння рівня життя привернуло до НСДАП мільйони прихильників. Якщо у 1928 р. на виборах до Рейхстагу за неї проголосували 800 тис. німців, то в 1932 р. — приблизно 14 млн. Націонал-соціалістам дісталось 230 місць або 38 % від усіх наявних у парламенті. За таких обставин німецька республіканська еліта не могла ігнорувати політика, який обіцяв навести лад у державі. **30 січня 1933 р.** президент Пауль фон Гінденбург призначив Адольфа Гітлера **рейхсканцлером**. Нацисти отримали лише три міністерські посади з одинадцяти, зате глава уряду сповна використав свої повноваження, щоб упродовж декількох місяців зміцнити позиції партії у владі. Приводом до її узурпації послугувала подія 27 лютого 1933 р. Того дня спалахнула будівля Рейхстагу, і в її підпалі звинуватили комуністів. Як наслідок, ухвалили «Закон про захист народу і держави», що обмежував громадянські права. У березні 1933 р. на дострокових парламентських виборах націонал-соціалісти здобули ще більше голосів, однак і надалі потребували підтримки інших партій. Невдовзі Рейхстаг ухвалив закон, який фактично вивів уряд з-під контролю депутатів і президента, наділивши рейхсканцлера диктаторськими повноваженнями. Так нібито прозоро заклали правову основу для тоталітаризму.

Перша зустріч Адольфа Гітлера з Беніто Муссоліні, фотограф Альфред Ейзентштадт, м. Венеція, 13 червня 1934 р.

Міркуємо і діємо!

1. Зіставте і порівняйте способи здобуття влади Беніто Муссоліні та Адольфом Гітлером. Виокреміть спільне й відмінне. **2.** У чому сутність ідеології нацизму? Чому в багатьох країнах світу заборонено видавати книжку «Моя боротьба»? **3.** Розгляньте світлини. Чи можна було на основі першої передбачити злет політичної кар'єри Адольфа Гітлера? Наскільки прогнозованим було зближення Адольфа Гітлера з Беніто Муссоліні та налагодження відносин Німеччини з Італією? Обміркуйте в парах.

10.3. Яку внутрішню політику втілювали націонал-соціалісти в Німеччині?

Здобувши владу, Адольф Гітлер продовжив зосереджувати її у своїх руках. У федеральних землях практично ліквідували представницькі органи, а їхні функції перейшли до центру. Це означало кінець Веймарської республіки. Рейхсканцлер проголосив Третій

Рейх продовженням Священної Римської імперії німецької нації (962–1806) та Німецької імперії, заснованої Отто фон Бісмарком (1871–1918). Уряд припинив діяльність незалежних профспілок, а натомість утворив підконтрольний владі Німецький трудовий фронт. Проте від наміру побудови корпоративної системи нацисти відмовилися, оскільки потребували підтримки великого бізнесу. Державні витрати на переозброєння та проекти громадських робіт, такі як висадження лісів, прокладання автотрас, допомогли ліквідувати безробіття й подолати економічну кризу.

«Старий девіз “нової” імперії: залізо і кров», художник Гельмут Гарцфельде (Джон Гартфільд), 1934 р.

Упродовж літа 1933 р. відбувся «добровільний» розпуск цілої низки політичних партій. Натомість єдиною легальною оголосили НСДАП. Звинувативши командирів СА у змові та підготовці державного перевороту, Адольф Гітлер ініціював арешти і розправи над нелояльними соратниками («ніч довгих ножів»). Наприкінці 1933 р. узаконили зрощення державного управлінського апарату та партії. Тобто відтоді лише той, хто належав до НСДАП, міг зробити кар'єру чиновника. 2 серпня 1934 р., після смерті Пауля фон Гінденбурга, посаду рейхспрезидента скасували, а його повноваження, звісно, передали рейхсканцлеру. 19 серпня 1934 р. унаслідок референдуму Адольф Гітлер став одноосібним правителем Німеччини, наділивши себе титулом «фюрер» («вождь»).

Починаючи з 1934 р., нацисти планомірно розбудовували тоталітарну державу імперського типу. Для нагляду за громадянами запровадили *Гестапо* (таємну державну поліцію) та *СС* (воєнізовані формування НСДАП під керівництвом *Генріха Гімmlера*), що переслідували незгодних. В обхід умов Версальського мирного договору поступово комплектували армію, а 16 березня 1935 р. відновили обов'язкову військову повинність. Відродженням військово-повітряних сил опікувався *Герман Герінг* — один із найвпливовіших німецьких політиків. Водночас ідеологи режиму докладали зусиль, щоб виховати в молоді нацистський світогляд та відповідну поведінку. Як і в Італії, це відбувалося в школах та в обов'язкових дитячо-юнацьких організаціях. Хлопці віком 6–10 років належали до учнівської структури «Пімпф» («Малюк»); 10–14 років — «Дойчес юнгфольк» («Німецький молодий народ»); 14–18 років — «Гітлерюгенд» («Гітлерівська молодь»). Дівчата віком 10–14 років входили до організації «Юнгмедельбунд» («Союз молодих дівчат»), 14–18 років — «Бунд дойчер медель» («Союз німецьких дів-

чат»); 18–21 років — «Гляубе унд шунгейт» («Віра та краса»). Результати нацифікації суспільного життя світ побачив у 1936 р., під час XI літніх Олімпійських ігор, що відбулися в Берліні. Ці міжнародні спортивні змагання теж перетворили в знаряддя популяризації гітлеризму, свідченням чого виявився документальний фільм режисерки *Лені Ріфеншталь* «Олімпія». Ще 1933 р. у Німеччині заснували Міністерство народної освіти і пропаганди, яке очолив доктор філософії з літератури *Йозеф Геббельс*. Він твердив, що пропаганда має впливати на емоції і почуття, а не на розум. Урешті, вона прикривала недоліки влади. Для ідеологічної «обробки» населення використовували різноманітні засоби — пресу, радіо, кіно, масові паради.

Лені Ріфеншталь з Адольфом Гітлером на мітингу, фотограф невідомий, м. Нюрнберг, 1934 р.

Окремою складовою нацистської ідеології був **антисемітизм**. Євреям приписували «змову проти арійської раси», відтак спрямували проти них всю міць репресивної машини. 15 вересня 1935 р. відповідно до Нюрнберзьких законів заборонили шлюби між євреями та особами «німецької крові». У ніч з 9 на 10 листопада 1938 р. у Німеччині здійснили антиєврейські погроми, відомі як «кришталева ніч» (назва зумовлена великою кількістю побитих шибок і вітрин). Погромники спалили чи зруйнували сотні синагог, підприємств і крамниць, що належали євреям. Закони про виключення євреїв із державних посад та університетів, бойкот і загроза втрати бізнесу змусили до еміграції приблизно половину громадян єврейської національності. Німеччину покинули чимало науковців та письменників світового рівня, зокрема Альберт Ейнштейн, Леон Фейхтвангер, Бертольд Брехт, Томас і Генріх Манни.

Міркуємо і діємо!

1. Схарактеризуйте внутрішньополітичну діяльність націонал-соціалістів. Відобразіть відповідь у вигляді ментальної мапи. 2. Чому нацистський режим, як і фашистський, прагнув максимально впливати на дітей і юнацтво? 3. Розгляньте плакат та світлину. Як Джон Гартфільд відобразив історичну тяглість Третього Рейху? Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про роль Лені Ріфеншталь у пропагуванні нацизму. Як склалася її доля після падіння режиму?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

3 листопада 1918 р. — початок Листопадової революції в Німеччині, розпад імперії, постання Веймарської республіки
1918(9)–1933 рр. — період Веймарської республіки в Німеччині
1933 р. — прихід Адольфа Гітлера та націонал-соціалістів до влади у Німеччині

1 листопада 1918 р. — здійснення Листопадового зриву у Львові, постання Західно-Української Народної Республіки
1917–1921 рр. — період Української революції
1932–1933 рр. — Голодомор в Українській Соціалістичній Республіці

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/A8w30RF>

«Гітлерюгенд».

Корисна гра:

<https://cutt.ly/f3PpdjF>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте терміни «нацизм» та «антисемітизм». Установіть можливі взаємозв'язки між ними в контексті історії Німеччини другої половини 1930-х рр. 3. **А.** Відобразіть у зошиті хронологічну послідовність і синхронність фактів, пов'язаних зі становленням нацистського тоталітарного режиму в Німеччині. **Б.** Послугуючись мапою, розкажіть про зміни геополітичної ситуації в Європі після приходу націонал-соціалістів до влади в Німеччині. 4. **А.** Проаналізуйте передумови, механізми й наслідки утвердження нацизму. **Б.** Зіставте і порівняйте стратегії подолання світової економічної кризи, обрані урядами Німеччини та Італії; фашистський та нацистський тоталітарні режими. 5. Оцініть, висловлюючи аргументовані судження, світоглядне наповнення нацистської ідеології, її спрямованість проти інтересів людини і засад людяності. 6. Послугуючись пошуковими системами інтернету: **А)** укладіть біографічний портрет Адольфа Гітлера у вигляді ілюстрованої лінії/стрічки/шкали часу; **б)** доберіть 2-3 світлини для ілюстрування діяльності «Союзу німецьких дівчат».

§ 11. Союз Советських Соціалістичних Республік

Чи знаєте ви, що...

...дід Владіміра Леніна, батько його матері Олександр Бланк походив із єврейської родини з містечка Старокостянтинів Волинської губернії, працював у Санкт-Петербурзькій міській лікарні Святої Марії Магдалини для бідних, де лікував Тараса Шевченка;

...одними з перших охарактеризували Советський Союз як імперію пропагандисти Організації українських націоналістів, згодом — президент США Рональд Рейган, чимало науковців, таких як Андреас Каппелер, Домінік Лівен, Олександр Мотиль тощо; сучасні українські історики вважають СРСР державою, де імперський спосіб організації влади поєднувався з тоталітарним режимом.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Авторитарна модель модернізації — комплекс заходів у соціально-економічній сфері (індустріалізація, колективізація), що втілювались на основі згуртування суспільства довкола єдиної ідеології, централізації управління, примусу та суворого контролю за виконанням поставлених завдань.

Державне регулювання економіки — діяльність держави для розвитку економіки, складовими якої є централізоване планування, розподіл замовлень між підприємствами, встановлення цін на товари, визначення розміру заробітних плат.

Командно-адміністративна економіка — економічна система, у якій держава керує економікою, а центральний уряд ухвалює всі рішення щодо виробництва та споживання товарів і послуг.

Комуністичний режим — у деяких державах світу — державний лад, заснований на принципах панування комуністичної ідеології, що передбачає диктаторську форму правління; наявність єдиної правлячої партії, керованої вождем; командно-адміністративну економіку; терор та репресії проти опонентів.

Коренізація — у 1920-х рр. — політика «вкорінення», зміцнення советського правлячого режиму, згладжування суперечностей між центром та неросійським населенням союзних республік способом національних поступок.

Нова економічна політика (НЕП) — у советських республіках — тимчасова економічна політика, характерною особливістю якої було використання елементів ринкових відносин з одночасним збереженням державного контролю над господарськими процесами.

11.1. Як більшовики правили та як вони створили Союз Советських Соціалістичних Республік?

Унаслідок Жовтневого перевороту 1917 р. і захоплення більшовиками влади розгорнулося затяжне протистояння між різноманітними політичними та соціальними групами в Росії. Основним супротивником «червоних» (за кольором прапора більшовиків) були так звані «білі» (за кольором прапора монархістів), яких у різні періоди очолювали генерали *Антон Денікін* та *Петро Врангель*, адмірал *Александр Колчак*. Протистояння переросло в громадянську війну. Водночас набули піднесення національні рухи за незалежність, які охопили не лише західну частину колишньої Російської імперії: Україну, Есто-

нію, Латвію, Литву, Фінляндію, але Кавказ і Середню Азію. Попри позірне відкидання «імперської спадщини царизму», російські більшовики взялися вживати заходів, щоб відновити панування над народами, які вийшли з-під «опіки» Петрограда. Новосформована Червона армія розпочала серію воєн задля повернення втрачених територій. Для прикриття справжньої сутності своїх воєнних вторгнень більшовики часто проголошували національні, але советські маріонеткові квазідержави (тобто несправжні). Прикриваючись ідеєю «світової революції», ленінці зазіхали й на всю Європу. Але, невдала советсько-польська війна (1919–1920) змусила Москву (яка знову набула статусу столиці Росії) відмовитися від тактики «розпалювання пожежі світової революції».

**Тов. Ленін ОЧИЩАЕТ
землю от нечисти.**

«Товариш Ленін очищує
Землю від нечисті»,
художники Михайло
Черемних, Віктор Дені,
1918–1920 рр.

Щоб опанувати ситуацію всередині підконтрольних територій та остаточно встановити там диктаторський режим, більшовики започаткували «воєнний комунізм» (1918–1921). Його заходи передбачали централізацію управління, націоналізацію промисловості, ліквідацію приватного підприємництва, згортання товарно-грошових відносин, обов'язкову трудову повинність, *продрозкладку* (вилучення в селян зерна та продуктів харчування). Невдоволених вгамовували репресіями. Для цього 5 вересня 1918 р. більшовицький уряд — Совет Народних Комісарів (СНК) — прийняв Декрет про «червоний терор» як офіційну політику советської влади. Переслідування, жорстокі покарання супротивників стали постійним інструментом більшовизації і спрямовувались не лише проти окремих осіб — «ворогів народу» (колишніх управлінців чи представників інтелігенції), але й проти «ворожих класів», зокрема за-

можних селян, яких називали «куркулями». Терор чинила Всеросійська надзвичайна комісія боротьби з контрреволюцією і саботажем (НК, російською — ЧК), її «спадкоємці» — Державне політичне управління (ДПУ) і *Наркомат внутрішніх справ (НКВС)*. «Воєнний комунізм», таким чином, виявився чи не першим в історії способом творення тоталітарної держави.

Звісно, що заходи примусової советизації викликали опір. Раз по раз спалахували антибільшовицькі повстання, наприклад, Тамбовське в 1920 р., Кронштадтське в 1921 р. Занепадали промисловість, сільське господарство. Адже селяни втрачали мотивацію працювати на

землі, оскільки все вирощене відбирали. На тлі неврожаю і посухи советська влада заходилася силоміць вилучати зерно в землеробів, посиливши голод (1921–1923) на завойованих перед тим українських теренах, у Криму, в Поволжі. Урешті політична й економічна кризи змусили більшовиків відмовитися від «воєнного комунізму».

Проблеми в державі «переконали» Владіміра Леніна зробити крок назад, тобто дещо відступити від комуністичних принципів в економіці, щоб зберегти советську владу. 21 березня 1921 р. на X з'їзді правлячої Російської комуністичної партії (більшовиків) (РКП(б)) ухвалили рішення про заміну продовольчої розкладки *продподатком*. Так започаткували нову економічну політику (НЕП). Вона передбачала залучення іноземних інвестицій для відбудови промисловості, дозвіл на різні форми власності, проведення грошової реформи. Ці заходи, хоча й тимчасові, посприяли відновленню державного господарства, дозволили людям дещо оговтатися від наслідків воєн: «Великої» та громадянської. Подібно, як і НЕП, тимчасовий характер мала впроваджена у квітні 1923 р. **коренізація**, покликана створити кращі умови для розвитку національних мов, мистецтв і залучити корінне населення советських республік до управління. Навіщо більшовики це робили? Щоб заручитися підтримкою неросійських націй, чисельність яких складала половину населення підлеглих територій.

Упродовж 1918–1921 рр. російські більшовики утвердилися чи не на всіх просторах Російської імперії. Вони створили й підтримували «приручені» советські республіки на більшій частині України, в Білорусі, Грузії, Азербайджані, Вірменії і Туркестані. Невдовзі керівники РКП(б) вирішили оформити відносини між своїми маріонетками у вигляді державного об'єднання із центром у Москві. Договір про утворення **Союзу Советських Соціалістичних Республік (Советського Союзу, ССРСР)** у складі Російської, Української, Білоруської та Закавказької республік схвалили **30 грудня 1922 р.** на I З'їзді Рад ССРСР. Опісля документ доопрацювали і 6 липня 1923 р. його ухвалили разом із Декларацією про створення ССРСР. Відтоді почали діяти загальносоюзні органи влади. Водночас ліквідували ті республіканські виконавчі структури, які урядували більш-менш самостійно. Головою Совета народних комісарів (Совнаркому) «обрали» лідера РКП(б) **Владіміра Леніна**, таким чином зосередивши в одних руках партійну і державну владу. У січні 1924 р. II З'їзд Рад затвердив Конституцію ССРСР, яка, звісно, не відображала реального присвоєння союзним центром суверенних прав підлеглих республік.

Міркуюмо і діємо!

1. Розгляньте плакат. Від якої «нечисті» **Владімір Ленін** очищав Землю? Чи можна стверджувати, що фашисти і нацисти для здобуття влади використали досвід більшовиків? 2. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся, хто такі «непмани». Чому неп виявилася тимчасовою тактикою в політиці більшовиків? 3. Поясніть сутність твердження «присвоєння союзним центром суверенних прав підлеглих республік»?

11.2. Що таке «сталінська модернізація» і як вона відбувалася?

У січні 1924 р. після смерті **Владіміра Леніна** в партійно-державній верхівці ССРСР розпочалася боротьба за владу. Найспритнішим виявився Генеральний секретар Центрального комітету (ЦК) РКП(б) **Йосиф Сталін (Джугашвілі)**, здібності й підступність якого супротивники належним чином не оцінили і прорахувалися. Спершу нібито за організацію «лівої опозиції», яка прагне осквернити «справу вождя», звинуватили **Льва Троцького**. Його змістили з усіх посад, згодом вислали з країни і, нарешті, ліквідували у далекій Мексиці. Спроби інших авторитетних більшовиків — **Льва Каменєва** та **Григорія Зінов'єва** — звернути увагу на те, що концентрація влади в руках **Йосифа Сталіна** небезпечна, завершилися виключенням їх із партії. Після принизливих покаянь обох розстріляли. Ті ж, які підтримали владні амбіції колишнього грузинського революціонера, незабаром теж виявились жертвами репресій.

«Ми створимо комуністичне життя», художник
Ісахар-Бер Рибак, 1926 р.

Усунувши політичних конкурентів, Йосиф Сталін намірився модернізувати державу. Вибудувана ним авторитарна модель включала дві своєрідні надпрограми: *індустріалізацію* в промисловості і колективізацію в сільському господарстві. В одному зі своїх виступів генсек визнав, що Советський Союз в економічному розвитку відстав від країн Заходу на 50–100 років і повинен подолати цю різницю протягом десятиліття — іншими словами, потрібно здійснити «великий стрибок». Питання, якою ціною цього вдасться досягти, ніхто не ставив. Усе регулювала держава. У грудні 1925 р. XIV з'їзд Все-союзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)) проголосив курс на індустріалізацію. Її особливостями були: **командно-адміністративні підходи**; розрахунок на власні ресурси; «викачування» коштів із села способом «ножиць цін» (заниження вартості сільськогосподарських товарів за одночасного підвищення цін на промислові); пріоритетність важкої промисловості та військової (мілітаризація); залучення іноземних спеціалістів, технологій, приватних компаній, зокрема американських; позаекономічне стимулювання продуктивності праці («соціалістичні змагання», «подолання шкідництва»); використання дешевої, часто дармової робочої сили в'язнів виправно-трудових таборів. Плани розвитку економіки розробляли на п'ятирічний термін, тому їх звали п'ятирічками. Упродовж першої сталінської п'ятирічки (1928–1932) запланували досягти промислової та військової самодостатності, що означало *форсовану* (прискорену) індустріалізацію. Вона вирізнялася «гігантоманією» — схильністю до показовості й надмірності. В СРСР спорудили 35 промислових гігантів, серед яких Азовсталь, Запоріжсталь, Сталінградський тракторний завод (перевезений у розібраному вигляді зі США), Дніпрогес (теж спроектований американськими інженерами). «Гордістю» більшовиків став 227-ми кілометровий Біломорсько-Балтійський канал, що з'єднав Ленінград із Білим морем. Будівничі працювали у складних умовах. Масово помирали залучені до робіт в'язні (понад 100 тис.). Роботи завершили в серпні 1933 р. — на чотири місяці швидше запланованого. Пропаганда «рекламувала» канал як видатне досягнення советської інженерної думки, проте ніде не згадувала, що він прохідний лише для малих кораблів. Такими ж суперечливими виявилися наслідки індустріалізації в цілому: советське керівництво певною

мірою перетворило країну в індустріальну, однак це не покращило життя людей, лишень зміцнило **комуністичний режим**.

Хлібозаготівельна криза в СРСР 1927–1928 рр. послугувала приводом до відходу від НЕП. Замість неї у грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на колективізацію — перетворення одноосібних селянських господарств у великі колективні — колгоспи та радгоспи. Так більшовики сподівалися вирішити проблеми з постійною нестачею зерна, перекачати кошти із села на потреби індустріалізації, перетворити неконтрольованих селян-індивідуалістів на слухняних «гвинтиків» партійно-державної машини. Задля цього, до слова, створювали машинно-тракторні станції (МТС), які, крім обслуговування колгоспів, слугували засобом нагляду за життям у селах.

На відміну від планів Владіміра Леніна, який припускав, що на колективізацію знадобиться декілька поколінь, Йосиф Сталін наказав зреалізувати її за п'ять років. Для найважливіших регіонів, таких як Україна, визначили лише два роки. Все теж відбувалося командно-адміністративно. Оскільки селяни не поспішали добровільно об'єднуватися, віддаючи власні земельні ділянки, худобу, птицю й реманент, то їх «заганяли» в колгоспи насильно. У листопаді 1929 р. проголосили *суцільну* (всеохопну) колективізацію. Цей процес Йосиф Сталін назвав «великим переломом». На того, хто відмовлявся ставати колгоспником, навішували ярлики «куркуль», «ворог народу» і піддавали репресіям. У села відряджали більшовицьких активістів, які тероризували селян: проводили «розкуркулення» (відбирали майно і продукти), засилали в Сибір або ж без суду розстрілювали.

Насилля призвело до селянських виступів та повстань. Для заспокоєння селянства в березні 1930 р. Йосиф Сталін написав статтю «Запаморочення від успіхів», де розкритикував перегини в здійсненні колективізації, звинувачуючи в цьому місцевих більшовиків. Як результат, селянам дозволили виходити з колгоспів (так учинили 8 млн). Проте вже восени 1930 р. з центру надіслали розпорядчий лист «Про колективізацію», де закликали найрішучішими способами й пришвидшеними темпами її завершити. Цілеспрямована конфіскація зерна в Українській Соціалістичній Советській Республіці (УСРСР) призвела до Голодомору 1932–1933 рр. Щоб не лише зламати спротив, але й знищити українське селянство, більшовики придумали чимало жахливих способів: «чорні дошки» —

Дитина з ознаками голодування, фотограф Александр Вінербергер, м. Харків, 1933 р.

спеціальні списки, куди вносили села-«боржники», блокуючи їхні шляхи, щоб ніхто не міг допомогти; постанову «про п'ять колосків» (ув'язнення на 10 років або розстріл за крадіжку державного майна, залишків урожаю на полях). Такі дії мали наслідком 3,9 млн втрачених життів. У сучасній Україні вбивство голодом визнано геноцидом українського народу. У 1932–1933 рр. тривав голод (Ашаршилик) у Казахстані, що його теж спричинила советизація.

Міркуємо і діємо!

1. Зіставте і порівняйте способи здобуття влади Беніто Муссоліні, Йосифом Сталіним та Адольфом Гітлером. Виокреміть спільне й відмінне. 2. У чому сутність «сталінської модернізації»? Визначте її характерні ознаки? Яку ціну «заплатили» «советські люди» за перетворення СРСР в індустріальну державу? 3. Розгляньте плакат і світлину. Складіть до них запитання про причини, перебіг та наслідки «сталінської модернізації» в Советському Союзі.

10.3. Як у СРСР імперський спосіб організації влади поєднувався з тоталітарним режимом?

*«Портрет Йосифа Сталіна»,
художник Ісаак Бродський,
1933 р.*

До 1929 р. сумнівів, хто є головним у СРСР, не виникало ні в кого. До тих пір Йосиф Сталін зумів перетворити другорядну посаду генерального секретаря в РКП(б) — пізніше ВКП(б) — на найвищу керівну в країні. Подібно, як в Італії, а опісля в Німеччині, відбулося зрощення правлячої партії із державним апаратом. Усунення конкурентів супроводжувалось формуванням «культу особи» вождя. Так поступово в советській імперії утверджувався тоталітарний режим, що опирався на комуністичну ідеологію, яка уособлювала абсолютну істину та «благословляла» більшовицьку владу. Сумніватись у **комунізмі** було немислимо та небезпечно. Велику роль відігравали цензура й пропаганда, за допомогою яких насаджували нові цінності, підпорядковані партійним

інтересам. Пропаганда поширювалась усіма можливими способами, зокрема через засоби масової інформації. Суспільству постійно навіювали тези про зовнішніх і внутрішніх «ворогів». Контроль за громадянами починався з дитинства. Більшовики вибудували всеохопну мережу дитячо-юнацьких організацій: «жовтенята» (7–9 років) — піонери (9–14 років) — комсомольці (14–28 років). В атмосфері відсутності вибору, непевності, доносів, насильства, страху

виростали цілі покоління «советських людей». Попри це створювалася ілюзія щасливого життя.

У 1936 р. прийняли нову Конституція ССРСР («сталінську Конституцію»), де узаконили «перемогу соціалізму». На перспективу проголошували грандіозну мету — досягнення комунізму. Попри гарантування громадянських прав і свобод, насправді більшовики відкидали демократичні принципи, діючи всупереч нормам людяності. Хоч стаття 17 Конституції фіксувала право республік на вихід із Советського Союзу, реалізувати його було неможливо. Республіканським урядам залишили мінімальні повноваження. Місцеві більшовицькі еліти слухняно виконували сталінські накази. Під гаслами «дружби народів», «інтернаціоналізму» відбувалося російщення всіх національностей, які населяли ССРСР.

У січні-лютому 1934 р. в Москві відбувся XVII з'їзд ВКП(б), що його назвали «з'їздом переможців», бо Йосип Сталін висловив задоволення результатами першої п'ятирічки. Пізніше за цим зібранням закріпилась інша назва — «з'їзд розстріляних», бо в наступні три роки із 1 996 делегатів 1 108 (56%) осіб арештували, а третину розстріляли. 1 грудня 1934 р. в Ленінграді застрелили лідера місцевих більшовиків Сергія Кірова, що дало «вождю народів» підстави організувати масову боротьбу з «контрреволюційною діяльністю антисоветських елементів». Розпочали із «чисток» партійного апарату, поміж рядових більшовиків, працівників правоохоронних органів. Уособлював «сталінський терор» очільник НКВС Ніколай Єжов, прозваний через низький зріст «кривавим карликом». Розгорнута ним

*Енгельсіна Маркізова і
Йосиф Сталін, фотограф
Михайло Калашников,
1936 р.*

кампанія тотального терору й показових судових процесів над «ворогами народу» отримала назву «єжовщини» (за іронією долі, пізніше Ніколая Єжова визнали винним у низці злочинів і стратили). Під орудою НКВС утворили Головне управління виправно-трудова таборів і поселень (ГУТАБ, російською — ГУЛАГ), куди відправляли засуджених. «Норми» арештованих, засуджених і розстріляних в кожній із республік визначав Йосиф Сталін особисто. За «перевищення» відзначали й нагороджували. Енкавеесівці силою вибивали із затриманих «зізнання», не надто переймаючись доказами винуватості. Найбільшого розмаху репресії, що відомі як «великий терор», набули в 1937–1939 рр. Смертні вироки виносили так звані «трійки» (секретар обкому партії, прокурор та начальник підрозділу НКВС).

Розстріли проводили на подвір'ях або в підвалах в'язниць чи енкавеевських установ. Наприкінці жовтня — на початку листопада 1937 р. в урочищі Сандармох у Карелії з нагоди 20-річчя Жовтневої революції розстріляли 1 111 осіб, з яких 287 українців — науковців, літераторів, митців. Загалом жертвами «великого терору» стали приблизно 1 млн осіб. У червні 1937 р. розстріляли вісім генералів разом із маршалом Михаїлом Тухачевським, якого прозивали «червоним Наполеоном», усього — до половини офіцерського складу. Отже, терор не оминув і його виконавців.

Міркуємо і діємо!

1. Поясніть сутність твердження: «В ССРСР відбулося зрощення ВКП(б) із органами державної влади». 2. Згадайте про «якобінський терор». Чи можна стверджувати, що комуністи «вчилися» в якобінців, а фашисти і нацисти — в комуністів? 3. Розгляньте світлину. Послугуйте пошуковими системами інтернету, дізнайтеся подальшу долю дівчинки, що на руках у Йосифа Сталіна, та її батьків.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

30 грудня 1922 р. — початок утворення Советського Союзу
Кінець 1920-х рр. — утвердження тоталітаризму (сталінізму) в ССРСР

Березень 1922 р. — заснування Лесем Курбасом театру «Березіль» у Києві
3 лютого 1929 р. — утворення у м. Відень Організації українських націоналістів, яка згодом утвердилася і діяла на теренах України

Додаткова інформація та ілюстрації:
<https://cutt.ly/o8w3805>

«Сміх крізь сльози»: советські вожді в анекдотах.

Корисна гра:
<https://cutt.ly/I3Ppl28>

Перевірте себе

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.
- У зошиті згрупуйте і відобразіть стрілками «→», «↔», «←» взаємозв'язки між поняттями «авторитарна модель модернізації», «державне регулювання економіки», «комуністичний режим», «коренізація», «нова економічна політика (неп)».
- А.** Відобразіть у зошиті хронологічну послідовність і синхронність фактів, пов'язаних зі становленням сталінізму в Советському Союзі. **Б.** Послугуйте мапою, розкажіть про: а) зміни геополітичної ситуації в Європі після захоплення більшовиками влади в Росії; б) створення ССРСР як імперії. **4. А.** Проаналізуйте передумови, механізми й наслідки нової економічної політики, коренізації, «вели-

кого стрибка», «великого терору» в СРСР. **Б.** Зіставте і порівняйте комуністичний, фашистський та нацистський тоталітарні режими. **5.** Оцініть, висловлюючи аргументовані судження, світоглядне наповнення комуністичної ідеології, її спрямованість проти інтересів людини і засад людяності. **6. А.** Послугуючись пошуковими системами інтернету, укладіть біографічний портрет Йосифа Сталіна. Відобразіть життєпис у формі ілюстрованої лінії / стрічки / шкали часу. **Б.** Прочитайте книжку Надії Суровцової «Спогади». Розкажіть у класі про життя в'язнів у сталінських тюрмах і виправно-трудовах таборих.

Узагальнення до розділу 3 «ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД»				
«штурмова група»	Беніто Муссоліні	Адольф Гітлер	28 жовтня 1922 р.	«чорна дошка»
Листопадова революція	інтегральний націоналізм	«культ особи»	корпоративна держава	Джеймс Макдональд
авторитарна модель модернізації	державне регулювання економіки	уряди Народного фронту	нова економічна політика	світова фондова біржа
авторитаризм	антисемітизм	фашизм	коренізація	тоталітаризм
громадянська війна	1922–1929 рр.	«новий курс»	комуністичний режим	Веймарська республіка
1936–1937 рр.	неолібералізм	комунізм	«проспериті»	фюрер
3 листопада 1918 р.	Едуард Даладьє	«сухий закон»	Балканська Антанта	«велика депресія»
«держава добробуту»	Латеранські угоди	Мала Антанта	соціал-реформізм	«чорний четвер»
Велика фашистська рада	нацизм (націонал-соціалізм)	Йосиф Сталін	«Акт про державний лад Індії»	Франклін Делано Рузвельт
1911–1937 рр.	продрозкладка	дуче	«гігантоманія»	ВКП(б)
1929–1933 рр.	1933–1940 рр.	«пивний путч»	«великий перелом»	1933 р.
30 грудня 1922 р.	форсована індустріалізація	НСДАП	ГУТАБ (ГУЛАГ)	«Моя боротьба»
«Гітлерюгенд»	вождь	гестапо	розкуркулення	Голодомор
«кришталева ніч»	суцільна колективізація	«воєнний комунізм»	«ніч довгих ножів»	«великий терор»

Розділ 4. ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Назвіть:

- час утворення нових держав у Центрально-Східній Європі, формування авторитарних режимів у регіоні, утворення Югославії;
- *перебіг* економічних, політичних і культурних процесів у країнах Центрально-Східної Європи в міжвоєнний період.

Поясніть:

- *поняття*: «королівська диктатура», «санация»;
- *труднощі становлення* нових незалежних держав у Центрально-Східній Європі;
- *особливості* авторитарних режимів у країнах Центрально-Східної Європи;
- *сутність* національних проблем у центрально-східноєвропейському регіоні.

Зробіть:

- *синхронізуйте* процеси та події в країнах Центрально-Східної Європи;
- *схарактеризуйте* геополітичне становище Центрально-Східної Європи в міжвоєнний період;
- *встановіть* передумови становлення авторитаризму в країнах Центрально-Східної Європи;
- *порівняйте* розвиток країн регіону в міжвоєнний період;
- *висловіть аргументовані судження* про політичну діяльність Томаша Масарика, Юзефа Пілсудського.

Підготуйте матеріали для практичних занять:

- ✓ «Центрально-Східна Європа: вибір між демократією й авторитаризмом»;
- ✓ «Міжнаціональні відносини у державах Центрально-Східної Європи».

Здійсніть дослідження для навчального проєкту:

- ✓ «Українська еміграція в Центрально-Східній Європі: політична діяльність і культурне життя».

Узагальнення «Діячі-факти»

<https://cutt.ly/93PpJBh>

Узагальнення

«Події-послідовність»
<https://cutt.ly/e3PpZ0o>

Узагальнення

«Факти-увідповіднення»
<https://cutt.ly/93PpVIX>

§ 12. Польща. Чехословаччина. Угорщина

Чи знаєте ви, що...

...29–30 серпня 1920 р. обороною міста Замостя проти російського більшовицького війська командував полковник Армії Української Народної Республіки Марко Безручко, який своїми рішеннями зірвав намір нападників захопити Варшаву і прорватись у Німеччину; у 1938 р. польська влада вшанувала героя найвищою відзнакою — орденом «Військової добродієчності», але той відмовився від нагороди, мовивши: «Я воював за Україну, не за Польщу»; ...українська діаспора міжвоєнної Чехословаччини активно повідомляла про Голодомор в УССР: одним із першим розповів про трагедію історик і політолог Ольгерд Бочковський у зверненні «Я звинувачую», 15 лютого 1933 р. із Праги з ініціативи Української національної жіночої ради й за підтримки Софії Русової оприлюднено прохання про допомогу, але найзворушливіші листи і малюнки, що їх публікували в журналі «Наша Україна», створювали діти.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Авторитаризм (від латинського слова «ауторітас» — «повна влада») — політичний недемократичний одноосібний (або групи осіб) режим із незмінною владою, що характеризується частковим обмеженням прав і свобод громадян.

Санація (від латинського слова «санаціо» — «зцілення», «оздоровлення») — у Польщі — очолюваний Юзефом Пілсудським політичний рух та авторитарний режим, особливість якого — згортання демократії в країні.

Сепаратизм (від латинського слова «сепаратус» — «відокремлення») — прагнення окремих груп населення або партій/організацій до відокремлення певної території зі складу держави, у якій вона перебуває.

12.1. Як розвивалася міжвоєнна Польща?

Юзеф Пілсудський,
фотограф, ймовірно,
Вітольд Пікель,
1920–1930-ті рр.

Результати «Великої війни», а саме — розпад Австро-Угорської, Німецької та Російської імперій, у складі яких понад століття перебували польські землі, сприяли відновленню незалежної держави. **11 листопада 1918 р.** польські військові роззброїли німецький гарнізон у Варшаві, а *Регентська рада* (тимчасовий орган правління у воєнні роки) передала владу **Юзефу Пілсудському** — соціалісту, одному з лідерів національно-визвольного руху. (Цю дату сьогодні відзначають, як День незалежності Польщі.) Керманічу тимчасово надали відповідні повноваження і призначили «начальником держави».

У перші роки після проголошення незалежності Польща конфліктувала із сусідами щодо територій. У результаті польсько-української війни кінця 1918 р. — першої

половини 1919 р. поляки захопили Східну Галичину, припинивши таким чином існування Західно-Української Народної Республіки. За умовами Версальського мирного договору, Польща отримала частину німецьких земель в Померанії, що відкрило вихід до Балтійського моря. Місто Данціг (нинішній Гданськ) набуло статусу «вільного міста» під контролем Ліги Націй. Складовими польської держави також стали більша частина німецької провінції Позен, Східна Сілезія та частина Тешинської області. За підсумками протистояння з Литвою поляки встановили контроль над містом Вільно (Вільнюс). Особливо вони пишались перемогою у вирішальній битві з Червоною армією — «дивом на Віслі» (1920), що відбулось у війні із советською Росією. Згідно з умовами Ризького мирного договору (1921), до Польщі відійшли західні частини українських і білоруських земель. Таким чином, міжвоєнна Друга Річ Посполита з населенням 27 млн осіб виявилася шостою за площею в Європі. Це була багатонаціональна держава, де, крім поляків, проживали українці (16 %), євреї (10 %), білоруси (6 %), німці (3 %).

Новостворена Польща відбудовувалась непросто. Передусім сільське господарство потребувало системних змін, зокрема розв'язання проблеми малоземелля. Для цього уряд ініціював практику *осадництва* — надання колишнім воякам земельних ділянок у Східній Галичині та на Волині. Цей крок виявився радше політичним, аніж економічним, загостривши польсько-українські міжнаціональні відносини в майбутньому. Зіткнувшись із проявами дискримінації, укра-

їнці не сприйняли польського панування й намагалися чинити спротив, на що поляки відповідали «пацифікаціями» («умиротвореннями»). Найжорсткішою стала така акція у вересні 1930 р.

Політичне життя в міжвоєнній Польщі зосередилось на пошуку конституційної моделі, що примирила б традиційні прагнення до вольностей із потребою сильної влади. У березні 1921 р. ухвалено Конституцію, де зафіксовано громадянські права та свободи, впроваджено інститут президентства. Першим новітню Річ Посполиту очолив Габріель Нарutowич, що його терористи вбили через п'ять днів після вступу на посаду. У парламенті — Національних зборах, — які складались із Сейму й Сенату, тривали постійні протистояння. Тому в травні 1926 р. Юзеф Пілсудський, який доти не долучався до державотворення, з допомогою військових установив авторитарний режим. Запропонувавши гасло «санації», він домогся змін до Конституції, що передбачали цензуру преси, послабили роль парламенту й розширили повноваження президента. Цю посаду в 1926–1939 рр. обіймав професор Львівської політехніки Ігнацій Мосціцький, хоча насправді (до смерті в 1935 р.) Польщею керував прем'єр-міністр та «інспектор» збройних сил Юзеф Пілсудський.

На міжнародне становище польської держави впливало сусідство з ворожими країнами — Советським Союзом і Німеччиною. У 1932 р. варшавський уряд уклав пакт про ненапад з ССРСР, а в 1934 р. — з Німеччиною. Усвідомлюючи ненадійність домовленостей, поляки намагались заручитися підтримкою Великої Британії та Франції, від яких у березні 1939 р. отримали військові гарантії. Це відбувалось на тлі небувалого загострення відносин із Третім Райхом, звідки вимагали «відкрити» Данцігський коридор. Після того як із Варшави відкинули територіальні домагання, Адольф Гітлер скасував пакт про ненапад. Країни опинилися на порозі війни.

Світлина дітей із фотоательє «Каролін» у м. Тернопіль, фотограф невідомий, 1920-ті рр.

Міркуємо і діємо!

1. Послугуючись мапою, розкажіть про територіальні відносини Польщі із сусідніми державами впродовж періоду міжвоєнн्या? 2. Схарактеризуйте причини, сутність та наслідки режиму «санації» в новітній Речі Посполитій. Як це вплинуло на становище українців? 3. Розгляньте світлину. Яким було матеріальне становище сім'ї, у якій росли ці діти? Чи всі діти жили в таких умовах у міжвоєнній Польщі? Для відповіді доберіть світлини, послугуючись пошуковими системами інтернету.

12.2. Як розвивалася міжвоєнна Чехословаччина?

Бронзовий бюст Томашу Масарику, скульптор Йозеф Вайце, м. Ужгород, 2002 р.

28 жовтня 1918 р. в результаті втілення Пітсбурзьких угод — домовленостей між чеськими та словацькими емігрантами у США — постала незалежна Чехословаччина. Однак чехи та словаки вирізнялися досвідом державотворення: чеська еліта могла похвалитися державницькою традицією, тоді як словаки власної держави ніколи не мали. Що ж підштовхнуло обидва народи до об'єднання? Передусім прагнення звільнитися з-під угорської опіки. Ідейним натхненником самостійної Чехословаччини був філософ **Томаш Масарик**, якого й обрали першим президентом (1918–1935). Він порядкував на багатонаціональній території, куди увійшли Богемія, Моравія, Чеська Сілезія, Словаччина і Підкарпатська Русь (українське Закарпаття). Чехи та словаки становили 65 % населення із 13 млн осіб, німці — 23 %, угорці — 5,5 %, українці — 3,4 %, євреї — 1,3 %. Така строкатість спонукала урядовців втілювати зважену внутрішню політику.

Кордони Чехословаччини встановлено Версальським, Сен-Жерменським і Тріанонським мирними договорами. (Згадайте їхні умови.) Подібно, як і полякам, чехо-словакам не вдавалось порозумітися із сусідами щодо Тешинської області, Закарпаття та Судет. У лютому 1920 р. Установчі збори прийняли Конституцію, що узаконила норми парламентаризму, зокрема двопалатні *Національні збори*, які відігравали визначальну роль. Депутати не лише призначали очільника уряду, але й обирали президента (терміном на 7 років). Відтак Чехословаччину цілком справедливо вважають однією з найдемократичніших у тогочасній Європі. Порозуміння всередині країни сприяло її економічному розвитку. Під час земельної реформи відбулася конфіскація та розподіл маєтків, що належали німецькій та угорській аристократії, від чого виграли чеські й словацькі селяни. Представники Аграрної партії навіть входили до урядових коаліцій. Лідер «аграріїв» *Антонін Швегла* тривалий період (1921–1929) перебував на посаді прем'єр-міністра.

Зовнішню політику Чехословаччина вибудовувала з огляду на ситуацію у східноєвропейському регіоні. У 1920 р. міністр закордонних справ Едвард Бенеш ініціював угоди з Румунією, Королівством сербів, хорватів і словенців, що започаткували *Малу Антанту* — оборонне військове об'єднання проти можливої німецької та угорської агресії. Франція виявилась єдиною із великих держав, яка в 1924 р. уклала

із Чехословаччиною договір про дружбу і союз, доповнивши документ гарантійним пактом, підписаним першого грудня наступного року в місті Локарно. Після укладення цього пакту, як не дивно, покращилися чехословацько-німецькі відносини, що згодом загострились чи не одразу після приходу нацистів до влади. Річ у тім, що внаслідок «Великої депресії» індустріальна Судетська область, де німецькомовні громадяни становили значний відсоток, постраждала дужче, аніж решта регіонів. Невдоволення німців, які вважали, що празький уряд зробив недостатньо для виправлення економічної ситуації, призвели до зародження сепаратизму. Таємний прихильник нацистів *Конрад Генляйн* створив *Партію судетських німців*, що домагалася ширших прав для німецької меншини. Усвідомлюючи загрозу з боку гітлерівського режиму, новий президент *Едвард Бенеш (1935–1938)* організував побудову прикордонних укріплень. Договір (1935) про військову допомогу із Советським Союзом зміцнив хибне відчуття національної безпеки. Але наступні події розгортались несприятливо.

Як вам уже відомо, німецький фюрер намірився розширити межі Третього Райху на схід. Чехословаччина виявилася першою перепороною на цьому шляху. Отож восени 1938 р. за сприяння нацистів Партія судетських німців збурила сепаратистські настрої поміж місцевого населення, що призвело до внутрішніх і зовнішніх проблем. Після певних вагань Велика Британія та Франція спонукали Едварда Бенеша передати Судетську область Німеччині. Французи, як і совети, відмовлялись від попередніх гарантій, чим демонстрували неефективність міжнародної безпекової політики. Позаяк Європа опинилася перед загрозою чергової «Великої війни», із Лондона і Парижа вдалися до «умиротворення» нацистів. **29 вересня 1938 р. в місті Мюнхен** Адольф Гітлер зустрівся з лідерами Італії (Беніто Муссоліні), Великої Британії (Невілл Чемберлен), Франції (Едуар Даладье). Під

тиском Мюнхенської угоди празький уряд відмовився від тих прикордонних регіонів, де німці становили половину чи більшість населення. Але анексія Німеччиною Судетської області виявилась не єдиною втратою Чехословаччини: невдовзі Польща приєднала Тешинську область. У 1938 р. перший *Віденський німецько-італійський арбітраж* визнав права Угорщини на словацькі й українські терени, втрачені за Тріанонським мирним договором. Очільник Словацької народної партії *о. Йозеф Тісо* домігся від Праги автономії Словаччини, яка 14 березня 1939 р. проголосила незалежність. Наступного дня так учинила Підкарпатська Русь — Карпатська Україна, президентом якої став *о. Августин Волошин*. (Але українцям не вдалося відстояти самостійність у війні проти угорців.) У підсумку всіх перипетій Чехословаччина перестала існувати на політичній мапі Європи.

Міркуємо і діємо!

1. Зіставте і порівняйте ознаки розвитку Польщі й Чехословаччини в період міжвоєнтя. Виокреміть спільне та відмінне. 2. Послуговуючись мапою, розкажіть про територіальні зміни Чехословаччини в контексті міжнародних відносин 1920–1930-х рр. 3. Розгляньте скульптурне зображення. Чому в Ужгороді встановлено пам'ятник Томашу Масарику? Поясніть, послуговуючись знаннями з історії України.

12.3. Як розвивалася міжвоєнна Угорщина?

Позаяк Угорщина становила частину дуалістичної монархії Габсбургів, Перша світова війна завершилася для угорців поразкою. 31 жовтня 1918 р. в результаті революції постала *Угорська Народна Республіка* зі столицею в Будапешті. Лідера революціонерів, соціал-демократа *Міхая Карої* обрали прем'єр-міністром, який чи не одразу оголосив про припинення унії з Австрією. Парламент усунув від влади короля Карла IV Габсбурга. Під тиском Антанти розпочалось роззброєння угорської армії. Однак республіка виявилася вразливою перед сусідами. Упродовж листопада 1918 р. чеська, румунська, та сербська армії перетнули кордони з Угорщиною, встановивши контроль над Словаччиною, Трансильванією та Воєводиною відповідно. У березні 1919 р. комуністи, очолювані *Белою Куном*, скинули уряд Міхая Карої та проголосили Угорську советську республіку, розгорнувши внутрішній «червоний терор» та водночас воюючи із зовнішніми супротивниками. Незважаючи на деякі успіхи на чехословацькому фронті, угорське

«Адмірал Міклош Горті, регент Угорщини», художник Філіп Алексіус де Ласло, 1927 р.

військо не змогло дати відсічі румунській армії, яка зайняла Будапешт і повалила комуністичну владу. Після виходу загарбників зі столиці туди в листопаді 1919 р. увійшли угорські праві сили, керовані колишнім австро-угорським адміралом **Міклошем Горті (1920–1944)**. На початку 1920 р. відбулися парламентські вибори, за результатами яких він став *регентом* (тимчасовим главою) відновленого Угорського королівства. Так почалася «епоха Міклоша Горті» — авторитарне правління з деякими формальними елементами парламентської демократії. «Гортизм» вирізнявся обмеженням виборчих прав, порушеннями прав національних меншин, терором проти невдоволених.

«Карпатська Україна»,
художник Михайло Михалевич,
грудень 1938 р.

Умови Тріанонського мирного договору значно обмежували розвиток Угорщини. Поза її межами опинилося приблизно 3 млн угорців. До того ж, територіальні втрати «відрізали» важливі підприємства від налагоджених джерел постачання і ринків збуту. Лише в 1924–1926 рр. завдяки зовнішнім позикам уряду Іштвана Бетлена вдалося стабілізувати економіку. Проте криза 1929–1933 рр. суттєво знизила рівень життя населення, ускладнивши внутрішню ситуацію. Набували популярності праворадикальні політики, які підігрівали реваншистські настрої щодо відродження «Великої Угорщини».

Остерігаючись загроз із Будапешта, сусідні молоді держави гуртувались у військово-політичні блоки. (Згадайте про Малу Антанту.) Зі свого боку, угорське керівництво також намагалось знайти союзників, як-от Італію, що з нею в 1927 р. уклало договір про дружбу. У жовтні 1932 р. регент призначив прем'єр-міністром лідера правих радикалів Дюлу Гембоша, який вдало маневрував у трикутнику «Рим–Відень–Будапешт». Він також намагався налагодити дружні відносини з Польщею та Німеччиною, для чого першим з іноземних керівників урядів здійснив візит у Берлін. Спочатку зближення з Третім Райхом принесло Угорщині певний «зиск». У 1938 р. згідно з рішеннями першого Віденського міжнародного арбітражу, угорці отримали права на Словаччину та Карпатську Україну (про що мовилося). А в 1940 р. після «другого Відня» їм дісталась Північна Трансильванія.

Міркуємо і діємо!

1. Чому комуністи змогли захопити владу в повоєнній Угорщині? Чому згодом у країні утвердилась диктатура Міклоша Горті? Які внутрішні та зовнішні чинники цьому сприяли? 2. Схарактеризуйте причини агресивності угорської зовнішньої політики в 1930-х рр. Чому гортистська Угорщина передусім зближувалась саме з гітлерівською Німеччиною? 3. Розгляньте плакат. Поясніть його зміст. Які символи використав художник для «розповіді» про Карпатську Україну.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1918 р. — розпад Австро-Угорщини; відновлення незалежності Польщі, проголошення незалежності Чехословацької республіки

1920 р. — встановлення в Угорщині авторитарного режиму Міклоша Горті

9 (22) січня 1918 р. — проголошення IV Універсалом Української Центральної Ради, незалежності

Української Народної Республіки

Квітень 1920 р. — укладення польсько-української Варшавської угоди

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/C8yplbz>

«Диво на Віслі».

Корисна гра:

<https://cutt.ly/N3PpATo>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «авторитаризм», «санация», «сепаратизм». У зошит запишіть із ними речення, що відображали б становище в Польщі, Чехословаччині, Угорщині в 1920–1930-х рр. 3. А. Синхронізуйте події, що відбувались у міжвоєнних Польщі, Чехословаччині, Угорщині. Укладіть у зошиті відповідну таблицю або схему. Б. Послуговуючись мапою, розкажіть про: а) геополітичне становище Польщі, Чехословаччини та Угорщини в 1920–1930-х рр.; б) територіальні розмежування та особливості розв'язання національних проблем в Центрально-Східній Європі упродовж 1938–1940 рр. 4. Послуговуючись знаннями з історії України, проаналізуйте особливості політики Польщі в Галичині й на Волині та причини наростання напруги між українцями і поляками внаслідок «осадництва», «пацифікації» та полонізації. 5. Оцініть, висловлюючи аргументовані судження, наслідки: а) становлення незалежних Польщі, Чехословаччини, Угорщини; б) утвердження авторитаризму в Угорщині. 6. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, укладіть біографічний портрет Юзефа Пілсудського, Томаша Масарика, Міклоша Горті (на вибір). Відобразіть життєпис у вигляді постера. Продемонструйте його в класі.

§ 13. Румунія. Болгарія. Югославія

Чи знаєте ви, що...

...український скульптор Микола Парашук, який із 1921 р. перебував у місті Софія, співздобив там понад 30 будівель (парламент, ректорат Софійського університету, Національну бібліотеку Кирила й Мефодія, фасад Болгарської академії наук, Судову палату, Болгарський народний банк тощо), а ще — створив понад 30 пам'ятних знаків українським (погруддя Михайла Драгоманова) та болгарським діячам, виступав із засудженням Голодомору; ...у 1916 р. в авіаційній школі, що поблизу міста Сараєво, навчався син славно-відомого Каменяра Петро Франко, а з 13 травня 1919 р. він перебував у місті Белград, де як представник місії Західно-Української Народної Республіки опікувався поверненням військовополонених галичан та біженців-українців на Батьківщину.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Королівська диктатура (від поєднання з латинським словом «діктатура» — «необмежена влада», «наказувати») — форма авторитарного правління, за якого влада зосереджувалася в руках короля, обмежувались демократичні прояви, права і свободи громадян.

Примусова асиміляція (від поєднання з латинським словом «ассіміляціо» — «уподібнення») — цілеспрямована нав'язлива всеохопна політика держави (метрополії), у результаті чого національні меншини втрачають самобутність.

13.1. Як розвивалася міжвоєнна Румунія?

За підсумками Першої світової війни румуни подвоїли площу власної території. Їм відійшли: від Угорщини — Трансильванія та Банат, від Австрії — Буковина, від Росії — Бессарабія. Так несподівано втілилася омріяна ідея «Великої Румунії». Населення також подвоїлося і становило понад 16 млн включно з численними (приблизно 30 %) національними меншинами, зокрема угорцями у Трансильванії та євреями у Бессарабії. На відміну від урядів новопосталих держав Центрально-Східної Європи, румунська влада проводила політику примусової асиміляції щодо інших націй.

У повоєнній Румунії тривало протистояння між парламентаризмом та авторитаризмом. Нова виборча система передбачала право голосу для всіх дорослих чоловіків, натомість жінки його не отримали. (Для обстоювання їхніх інтересів письменниця Каліпсо Ботез заснувала Національну раду румунських жінок.) У 1920-х рр. здавалося, що в країні перемаже демократія, оскільки дві провідні партії — ліберальна та селянська — підтримували представницькі принципи. Скажімо, вибори 1928 р. вважають вершиною румунського парламентаризму. Але в 1930 р. після сходження на престол короля *Кароля II*, який прагнув повноти влади, майбуття демократичного ладу опинилися під загрозою. Економічні негаразди, зокрема безробіття, спричинене «Великою депресією», підірвали довіру до політиків. За цих умов зросла популярність крайньоправої організації «Залізна гвардія», яка агітувала за православну духовність, за анти-

комунізм та антисемітизм. У 1938 р. Кароль II проголосив чергову Конституцію і розпустив політичні партії, по суті встановивши **королівську диктатуру**. Що ж до економіки Румунії, вона не належала до провідних. Сільське господарство, орієнтоване на вирощування зерна для експорту, було технологічно відсталим. Певні позитивні результати демонструвала промисловість, особливо у вугле-, нафтовидобуванні, сталеварінні. Саме ці галузі отримували державну підтримку.

У зовнішній політиці всі міжвоєнні бухарестські уряди переймалися захистом кордонів «Великої Румунії». Із цією метою країна увійшла до Малої та *Балканської Антанти*. Головними гарантами своєї безпеки офіційний Бухарест вважав Францію та Велику Британію, але ті виявляли байдужість як до економічного становища румунів під час «Великої депресії», так і до ймовірних загроз із боку Німеччини. Відносини із Советським Союзом теж залишались напруженими через Бессарабію. Навіть відновлення дипломатичних зв'язків у 1934 р. не позбавило румунських політиків остраху перед комуністичною експансією. Советсько-німецький пакт про ненапад (23 серпня 1939) і поразка Франції (червень 1940) у війні з Німеччиною лише підсилили побоювання. І не безпідставно. У період із червня по вересень 1940 р. СРСР захопив Бессарабію і Північну Буковину; Угорщина — Північну Трансільванію, а Болгарія — Південну Добруджу. Монарх Кароль II зрікся престолу. **6 вересня 1940 р.** проголошено «націонал-легіонерську державу», очолювану главою уряду **Йоном Антонеску**, який невдовзі установив диктаторський режим, союзний нацистській Німеччині.

Маршал Йон Антонеску (ліворуч) та генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн, фотограф невідомий, середина 1942 р.

Міркуємо і діємо!

1. Поясніть сутність міжвоєнного протистояння між «парламентаризмом та авторитаризмом» у Румунії. Чому все-таки «перемогла» королівська диктатура? **2.** Послуговуючись знаннями з історії України, розкажіть про румунську примусову асиміляцію українців Північної Буковини. **3.** Розгляньте світліну. Як символи на одязі Йони Антонеску свідчать про те, що Румунія була союзницею Німеччини?

13.2. Як розвивалася міжвоєнна Болгарія?

Наслідки Першої світової війни для Болгарії, як переможеної, виглядали болючими. Та такими, що Нейїський мирний договір

болгари назвали «другою національною катастрофою» («першою» — другу Балканську війну). Восени 1918 р., щоб заспокоїти громадян, цар Фердинанд I Кобург зрікся престолу на користь свого сина *Бориса III*. У березні 1920 р. за підсумками виборів перемогу здобув Болгарський народний землеробський союз, лідер якого *Александр Стамболійський* сформував орган виконавчої влади. Він зіткнувся зі значними соціальними проблемами, але зумів втілити деякі реформи, зокрема земельну (стягнення прогресивного податку на прибуток, поширення кооперації) та освітню (впровадження безкоштовної обов'язкової середньої освіти). «Аграрії» також ініціювали загальну трудову повинність, за якої всі юнаки замість призову в армію відпрацьовували рік на користь держави. Ці зміни відбувалися в умовах пожвавлення діяльності опозиції. У ніч із 8 на 9 червня 1923 р. відбувся переворот. Заколотники вбили *Александра Стамболійського*. Новий праворадикальний уряд очолив академік *Александр Цанков*, який організував терор проти опозиціонерів.

Фюрер Адольф Гітлер вітає короля Бориса III під час його візиту в Німеччину, фотограф невідомий, приблизно 1940–1941 рр.

Лише через два роки пожвавилось внутрішньополітичне життя в Болгарії. У 1926 р. владу перебрав поміркований уряд *Андрея Ляпчава*. Він оголосив *амністію* (помилування) всім опозиціонерам, окрім комуністів, які напередодні здійснили невдалий замах на царя. У 1931 р. парламентські вибори виграла коаліція «Народного блоку», очолювана випускником Київського університету Святого Володимира, лідером Демократичної партії *Александром Малиновим*. (Його дружина — *Юлія* — підтримувала рух суфражисток, брала активну участь у громадській діяльності.) Проте уряд Народного блоку не зміг пом'якшити економічних негараздів періоду «Великої депресії» та відповідно зупинити хвилю невдоволень. Відтак, у травні 1934 р., відбувся черговий переворот, у результаті якого в державі утвердився військовий авторитарний режим. Його очолив *Кімон Георгієв* — один із керівників групи «Звено», що об'єднала розчарованих ветеранів та інтелектуалів. Через рік цар Борис III усунув військових від влади і

встановив особисту диктатуру, яка уподібнювалася до тієї, що в Румунії. Монарх призупинив дію Конституції. У зовнішній політиці проголосив нейтралітет. Хоча насправді Болгарія тяжіла до єднання з нацистською Німеччиною та фашистською Італією.

Міркуємо і діємо!

1. Чому в міжвоєнній Болгарії надто часто відбувались державні перевороти? 2. Чим зумовлено те, що Чехословаччина обрала демократичну модель урядування, натомість в Угорщині, Румунії, Болгарії, частково в Польщі утвердились диктаторські режими? Відповідь відобразіть у вигляді схеми-«шпаргалки». 3. Розгляньте світлину. Чому саме Угорщина, Румунія та Болгарія тяжіли до зближення із фашистською Італією чи нацистською Німеччиною? Запропонуйте логічні аргументи.

13.3. Як розвивалася міжвоєнна багатонаціональна Югославія?

Після того, як воєнні конфлікти 1912–1913 рр. поклали край османському пануванню, як Австро-Угорщина зазнала поразки у «Великій війні», Паризька мирна конференція закріпила нові державні кордони на Балканському півострові. Від цього чи не найбільше «виграло» *Королівство сербів, хорватів і словенців*, утворене 1 грудня 1918 р. Його межі охоплювали землі Сербії, Воєводини, Косово, Хорватії, Словенії, Чорногорії, Вардарської Македонії, Далмації, Боснії та Герцеговини, де проживали громадяни різних національностей: 38,8 % становили серби й чорногорці, 27,8 % — хорвати, 8,5 % — словенці, 6 % — боснійці, 4,9 % — македонці. У містах Нови Сад, Сараєво, Баня Лука, Загреб мешкали й кільканадцять тисяч українців, які намагались зберегти національну культуру.

«Королівство сербів, хорватів і словенців у міжвоєнний період»,
мапа-схема співвідношень територій та національностей

Першим королем нової держави проголосили *Петра I* (1918–1921) із сербської династії Карагеоргієвичів. 28 червня 1921 р. *Відовданська* (від сербського релігійного свята Відовдан — «день Святовита») *Конституція* узаконила централізовану державу, що спровокувало сепаратистські антисербські настрої. Король призначав вико-

навчу владу — Раду Міністрів і зберігав за собою зовнішньополітичні повноваження. Роль законодавчого органу — Скупщини — неухильно зменшувалася. Модернізація промисловості Королівства сербів, хорватів і словенців здебільшого обмежувалась північчю. Інші регіони розвивалися переважно як сільськогосподарські, де працювало понад 3/4 населення. Що цікаво, показник народжуваності був одним із найвищих у Європі, а рівень неписьменності сягав понад 60 %.

6 січня 1929 р. король *Александр I*, використавши як привід внутрішньополітичну кризу, проголосив диктатуру та перейменував Королівство сербів, хорватів і словенців на **Югославію**. Нова назва мала б символізувати єдність, плекати південнослов'янський (югославський) патріотизм замість сербського, хорватського чи словенського. У 1931 р. видано нову Конституцію, яка обмежила демократичні права і свободи, натомість зміцнила владу монарха. Для запобігання сепаратистським проявам створено Суд із захисту держави, що замість обстоювання справедливості перетворився в інструмент покарання інакодумців. Зверхня поведінка сербів спричинила опір із боку інших національностей. Наприкінці 1932 р. Хорватська селянська партія видала Загребський маніфест, у якому закликала покласти край сербському домінуванню. Зорганізувався хорватський рух *ушашів* (бунтарів, повстанців). Уряд відреагував ув'язненнями. У відповідь 9 жовтня 1934 р. терорист Внутрішньої македонської революційної організації застрелив Александра I під час його поїздки до французького міста Марсель. Новим королем Югославії став 11-річний син убитого — *Петро II*, регентом при якому призначили рідного дядька.

Король Югославії Александр I (ліворуч) і міністр закордонних справ Франції Луї Барту за кілька хвилин до замаху, стоп-кадр з англійськомовної кінохроніки, м. Марсель, 9 жовтня 1934 р.

Теракт не розв'язав міжнаціональної проблеми в Югославії. Під час Другої світової війни цим сповна скористалися нацистська Німеччина та фашистська Італія, приєднавши частину югославських земель. У квітні 1941 р. проголосила незалежність Хорватія, очолювана лідером ушашів Анте Павеличем. Щоправда, новостворена держава перебувала під безпосереднім впливом Третього Райху.

Мовою історичного джерела

Уривок із книжки Алана Джона Персиваля Тейлора «Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини»: «...Словенці та хорвати, втративши габсбурзьку протекцію, відчули себе беззахисними перед небезпекою з боку Італії і тому вирішили обрати південнослов'янську альтернативу як менше зло [...]. Хорватські полки присягнули на вірність Південнослов'янській державі... Флот підняв прапори Південнослов'янської держави і прагнув якнайшвидше підкоритися югославській владі, щоб уникнути капітуляції перед італійцями [...]. Югославія [...] повторила всі помилки національної політики Австро-Угорщини [...]. Югославія намагалася бути сербською національною державою...»

Міркуємо і діємо!

1. Послуговуючись мапою-схемою, розкажіть про територіальний устрій та національний склад Королівства сербів, хорватів і словенців. 2. Зіставте і порівняйте ознаки королівських диктатур у Румунії, Болгарії та Югославії. Чому такі форми правління утвердилися саме в державах Балканського півострова та сусідніх? 3. Прочитайте уривок. Які обставини змусили хорватів та словенців об'єднатись із сербами? Визначте причини, схарактеризуйте сутність внутрішньої слабкості Югославії.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1938 р. — встановлення королівської диктатури в Румунії

6 січня 1929 р. — утворення Югославії, встановлення королівської диктатури Александра I

6 вересня 1940 р. — встановлення націонал-легіонерського режиму Йони Антонеску в Румунії

1938 р. — надання Підкарпатській Русі автономії у складі Чехословаччини

1929 р. — початок суцільної насильницької колективізації в советській Україні

28 червня 1940 р. — вторгнення Червоної армії на територію Бессарабії та Північної Буковини

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/p8yрH8s>

Війна бродячої собаки.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/L3PpFDu>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «королівська диктатура», «примусова асиміляція». У зошит запишіть із першим речення, що відображало б становище в Румунії, Болгарії, Югославії в 1920–1930-х рр., а із другим таке, яке описувало б

ставлення румунської влади до українців Північної Буковини та Бессарабії.

3. А. Синхронізуйте події, що відбувались у міжвоєнних Румунії, Болгарії, Югославії. Укладіть у зошит відповідну таблицю або схему. **Б.** Послуговуючись мапою, розкажіть про: а) геополітичне становище Румунії, Болгарії, Югославії в 1920–1930-х рр.; б) територіальні розмежування та особливості розв'язання національних проблем в Центрально-Східній Європі упродовж 1938–1940 рр.

4. Проаналізуйте передумови, причини, особливості, наслідки встановлення королівських диктатур у Румунії, Болгарії, Югославії. **5.** Оцініть (за довільно обраними критеріями) розвиток держав Центрально-Східної Європи в міжвоєнний період. Свої «оцінки» відобразіть у вигляді рейтингової таблиці або діаграми.

6. А. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, укладіть біографічний портрет Йони Антонеску. Відобразіть життєпис у вигляді постера. Продемонструйте його в класі. **Б.** Виконайте колективний навчальний проект: «Українська еміграція в державах Центрально-Східної Європи: політичне і культурне життя».

Узагальнення до розділу 4 «ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ»				
Томаш Масарик	Юзеф Пілсудський	Йон Антонеску	Карпатська Січ	Угорська революція
асиміляція	переворот 1926 р.	Друга Річ Посполита	Віденський арбітраж	королівська диктатура
«санация»	сепаратизм	1940 р.	1929 р.	регент
Міклош Горті	Чехословацька республіка	Августин Волошин	«начальник держави»	Мала Антанта
«Велика Румунії»	Королівство сербів, хорватів і словенців	Карпатська Україна	«епоха Міклоша Горті»	Партія судетських німців
ушташі	Александр I	Кароль II	1918 р.	полонізація
1938 р.	«пацифікація»	Югославія	осадництво	1920 р.

Розділ 5. ДЕРЖАВИ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Назвіть:

- час національних революцій в Китаї і Туреччині;
- *тенденції* економічного та суспільного розвитку країн Азії та Латинської Америки.

Поясніть:

- *поняття*: «гандизм», «етатизм», «латифундія», «сіонізм», «хунта»;
- *вплив* суперечностей Версальсько-Вашингтонської системи на розвиток країн Азії й міжвоєнний період;
- *витоки та сутність* «Близькосхідної проблеми».

Зробіть:

- *синхронізуйте* події економічного та суспільного життя Японії, Китаю, Індії, мусульманських держав та країн Латинської Америки;
- *виявіть* (за допомогою карти) геополітичні інтереси Японії;
- *визначте* особливості модернізаційних процесів у країнах Азії та Латинської Америки, антиколоніального руху в Індії та національного руху в Китаї; характерні риси, причини та наслідки милітаризації Японії;
- *проаналізуйте* економічне та суспільне життя населення в країнах Азії та Латинської Америки з позицій протистояння демократії та авторитаризму;
- *висловіть аргументовані судження* про громадсько-політичну діяльність Кемалю Ататюрка, Махатми Ганді, Чан Кайші.

Підготуйте матеріали для практичного заняття:

- ✓ «Азія та Латинська Америка: протиборство демократичних сил і диктаторських режимів».

Здійсніть дослідження для написання есе:

- ✓ «Портрет національного лідера на тлі епохи: Кемаль Ататюрк, Махатма Ганді, Сунь Ятсен, Чан Кайші» (на вибір).

Здійсніть дослідження для навчального проєкту:

- ✓ «Філософія ненасилля у визвольних рухах ХХ ст. (досвід Махатми Ганді в діяльності Мартіна Лютера Кінга, Нельсона Манделі, советських дисидентів)».

Узагальнення
«Поняття-визначення»
<https://cutt.ly/N3Pp6lx>

Узагальнення
«Діячі-факти»
<https://cutt.ly/Z3PaegY>

Узагальнення
«Факти-увідповіднення»
<https://cutt.ly/T3PayoJ>

§ 14. Японія. Китай. Індія

Чи знаєте ви, що...

..... під час та після Першої світової війни поживалися українсько-японські відносини, зокрема в 1916 р. Країну Вранішнього Сонця відвідала українська театральна трупа Костянтина Кармелюка-Каменського, яка виступила у містах Токіо, Йокогама, Кобе та Камакура;

..... у 1920–1930 рр. в містах Маньчжурії (Харбін, Дайрен, Мукден, Грін) проживало від 30 до 45 тис українців, майже 4 тис — в місті Шанхай, а ще — в Тяньцзіні, Ціндао та Ханькоу; загалом у міжвоєнному Китаї число вихідців з України становило приблизно 50 тис осіб;

..... засновником вітчизняної індології вважають, уродженця Полтавщини Павла Ріттера, який у 1926 р. співзаснував Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства, переклав українською мовою елегію Калідаси «Хмара-вістун», гімни «Ріг-веди», поезії і прозу Рабіндраната Таґора та інші твори індійської літератури.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Ґандизм (від прізвища засновника, ідеолога) — суспільно-політична та релігійно-етична ідеологія, розроблена діячем індійського національно-визвольного руху Мохандасом Карамчандом Ґанді, спрямована на досягнення незалежності мирним, ненасильницьким громадським спротивом.

14.1. Як зростав міжнародний вплив Японії впродовж 1920–1930-х рр.?

Після Першої світової війни геополітичний вплив Японії, що воювала на боці Антанти, відчутно зріс. Передусім Країна Вранішнього Сонця зміцнила свої позиції в регіоні. Їй вдалося на деякий час приєднати китайську провінцію Шаньдун і децицію німецьких колоній у Тихому океані. Проте домовленості, досягнуті на Вашингтонській мирній конференції, обмежували амбіції японців щодо панування на морях. Ця невдача навіть коштувала життя прем'єр-міністру *Харі Такасі (1918–1921)*. Його призначили на посаду ще у вересні 1918 р. після «рисових бунтів» — стихійних виступів, спричинених подорожчанням рису зокрема та погіршенням економічної ситуації назагал. Глава уряду запам'ятався як ініціатор низки реформ в освіті, промисловості, перевезеннях, торгівлі, у військовій галузі. У 1925 р. в Японії ухвалили виборчий закон, за яким право голосу отримали чоловіки віком від 25 років за умови, що вони прожили у своїх виборчих округах принаймні один рік і володіли нерухомістю. Таким чином, число виборців зросло чи не вчетверо — з 3,3 млн до 12,5 млн осіб. У тодішній японській внутрішній політиці вирізнялися впливами дві партії — «Сейюкай» (Партія друзів конституційного правління) і «Кенсейкай» (Конституційна партія, згодом перейменована в «Мінсейто» — Партію народної політики). В опозиції до них перебували військові, які створили таємне товариство «Сакура», що бажало закріпити за своєю державою лідерську роль у світі.

У 1926 р. завершилось правління імператора Йосіхіто, чий період називали *Тайсьо* («велика справедливість»). Наступником став його син *Хірохіто*, розпочавши відтинок *Сьова* («освітлений мир»), що виявився найтривалішим (до 1989 р.) в японській історії. Чи не одразу японців спіткала економічна криза, що її зумовили коливання цін на шовк-сирець — один із головних товарів експорту. Супутні проблеми, як то банкрутство низки великих підприємств, торгового дому «Судзукі», призвели до внутрішньополітичної нестабільності. Відбулося декілька державних переворотів, жертвами яких виявилися окремі політики. На початку 1930-х рр. Японія відійшла від демократії, змінивши її управлінням, що набувало ознак військового авторитарного режиму.

Серед військових утверджувалась думка про те, що саме зовнішня експансія здатна розв'язати внутрішні економічні проблеми. Це «запустило» процес мілітаризації і наступні загарбницькі війни. 18 вересня 1931 р. трапився *Мукденський (Маньчжурський) інцидент*, який започаткував японську агресію в Східній Азії. Звинувачення в тому, що китайські солдати намагалися розбомбити потяг Південно-Маньчжурської залізниці (який щасливо прибув до станції призначення), послугувало приводом до швидкого захоплення японцями міста Мукден (нині Шеньян), а потім — окупації всієї Маньчжурії. Переможці запросили останнього «цінського» імператора Пу Ї відродити маньчжурську державу, що повністю залежала від Токіо, перетворившись на арену протистояння між китайськими та японськими збройними силами впродовж наступних декількох років. Ліга Націй закликала відмовитись від міжнародного визнання маріонеткової Маньчжоу-Го, на що у відповідь в 1933 р. Японія покинула організацію. У 1936 р. вона підписала з нацистською Німеччиною *Антикомінтернівський пакт* начебто для протидії поширенню комунізму. Того ж року японський уряд запропонував нову зовнішньополітичну доктрину, яка передбачала реалізацію «шляху великої імперії» — носійки «нового порядку». Японці проголосили себе захисниками народів Південно-Східної Азії, пригноблених американцями та європейцями, й запропонували проєкт створення «Великої Східноазійської території процвітання». Звісно, із цими намірами не погодились ключові гравці на світовій шахівниці, що породило низку воєнних конфліктів. Наприклад, влітку 1938 р. біля озера Хасан та наступного року біля річки Халхін-Гол (Монголія) відбулись зіткнення із Советським Союзом.

«Світло Азії», художник Гарольд Мортон Талберт, 27 січня 1932 р.

Остаточо зпсувались відносини із США, на тлі чого у квітні 1941 р. Японія з ССРП підписали пакт про ненапад терміном на п'ять років. Восени того ж року уряд очолив генерал Хідекі Тодзіо — черговий прибічник розширення меж Японської імперії воєнним способом.

Міркуємо і діємо!

1. Як вам відомо, після «Великої війни» припинили існування чотири імперії в Євразії. Чому це не сталося з Японією? Обміркуйте в групах.
2. Проаналізуйте факти внутрішньополітичного життя Японії впродовж 1920–1930-х рр. Запропонуйте свої назви для цього періоду історії Країни Вранішнього Сонця. 3. Розгляньте карикатуру. Витлумачте символи, які використав художник, щоб підкреслити характер японської зовнішньої політики в 1930-х рр.? Які міжнародні угоди міжвоєнного періоду порушила Японія, окупувавши Маньчжурію?

14.2. Як розвивався міжвоєнний Китай?

Участь Китаю у подіях Першої світової була формальною. Піднебесна тривалий період дотримувалася нейтралітету і лише 14 серпня 1917 р. оголосила війну Німеччині та Австро-Угорщині. Таким чином китайське керівництво прагнуло отримати місце за столом повоєнних переговорів, позбавитись надмірної опіки з боку Японії та країн Заходу. А ще китайці прагнули мінімізувати іноземні економічні впливи, повернути провінцію Шаньдун, що стало справою честі, бо саме на там народився видатний Конфуцій. Та переконати в цьому дипломатів, учасників Паризької мирної конференції, не вдалося. Відтак, китайська делегація стала єдиною, яка не підписала Версальського договору.

У 1919 р. невдачі на зовнішньополітичній арені призвели до суспільного протесту — «Руху 4 травня», який домагався об'єднання Китаю. Річ у тім, що центральна влада демонструвала слабкість, лише видимо зберігаючи державну єдність. У провінціях порядкували військові губернатори — *дуцзюні*, яких підтримували різні кланові угруповання, теж ворогуючи між собою. За цих обставин 10 жовтня 1919 р. відновила діяльність партія Гоміндан, очолювана Сунь Ятсеном. Вона прийняла політичну програму, засновану на «трьох народних принципах»: націоналізмі, демократії і процвітанні. Шлях до народовладдя, на думку Сунь Ятсена, полягав у «проходженні» трьох послідовних етапів: військового, партійної диктатури (звичайно, Гоміндану) та конституційного. У намірах зміцнити державу гомінданівці заручилися підтримкою Советської Росії (пізніше — ССРП), яка скерувала до Китаю військових радників. Невдовзі їх усунули, оскільки вбачали в їхніх діях загрозу для суверенітету. Втім, повністю ліквідувати напругу в китайському суспільстві не вдалося.

30 травня 1925 р. у Шанхаї британські поліцейські розстріляли протестувальників, що викликало загальне обурення. Так зародився

Чан Кайші та його дружина Сун Мейлін, художник Семюел Джонсон Вулф, 1937 р.

антиколоніальний «Рух 30 травня», що переріс у національну революцію за єднання (1925–1927). Після смерті Сунь Ятсена Гоміндан очолив генерал Чан Кайші. Він організував успішний Північний похід проти дучзюнів. Далі сформував національний уряд у місті Нанкін. Водночас у Пекіні та Ухані існували ще два уряди, що претендували на статус загальнодержавних. Також неабияк шкодили китайські комуністи. Переважно у важкодоступних місцях вони творили «советські райони», які «офіційна» влада намагалась ліквідувати, що переросло в громадянське протистояння. 10 жовтня 1928 р., не контролюючи всього Китаю, нанкінський уряд проголосив себе єдиним національним виконавчим орга-

ном та оприлюднив програму державного будівництва. Урядовцям вдалося відновити фінансову систему, поліпшити інші економічні показники. Проте в наступному десятилітті гомінданівці управляли неефективно. До внутрішньої нестабільності додалися зовнішні загрози — головно з боку Советського Союзу та Японії. Як мовилося, в 1931 р. розпочалась японська воєнна експансія — спершу в Маньчжурію, а невдовзі — в Шанхай, Пекін, інші міста. У 1937 р. ці вибіркові загарбання, що їх можна пояснити прагненням встановити контроль над китайськими сировинними провінціями, переросли в повномасштабне вторгнення. Японська армія захопила найважливіші порти, шляхи сполучення та промислові центри. Столиця Нанкін «упала» в грудні 1937 р., після чого відбулися масові згвалтування, вбивства жінок, відомі як «нанкінська різанина». Центральна влада виявилася неспроможною здійснювати свої повноваження, а китайці опинилися під окупацією. У 1940 р. японці встановили «ручний» режим Ван Цзінвея, який проголосив «законну» «Республіку Китай» на протипагу тій, що її створив Чан Кайші.

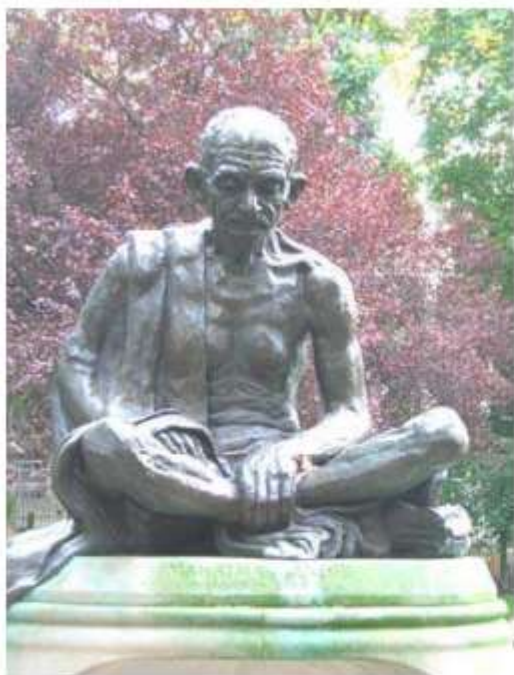
Міркуємо і діємо!

1. Визначте спільні й відмінні ознаки рухів «4 травня» і «30 травня». Заповніть у зошиті відповідну порівняльну таблицю. 2. Які чинники перешкождали об'єднанню та зміцненню Китаю в період міжвоєнної? Чому СРСР втручався у внутрішні справи Китаю? Обміркуйте в парах. 3. Розгляньте світлину. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про політичну, громадську та мистецьку діяльність Сун Мейлін. Що пов'язувало її з авіацією?

14.3. Як розгортався антиколоніальний рух в Індії?

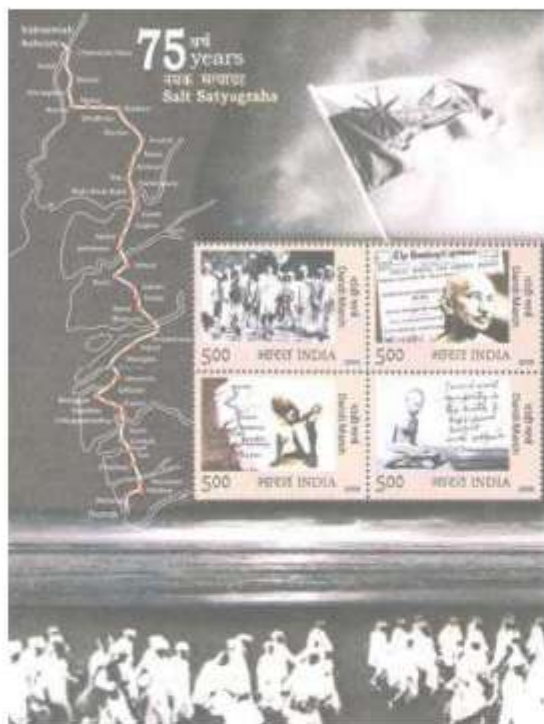
Статуя Махатми Ганді,
скульпторка Фредда Брілліант,
пл. Тавісток, м. Лондон, 1968 р.,
сучасний вигляд

«Велика війна» не змінила статусу Індії, яка залишилася британською колонією. Управляючи нею з Лондона, послуговувалися принципом «батога і пряника»: визнавали військову підтримку метрополії індійцями, але запобігали їх «надмірним» вільнолюбним прагненням. Свідченням цього став Акт про уряд Індії (1919), що запровадив подвійне управління — владу ділили обрані місцеві законодавці та призначені британські посадовці. Того ж року, але попередньо, ухвалили Закон про охорону порядку, відповідно до статей якого правоохоронцям надали право арештовувати осіб, запідозрених в антибританській діяльності. Втім, ці заходи не зупинили визвольного руху. Його представляли і скеровували *Мусульманська ліга* та особливо — *Індійський національний конгрес* (ІНК). У 1919 р. керівником ІНК обрали лідера індуїстів, мислителя й правника, який повернувся після багаторічного проживання в Південній Африці, **Мохандаса Карамчанда Ганді**, прозваного **Махатмою** — «Великою душею». Він розробив вчення — **гандизм**, що пропонувало мету, стратегію і тактику національного визволення. Найвищим суспільним ідеалом Махатма вважав «*сарвадайю*» — спільноту загального добробуту, чого можна досягнути у результаті «*сат'яграхи*» — ненасильницької боротьби. Її сутність полягала в тому, щоб впливати на совість і розсудливість супротивника мирними способами, навіть страждаючи від цього. Адже, як стверджували прихильники гандизму, насильство провокує насильство. Відтак, в Індії антиколоніальний рух розгорнувся у вигляді кампаній громадянської непокори під проводом ІНК за участі всіх індійців, незалежно від релігії чи каст.

У квітні 1919 р. Мохандас Ганді оголосив про початок першої кампанії громадянської непокори. Британська влада відповіла на «*хартал*» (загальний страйк) силовими діями. Найкривавіші події відбулися в місті *Амрітсар* (провінція Пенджаб), де за наказом командувача місцевого гарнізону, генерала Реджинальда Дайера солдати розстріляли мирних протестувальників, убивши 379 і поранивши півтори тисячі осіб. За це генерала позбавили військового звання, але він домігся виправдання. «Амрітсарська трагедія» перетворила міль-

йони поміркованих індійців на націоналістів і запеклих ненависників чужоземного панування. Щоб не допустити наступних кровопролиттів, Махатма закликав припинити протестні акції, натомість радив вдаватися до «ненасильницької неспівпраці» — ігнорування органів влади, несплати податків, бойкоту імпортованих товарів, публічної відмови від нагород. За ці дії британці карали масовими арештами, зокрема й Мохандаса Ганді, який відбув у в'язниці неповних два роки.

Аркуш із марками, присвяченими 75-річчю «соляного походу» в Індії, 2005 р.

1931 р. він після дострокового звільнення підписав із віце-королем Індії, лордом Ірвіном компромісний Делійський пакт. Документ передбачав припинення кампаній громадянської непокорності, легалізацію ІНК, амністію учасникам антиурядових заходів. У 1935 р. ухвалили новий Акт про уряд Індії, яким передали у відання місцевої влади частину «лондонських» повноважень, наприклад щодо оподаткування. Статусу хоча б домініону Індія так і не виборола. Коли розпочалася Друга світова війна, Мохандас Ганді закликав підтримати метрополію. Вона навзаєм пообіцяла надати Індії незалежність одразу після перемоги.

Після того, як метрополія відкинула вимогу ІНК і відмовилась надати незалежність Індії, ідеолог ґандизму ініціював другу кампанію громадянської непокорності. Вона розпочалася 1 січня 1930 р. Щоб продемонструвати готовність позбутися британських товарів і монополії лондонського уряду на продаж солі, 79 індійців вирушили в «соляний похід» до Аравійського моря. В дорозі до них приєднались десятки тисяч бажаючих, які носили національний одяг, практикували традиційні ремесла, не купляли немісцевих товарів. Кампанія закінчилася випарюванням солі з морської води, що мало радше символічне значення й доводило самодостатність Індії. Махатму вдруге ув'язнили, а ІНК заборонили. Однак, усвідомлюючи складність ситуації, що склалася, 5 березня

Мовою історичного джерела

Уривок із листа Мохандаса Ганді до віце-короля Індії, лорда Ірвіна, 2 березня 1930 р. (із книжки Югана Гальтунґа й Арне Несса «Політична етика Ганді»: «...Шановний друже [...] Моя [...] віра нехитна. Я ніколи зумисне не заподію зла жодній живій істоті [...]. Хоч

я й вважаю британське панування прокляттям для своєї країни, все ж не маю

ані найменшого наміру завдати шкоди жодному з англійців чи стати на заваді їхнім законним інтересам в Індії [...]. То чому ж я вважаю британське урядування прокляттям? Мільйони безмовних громадян моєї країни піддаються нещадному визиску, приречені на злидні численною військовою та цивільною адміністрацією, яку ми неспроможні утримувати. Нас перетворили на політичних рабів, руйнують підвалини нашої культури, нищать нас духовно...»

Міркуємо і діємо!

1. Чому часто збройні національно-визвольні змагання не досягають мети, натомість «ненасильницький опір» поступово наближав Індію до незалежності? 2. Розгляньте статую Махатми. Як його зовнішність відображує сутність гандизму? Чому саме в Лондоні встановили пам'ятник людині, яка протистояла британському пануванню? 3. Прочитайте уривок. Чим була виправдана така політична етика Мохандаса Ганді? Чому теоретик «сатьяграхи» називав британське панування «прокляттям»?

У той час, коли у світі...

1925–1927 рр. — період національної революції в Китаї

Тоді на теренах України...

1925 р., 1927 р. — започаткування індустріалізації, колективізації в советській Україні

Додаткова інформація та ілюстрації:
<https://cutt.ly/S8PEONX>

Великий кантонський землетрус.

Корисна гра:
<https://cutt.ly/l3Pp1aI>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Поясніть, як ви розумієте поняття «гандизм». У зошит запишіть із ним речення, що відображало б особливості антиколоніального руху в Індії впродовж 1919–1935 рр. 3. **А.** Синхронізуйте події, що відбувались у міжвоєнних Японії, Китаї, Індії. Укладіть у зошиті відповідну таблицю або схему. **Б.** Послугуючись мапою, виявіть геополітичні інтереси Японії в міжвоєнний період. 4. Проаналізуйте суспільне й економічне життя населення в Японії, Китаї, Індії з позицій протистояння демократії та авторитаризму. 5. Висловіть аргументовані судження про політичну й громадську діяльність Чан Кайші та Махатми Ганді. 6. **А.** Відобразіть у вигляді опорних схем-«шпаргалок»: а) причини й наслідки милітаризації Японії; б) особливості національного руху в Китаї, антиколоніального руху в Індії. **Б.** Напишіть есе: «Визвольні рухи першої половини ХХ ст. перед вибором: радикалізм чи «ненасильницький опір» або «Філософія ненасильства у визвольних рухах ХХ ст.» (на вибір).

§ 15. Туреччина. Іран. Країни Латинської Америки

Чи знаєте ви, що...

..... у 1929–1935 рр. представником уряду УНР у Туреччині перебував Володимир Мурський, який налагодив контакти з Патріархом Фотієм II; підтримував відносини з керівниками кримськотатарської діаспори; розробив проєкт союзної держави УНР із Кримською республікою після повалення влади більшовиків; видав турецькою мовою книжки «Україна та її боротьба за незалежність» і «Справжнє обличчя нової Росії»;

..... ідеологом та одним із відомих лідерів сіонізму, співзасновником держави Ізраїль, її збройних сил був уродженець міста Одеса Володимир (Зеєв) Жаботинський, який окрім вимог розв'язання єврейської проблеми значну увагу привертав до українського національного питання, що відобразив у статтях «До питання про націоналізм», «Стороннім оком», «Про мови та інше».

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Етатизм (від французького слова «ета» — «держава») — напрям політичної думки, що розглядає державу як мету і найвищий результат суспільного розвитку.

Латифундія (від латинських слів «латус» — «обширний» і «фундус» — «маєток») — великий приватний маєток, обширне земельне володіння.

Сіонізм (від назви пагорба Сіон в місті Єрусалим) — єврейський національний рух із метою створення незалежної держави на історичній батьківщині — Ерец Ізраель (Землі Ізраїлю).

Хунта (від однойменного іспанського слова, що означає «об'єднання», «збори», «рада», «правління») — 1) орган виконавчої влади в іспансько- та португальськомовних країнах; 2) військові авторитарні режими в державах Латинської Америки.

15.1. Як відбувалася модернізація Туреччини?

Як уже мовилося, Перша світова війна для Османської імперії завершилася 30 жовтня 1918 р. підписанням Мудроського перемир'я з представниками країн Антанти. Умови капітуляції виявилися неприйнятними: західні переможці встановили контроль над чорноморськими протоками Босфор і Дарданелли, ініціювали роззброєння османської армії, змусили її покинути давніше зайняті нетурецькі території. Султан Мехмед VI (1918–1922) вважав, що опиратися даремно, проте у деяких районах, зокрема в Східній Анатолії, військові відмовилися складати зброю. 15 травня 1919 р. греки захопили місто Ізмір, таким чином активізувавши спротив, який очолив генерал Мустафа Кемаль (*1881–†1938). До того ж 16 березня 1920 р. союзники окупували Стамбул, лише посиливши невдоволення кемалістів. Отож наступного місяця в місті Анкара відбулося засідання Великих національних зборів, які заявили, що центральний уряд контролюється «невірними», тому обов'язком мусульман є опір іноземним посяганням. Ситуацію ускладнило оприлюднення тексту Севрського мирного договору (10 серпня 1920), який остаточно підірвав владу султана. 20 січня 1921 р. Великі національні збори під

головуванням Мустафи Кемалю проголосили новітню назву держави — **Туреччина**. Згодом розпочалося формування новітньої політичної влади, щоправда в умовах протистояння з греками, вірменами, італійцями та французами (1921–1922). В сусідніх чужоземних тилах завзято діяли турецькі партизанські загони. Успіхи партизанів, які отримували озброєння від советської Росії, змусили країни Антанти переглянути й пом'якшити вимоги Севрського мирного договору на Лозаннській конференції 1923 р., про що теж мовилося попередньо.

Мапа Туреччини, автор невідомий, 1927 р.

29 жовтня 1923 р. проголошено **Турецьку республіку**. Ще до того, в листопаді 1922 р., скасовано султанат. Останній султан Мехмед VI і його родина покинули державу. Першим президентом обрали Мустафу Кемалю, і невдовзі його правління набуло автократичного характеру. Нова Конституція зберегла іслам як державну релігію, але в квітні 1928 р. цю статтю вилучили, і Туреччина стала світською. Програма державного будівництва передбачала модернізацію під гаслами **етатизму** та **секуляризації** (звільнення від впливу церкви) суспільного життя. Передусім заборонили носіння **фески** (традиційного головного убору), ліквідували релігійні братства, закрили **текке** (будинки для зібрання мусульманських ченців) та **тюрбе** (усипальниці святих), упровадили григоріанський календар. Офіційний вихідний день перенесли з п'ятниці на неділю. Скасували шариатські суди, де судочинство здійснювали духовні особи. Не дозволяли багатоженства. У 1926 р. запровадили нові цивільний, кримінальний і торговий кодекси, складені на основі європейських. У 1928 р. турецьку мову перевели з арабської на латинську абетку, очистили лексику від

арабських і перських запозичень. З метою плекання національних почуттів змінили шкільні програми, «переписали» історію. У 1934 р. відмінили колишні титули, натомість впровадили прізвища, яке кожен обирав самостійно. Рішенням парламенту Мустафі Кемалю надали прізвище **Ататюрк** («батько турків»). Жінок зрівняли в правах із чоловіками й дозволили їм брати участь у виборах. Ще з 1923 р. перенесли столицю зі Стамбула в місто Анкара.

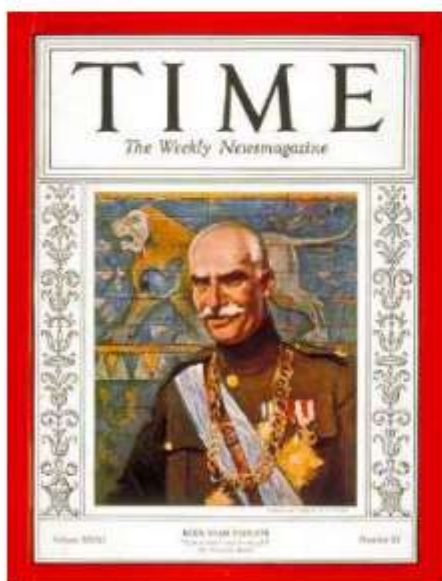
Зовнішня політика оновленої держави відповідала внутрішнім змінам і спрямовувалась на нормалізацію відносин із колишніми супротивниками. Відтак, у 1932 р. вона приєдналась до Ліги Націй. Поліпшивши відносини з Грецією, Туреччина разом із Румунією та Югославією створили військово-політичний союз — *Балканську Антанту*. У 1937 р. на основі Саадабадського пакту турки увійшли в ще один регіональний союз з Іраном, Іраком та Афганістаном. На початку Другої світової війни влада в Анкарі не визначилася, на яку з протидорчих сторін орієнтуватися, й обрала нейтралітет.

Міркуємо і діємо!

1. Схарактеризуйте причини розпаду Османської імперії. 2. Обговоріть у групах роль Мустафи Кемалю в оновленні Туреччини. Чому вона обрала західну модель розвитку? Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся, як у сучасній Туреччині вшановують пам'ять Ататюрка. 3. Розгляньте мапу. Які її елементи свідчать про те, що Туреччина модернізувалася під гаслами етатизму та секуляризації?

15.2. Як змінювався Іран у міжвоєнний період?

Портрет Рези Пехлеві на обкладинці журналу «Час», художник (ймовірно) Семюел Джонсон Вулф, 25 квітня 1938 р.

У роки Першої світової війни Іран, попри проголошений нейтралітет, окупували іноземні війська (британські, російські, турецькі). Після поразки Четверного союзу в державі «залишилась» лише Велика Британія. Контролювати частину іранської території також спробували російські більшовики, але 26 лютого 1921 р. уклали з шахським урядом договір про поступове виведення власних армійських підрозділів. Цьому передував державний переворот, вчинений у ніч на 21 лютого 1921 р. офіцером *Резою Пехлеві*, який із боями здобув столицю Тегеран та домігся від правителя — Ахмад-шаха Каджара, щоб той спершу призначив його військовим міністром, а в 1923 р. — очільником виконавчої влади. Невдовзі «прем'єр», використавши наявні можливості й вірну

особисто йому армію, ініціював повалення династії Каджарів, що 31 жовтня 1925 р. узаконено *меджлісом* (представницьким органом). Спочатку Реза Пехлеві хотів оголосити себе президентом за прикладом турецького «колеги» Ататюрка, але цьому рішуче спротивились шиїтські *улеми* (знавці богослов'я). Тож його проголосили новим *шахиншахом* («царем царів»).

Від початку володарювання Реза-шах намагався модернізувати державу. Він ініціював освітню, податкову, земельну, військову та судову реформи. Послабив вплив релігійних діячів. Для цього чимало справ, які доти розглядали шиїтські суди, передав до світських. У 1935 р. видав декрет про відміну носіння *чадри* (легкого покривала, яке жінки одягали, виходячи з дому). Підвищив мінімальний вік для вступу в шлюб. Пом'якшив суворі релігійні закони про розлучення, коли перевагу отримували чоловіки. Зросла кількість і доступність світських шкіл як для хлопців, так і для дівчат. Промислові галузі отримали державну підтримку. Скасовано пільги для іноземних підприємців. За рахунок спеціальних податків фінансувалося будівництво залізниць, шосейних доріг і морських портів. Із 1935 р. офіційно використовувалась назва «Іран», а не «Персія». Утім, межі оновлення визначав Реза Пехлеві, який не допускав багатопартійності, підтримував цензуру, проявляв нетерпимість до критики. Поступово його правління набувало ознак авторитарного режиму.

В 1930-х рр. Іран зблизився з Німеччиною. До цього його підштовхнули побоювання щодо відновлення британської і советської присутності та потреби розширення торговельних зв'язків. Річ у тім, що з Третього Райху іранці отримували більшість промислового устаткування. На початку Другої світової війни в Тегерані заявили про нейтралітет, але фактично співпрацювали з Берліном. Пізніша відмова припинити це співробітництво послугувала приводом для англійсько-советського вторгнення.

Міркуємо і діємо!

1. Послугуючись пошуковими системами інтернету, розгляньте зображення шаха Рези Пехлеві на іранських банкнотах. Чи з цього можна зробити висновок про те, що в Ірані формувався «культ особи»? 2. Розгляньте портрет. Чи свідчать символи, які застосував художник, про відмову шахиншаха від моделі вестернізації? 3. Визначте внутрішні та зовнішні наслідки модернізації Ірану. Обговоріть у групах.

15.3. У чому сутність «близькосхідної проблеми»?

Під час Першої світової війни провідні держави прийняли низку рішень щодо майбутнього Палестини, не враховуючи інтересів корінних жителів. Вони опинилися на великобританській підмандатній території, де станом на 1914 р. проживало близько 690 тис. осіб, серед яких 535 тис. мусульман, 85 тис. юдеїв і 70 тис. християн (пе-

реважно арабів). Саме араби сподівалися, що Велика Британія «подарує» їм незалежність, віддячивши за підтримку проти османів під час війни. Проте в 1917 р. ситуацію змінив лист-«Декларація» Артура Бальфура, в якій він схвалив ідею «національного дому для єврейського народу». (До слова, лист опублікували в тому ж номері газети «Таймс», що й звістку про Жовтневий переворот у Росії.) Сіонізм, як рух та програма створення єврейської держави, отримав шанс на практичне втілення.

Поява «Декларації Бальфура» призвела до активізації міграції євреїв у Палестину. Впродовж 1919–1921 рр. туди прибуло понад 18 тис. осіб. (Цьому сприяла позиція першого верховного комісара регіону — Герберта Семюеля.) У березні 1925 р. кількість переселенців сягнула 108 тис., а до 1933 р. — приблизно 238 тис. (20 % населення). Заснування єврейських поселень спровокувало невдоволення з боку арабів, які побоювалися постання іншонаціональної держави. Так зародилася «близько-східна проблема» — багатолітнє, часто криваве, протистояння між арабами та євреями. У квітні 1920 р. в єврейському кварталі Старого Єрусалиму спалахнули антисіоністські заворушення, в результаті чого загинули й отримали поранення десятки людей. Араби виходили з того, що Палестина є їхнім утворенням, і відкидали будь-які зовнішні зазіхання. У серпні-листопаді 1921 р. в Лондон прибула арабська делегація, яка вимагала скасування «Декларації Бальфура» та пропонувала створити національний уряд із парламентом, демократично обраним мусульманами, християнами та євреями. У 1920-х рр. більшість британських місцевих керівних органів в Палестині, особливо військові, симпатизували арабам, тоді як лондонський уряд схилився до підтримки сіоністів. Прихід нацистів до влади в Німеччині та переслідування ними євреїв у Центральній і Східній Європі збурили нову хвилю втікачів. До 1936 р. число прибулих у Палестину досягло майже 400 тис. осіб, або 1/3 від загальної кількості.

Напруження, пов'язане з придушенням арабського повстання 1936–1939 рр. (масштабнішого і тривалішого, ніж попередні), змусило Велику Британію переглянути свої рішення. У надії забезпечити мир у регіоні та зберегти підтримку арабів проти Німеччини й Італії лондонські урядовці обмежили єврейську міграцію. У травні 1939 р. вони видали «Білу книгу», що почасти відповідала домаганням арабів: майбутній єврейський «національний дім» мав постати в незалежній Палестині. Схвалюючи такий підхід, араби водночас негати-

Поштова марка
підмандатної Палестини,
1928 р.

вно поставилися до продовження їхнього підмандатного статусу. Натомість євреї розцінили поступку як «смертельний удар» по проекту власної держави. Таким чином, Великій Британії не вдалося розв'язати «близькосхідну проблему» до початку Другої світової війни.

Мовою історичного джерела

Уривок із книжки Володимира Жаботинського «Вибрані статті з національного питання»: «...Важкою є доля тієї народності, земля якої поневолена чужими володарями. Але безмежно гіршою є доля народу, який цілком втратив свою землю і поневіряється в розсіянні по чужих країнах, всюди становлячи меншість. Кинені історичною бурєю саме в таке становище, євреї були змушені відмовитися від політичної творчості. Національна активність мала звестися до пасивної самооборони, до дріб'язкової та лякливої охорони останніх залишків національної індивідуальності; про жадні спроби «самотужки кувати свою долю» не можна було й мріяти...»

Міркуємо і діємо!

1. Поясніть передумови і причини «близькосхідної проблеми». 2. Розгляньте поштову марку. Як вона відображає сутність «близькосхідної проблеми» в 1920-х рр.? 3. Прочитайте уривок. Чому, на думку Володимира Жаботинського, доля єврейського народу видалася складною? Чому тривалий час євреям не вдалося створити власну державу?

15.4. Як відбувалося протиборство демократії з авторитаризмом у країнах Латинської Америки?»

«Шкільний учитель.
Вудро Вільсон»,
художник невідомий, 1914 р.

«Велика війна» по-різному вплинула на розвиток держав у Латинській Америці. З одного боку, вони зазнали значних збитків, але, з другого, тісніше влилися в світове господарство. У 1920-х рр. тимчасові негаразди поступилися проявам піднесення. Іноземні фінансові вкладення, головню американські, британські й нідерландські, відновились у більших обсягах, ніж доти. Наприклад, значні кошти надходили у нафтову промисловість Венесуели, або ж у виробництво кави в Бразилії та Колумбії. При тому набув поширеним «місцевий» націоналізм, спрямований передусім проти засилля США. Щоправда, їхня пізніша «політика добросусідства» здобула схвалення майже всіх латиноамериканських правителів, оскільки вона декларувала

офіційну відмову від втручання у внутрішні справи, а також пропонувала програми технічної, економічної та військової допомоги.

У повоєнні роки в країнах Латинської Америки переважали авторитарні режими. Такими були військова диктатура *Хуана Вісенте Гомеса* у Венесуелі (1908–1935 рр. з перервами), або ж цивільні олігархії, як то у Чилі, Аргентині, Бразилії чи Колумбії. Правителі зазвичай маніпулювали виборами або обмежували їх, щоб догоджати **латифундистам**, відтак ті суттєво впливали на внутрішню політику. Часто вони «зрощувалися» з політиками, таким чином підживлюючи всевладдя різноманітних **хунт**. Ні диктатори, ані олігархи не бажали допускати в парламенти пересічних громадян. Деякі зрушення відбулися хіба що після *Мексиканської революції 1910–1917 рр.* Конституція закріпила за мексиканцями право на землю та її надра, безкоштовну початкову освіту, восьмигодинний робочий день, республіканський устрій. Та цей приклад переважно не наслідували. Так, у 1920 р. в Чилі на виборах перемогли реформатори, але чвари між президентом і парламентом призвели до відновлення військової диктатури. У Перу президент Авґусто Легія теж ініціював сміливі політичні та соціальні реформи, але його усунули від влади у результаті військового перевороту. Деяко успішнішою виглядала спроба в Уругваї, де влада намагалася досягти добробуту, ухвалюючи закони про мінімальну заробітну плату та соціальне забезпечення. У 1929 р. в Еквадорі вперше в регіоні надали виборчі права жінкам.

Світова економічна криза теж розхитувала демократію в Латинській Америці. Зокрема, в 1930 р. у Бразилії утвердився авторитарний режим *Жетіліу Варгаса*, який, наслідуючи Беніто Муссоліні, проголосив побудову «нової держави». Урядовці часто вдавалися до надзвичайних чи жорстких заходів, водночас публічно демонструючи повагу до конституційних принципів. Наприклад, у 1933 р. на Кубі *Фульхенсіо Батіста*, корумпований очільник військових, влаштував переворот, щоб повалити реформістський уряд, але, здобувши владу, зберіг чимало соціальних нововведень попередників.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте, як розвивались країни Латинської Америки в XIX ст. Які їхні проблеми «перебрались» у міжвоєнтя? 2. Обговоріть причини встановлення авторитарних режимів у деяких державах Латинської Америки. 3. Розгляньте карикатуру. На дошці написано: «Ми не можемо допомагати тим, хто прагне захопити владу для своїх інтересів». Як цей напис відображає відносини США із латиноамериканськими державами?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1919–1923 рр. — період національної революції в Туреччині

1917–1921 рр. — період Української революції

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/X8PEJDH>

Бразильський карнавал:
самба.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/73Pp30p>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «етатизм», «латифундія», «сіонізм», «хунта». Які з них треба використати, розповідаючи про Туреччину, країни Латинської Америки міжвоєнного періоду, про «близькосхідну проблему»? 3. **А.** Синхронізуйте події, що відбувались у міжвоєнних Туреччині, Ірані, латиноамериканських державах. Укладіть у зошиті відповідну таблицю або схему. **Б.** Послуговуючись мапою, обговоріть у класі сутність «близькосхідної проблеми», геополітичні пріоритети Туреччини, Ірану, країн Латинської Америки. 4. Проаналізуйте суспільне й економічне життя населення в Туреччині, Ірані, країнах Латинської Америки з позицій протистояння демократії та авторитаризму. 5. Висловіть аргументовані судження про політичну діяльність Мустафи Кемалю. 6. **А.** Відобразіть у вигляді опорних схем-«шпаргалок»: а) особливості модернізаційних процесів у Туреччині й Ірані; б) внутрішньополітичний процес в країнах Латинської Америки в міжвоєнний період. **Б.** Напишіть есе: «Портрет національного лідера на тлі епохи: Ататюрк».

Узагальнення до розділу 5 «ДЕРЖАВИ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ»				
Кемаль Ататюрк	Реза Пехлеві	«Північний похід»	«Близькосхідна проблема»	Махатма Ганді
хунта	Гоміндан	Чан Кайші	1925–1927 рр.	Китай
ґандизм	Індія	Туреччина	1919–1923 рр.	сіонізм
Іран	етатизм	латифундія	«сатьяграха»	м. Нанкін
«соляний похід»	Японія	Балканська Антанта	ненасильницький опір	Мукденський інцидент
«рисовий бунт»	«Рух 30 травня»	громадянська непокоря	Мусульманська ліга	шахиншах
«Рух 4 травня»	м. Тегеран	Індійський національний конгрес	«Амрітсарська трагедія»	«Декларація Бальфура»

Розділ 6. ПЕРЕДУМОВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Назвіть:

- час утворення «Вісі», Мюнхенської угоди, англо-французько-советських переговорів у Москві,
- дату укладення пакту Молотова-Ріббентропа.

Поясніть:

- *поняття*: «аншлюс», «Вісь», «Мюнхен», «політика "умиротворення"», «Судетська проблема»;
- *причини кризи* Версальсько-Вашингтонської системи;
- *зумовленість* зовнішньополітичних пріоритетів провідних країн світу суперечностями Версальсько-Вашингтонської системи;
- *причини та наслідки* провалу проєкту системи колективної безпеки (Східного пакту), англо-французько-советських переговорів у Москві;
- *наслідки* порушення міжнародного права під приводом «захисту співвітчизників» в країнах Європи;
- *сутність* політики «умиротворення» та її роль у наближенні Другої світової війни;
- *співвідповідальність* ССРСР за розпалювання Другої світової війни.

Зробіть:

- *визначте* (за допомогою історичної карти) вогнища війни на Далекому Сході, в Африці та Європі, сфери впливу Німеччини та ССРСР за таємним протоколом до пакту Молотова-Ріббентропа;
- *визначте причини та наслідки* політики «умиротворення», советсько-німецького зближення й укладення пакту Молотова-Ріббентропа;
- *схарактеризуйте* діяльність Ліги Націй в умовах загострення міжнародних відносин 1930-х рр.;
- *порівняйте* передумови Першої та Другої світових воєн;
- *оцініть* політичну позицію та діяльність європейських лідерів в умовах назрівання війни.

Підготуйте матеріали для практичних занять:

- ✓ «Міжнародні відносини в другій половині 1930-х рр. у світлі історичних джерел».
- ✓ «Імперська політика Советського Союзу».

Здійсніть дослідження для навчальних проєктів:

- ✓ «"Українське питання" в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни».
- ✓ «Ліга Націй в умовах назрівання Другої світової війни: заходи задля збереження миру і причини неефективності».

Узагальнення

«Дати-події»

<https://cutt.ly/W3PaVOZ>

Узагальнення

«Діячі-факти»

<https://cutt.ly/l3PaMxS>

Узагальнення

«Події-послідовність»

<https://cutt.ly/k3Pa2Wv>

§ 16. Виклики міжвоєнного часу

Чи знаєте ви, що...

..... індустріалізацію в УССР здійснювали закордонні спеціалісти та фірми: зокрема американські інженери спроектували й керували спорудженням «Запоріжсталі», заводів у Харкові, Дніпропетровську, Донецьку; греблю Дніпрогесу також звели за проектом конструкторів американської «Фрейн інженерінг» кампані Чикаго», а генератори виготовив американський концерн «Дженерал електрик»; німецькі архітектори Ернст Май і Ханс Майер планували житломасиви промислових українських міст;

..... уродженця міста Мелітополь, юриста, публіциста, політичного діяча Дмитра Донцова (*1883–†1973) вважають ідеологом українського інтегрального (об'єднавчого) націоналізму, націленого на подолання чужоземного гноблення українців, на створення могутньої Української Самостійної Соборної Держави, що охоплювала б етнічні землі та стала б регіональним лідером у Східній Європі.

16.1. Чому в світі обирали між демократією та авторитаризмом?

*«Проти цього!
Голосуйте за комуністів!»,
художник Рауль Каброль, 1936 р.*

Протистояння між демократіями й авторитарними режимами — визначальна особливість світової історії 1918–1939 рр. Цей період характеризувався перепадами економік, масовими протестами, і, як наслідок — запитом на «сильну руку», здатну подолати виклики. Недаремно міжвоєннє називають «роками затьмарення» або ж «віком катастрофи», коли після нетривалих успіхів демократій країни схилилися до авторитаризму чи навіть тоталітаризму. На хвилі суспільних невдоволень «застарілими порядками» з'явилися диктатори різних «завбарвлень» — фашисти (Беніто Муссоліні), комуністи (Йосип Сталін), нацисти (Адольф Гітлер), ліві авторитаристи (Юзеф Пілсудський), праві мілітаристи (Франсиско Франко), монархи (Кароль II в Румунії або ж Александр I в Югославії). Перша в Європі новітня диктатура утвердилася внаслідок Жовтневого перевороту 1917 р. в Росії. Звичайно, що більшовицькі обіцянки майбутнього добробуту приваблювали бідноту, але вони виявились цілковито брехливими. За модернізацію по-комуністичному «советські люди» сплатили надвисоку ціну. У новітній імперії тоталітарного типу — ССРСР — запанували «культ особи», однопартійність, цензура, терор і репресії.

Демократичні системи, які здавалися доскональними, як то Веймарська республіка в Німеччині, не зуміли розв'язати назрілих проблем. У переможених країнах слово «демократія» асоціювалось із при-

низливими поступками на користь переможців. Водночас у Франції чи Великій Британії, запобігаючи перед виборцями, законодавці уникали схвалення непопулярних законів, а урядовці приймали половинчасті рішення, чим лише ускладнювали ситуації. Натомість громадяни воліли реваншів, рішучіших дій, усіх благ «уже і тут», що слугувало підґрунтям для захоплення влади демагогами і «месіями» на кшталт Адольфа Гітлера чи Беніто Муссоліні. З другого боку, їхні «злети» були б немислимими без новітніх засобів (преса, радіо, телебачення) маніпулювання свідомістю, нав'ювання «спільних» (часто спотворених) цінностей.

В умовах «вирівнювання» статей, статів, прав, культур виникло поняття «людина-маса». Це нерішуча посередність, яка поводитися «як усі», пасувала перед утрудненнями, намагалася перекласти свою відповідальність на інших. Така людина легко поступалися свободами, що й сталося в ССР, Італії, Німеччині, країнах Сходу. Тому авторитарні, тоталітарні режими кинули виклик демократичним принципам (політичне різноманіття, вільний ринок, повага до прав), обіцяючи побудувати «процвітаючі суспільства». Диктатори-пропагандисти легко «повертали» власних підданих до славної минувшини «древніх» націй, поширювали ілюзії відновлення «вічних традицій», утверджували вищість держави.

«Борись із нацизмом і фашизмом!», художник Мітчел Лоеб, 1939 р.

Міркуємо і діємо!

1. Чи повсюдно в протистоянні демократії з авторитаризмом перемагали антилюдські режими? Назвіть ствердні й заперечні приклади.
2. Обговоріть у групах, як засоби масової інформації впливали на суспільну свідомість в демократичних, авторитарних і тоталітарних державах. Доберіть відповідні ілюстрації з попередніх параграфів.
3. Розгляньте плакати. Чи можна стверджувати, що міжвоєннє характеризувалось протистояннями між комунізмом, фашизмом та нацизмом?

16.2. Як світ «маневрував» між проявами піднесення та криз в економіці?

Технологічні, економічні, військові переваги Європи, здобуті в ранньомодерному та модерному періодах, дозволили їй стати лідером у суспільній царині і визначати напрями світового розвитку. Через те склалося загальне враження, що європейська цивілізація втілює в

собі винятковий інтелект, найпродуктивніші наукові досягнення, а відтак — багатства й добробут. Насправді ще на межі XIX–XX ст. європейці увійшли в смугу глибокої кризи. У 1918–1920 рр. чимало лиха принесла епідемія грипу (іспанка). Відтоді, як у Середньовіччі прокотилася «чорна смерть», це виявилась наймасштабніша пандемія, що поклала в могили більше людей, аніж «Велика війна». Як наслідок, спочатку поміж інтелектуальної еліти, а вже опісля поміж інших верств зароджувалися занепадницькі настрої.

У 1924–1929 рр., здавалося б, проблеми відійшли на задній план. Виявами «щасливих двадцятих» були: політична рівновага, фінансова стабілізація, впровадження передових технологій, що породили «відкладений попит». Настала «ера автомобіля». (Що цікаво, тоді, як у США автівки вважали звичним явищем та асоціювали з «американським способом життя», в Європі вони залишалися ознакою розкоші.) Загалом, «ревучі двадцяті» привнесли у світ сміливість ідей, технічні новинки в побуті, експерименти в моді та в мистецтвах.

Хлопчаки на уроці в «школі-на-лаві» Авраама Лінкольна поблизу міста Онтаріо, округ Малер, штат Орегон, США, фрагмент світлини, фотографія Доротей Ланге, 1939 р.

«Велика депресія» 1929–1933 рр. кинула неабиякий виклик більшості з країн і похитнула майже безмежну віру людства в ринкову економіку. Органи верховної влади взялися зосереджувати у своїх руках такі непритаманні їм раніше функції, як розподіл сировини, робочої сили, продовольства, розміщення державних замовлень на приватних підприємствах, використання наукових досліджень для військових потреб. Депресія поклала край класичному капіталізму. Натомість зароджувався «посткапіталізм», відомий нині як «ринкова соціально орієнтована економіка». Криза також зумовила негативні політичні наслідки. Труднощі початку 1930-х рр. локально послабили демократичні правління, які поступилися авторитарним, а глобально — підірвали основи міжнародного порядку.

Міркуємо і діємо!

1. Обміркуйте причини послаблення впливу європейської цивілізації в світі. 2. Як взаємопов'язані політика, економіка, інші суспільні галузі? Доведіть свої міркування фактами зі всесвітньої історії міжвоєнного періоду. 3. Розгляньте світлину. Як ви розумієте поняття «школа-на-лаві»? Про які прояви (піднесення чи кризи) в економіці свідчить світлина?

16.3. Як відбувалося ідеологічне осмислення міжвоєнних викликів у світі?

Так повелося, що людина завжди намагалася пояснити сенс свого життя, але далеко не кожна/кожен здатна/здатен цей сенс самотійно віднайти. Відтак, для розв'язання наболілих проблем людство здебільшого схиляється до прийняття готових настанов та ідей (ідеологій), запропонованих іншими. Перша світова війна спричинила кризу «старих» ідеологій, як то лібералізму та консерватизму, й зумовила їх видозміни або появу «нових», які б відповідали суспільним запитам.

Меморіальний барельєф Дмитру Донцову, скульптор Володимир Цісарик, м. Київ, 2019 р.

Під особливим ударом опинився *консерватизм*. Падіння імперських династій, які слугували носіями традиційних поглядів, ослабили, здавалося б, віковічні державні інституції: монархізм, аристократизм та церкву. Свої попередні позиції втратили консервативні партії. Винятком стали хіба британські консерватори з плеядою яскравих діячів (Стенлі Болдуїн, Невілл Чемберлен та Вінстон Черчилль). Натомість їхнім німецьким «колегам» не вдалося оновити політичного курсу, тому головну роль перебрала католицька партія «Центр». До консерватизму тяжіли республіканці у США.

Після Першої світової війни переважно молодь захоплювалась *інтегральним (об'єднавчим) націоналізмом*. Він, зокрема, суттєво вплинув на визвольні рухи та постановня національних держав у Центральній і Східній Європі. Цей вид націоналізму, що виник на зламі XIX–XX ст. у Франції, базувався на ідеї беззаперечної відданості своїй нації. Один з його провідних ідеологів, публіцист *Шарль Моррас* розглядав націю як органічне ціле, де інтереси особистості підлягають загальним (звідси поняття «авторитарний націоналізм»). До певної міри, націоналістичних поглядів дотримувалися Мустафа Кемаль у Туреччині, Сунь Ятсен у Китаї, Махатма Ганді в Індії.

«Велика війна» позначилася й на *лібералізмі*, що проголошував рушієм поступу вільну діяльність людини, спрямовану на зміцнення парламентаризму, громадянських свобод, ринкового підприємництва.

У міжвоєнний період, щоб запобігти крайнощам соціалізму, сформувався *неолібералізм*, ідеологами якого були економісти: британець Джон Мейнрад Кейнс та австрієць (уродженець міста Львів) *Людвіг фон Мізес*. Теорію «держави нічного сторожа» поступово заступила теорія «держави загального добробуту». Як наслідок, похитнулися позиції ліберальних партій. Наприклад, після відставки прем'єр-міністра Великої Британії Девіда Ллойд Джорджа, ліберали ніколи не формувала уряду самостійно, натомість входили лише в коаліції. Німецькі ж розкололися на два відгалуження, одне з яких очолив Густав Штреземан, творець Німецької народної партії.

Із лібералами конкурували *соціал-демократи*. Вони пропагували реформізм; відданість принципам свободи, справедливості, братерства і демократії; політичне розмаїття; державне втручання в економіку; партнерство між робітництвом та працедавцями. В 1920 р., у результаті парламентських виборів, *Карл Яльмар Брантінг* сформував перший соціал-демократичний виконавчий орган влади у Швеції. Соціал-демократичну ідеологію також обстоювали Лейбористська партія Великої Британії, а ще — немало німецьких політиків, які керували Веймарською республікою.

«Ми п'ємо лише пастеризоване молоко Маслосоюзу», художник Василь Дядинюк, 1936 р.

«Геть пана з України!», художник Олександр Хвостенко-Хвостов, 1920 р.

Певною мірою, до соціал-демократії уподібнювався *комунізм* — ідеологія, заснована на ідеях суспільства загальної рівності та спільної власності. Комуністи романтизували історичну роль *пролетаріату* (робітництва), абсолютизували «класову боротьбу» між різними верствами, практично зневажали демократичні принципи. Поза СРСР найвпливовіші і найдієвіші комуністичні партії діяли в Німеччині, у Франції. Їх вважали «породженням» Жовтневого перевороту 1917 р. і сприймали такими, що діють в інтересах Москви. Адже в 1919 р.

засновано *Комуністичний інтернаціонал (Комінтерн)* — міжнародне об'єднання компартій, кероване советськими спецслужбами.

Міркуємо і діємо!

1. У зошиті укладіть порівняльну таблицю «популярних» ідеологій міжвоєнного періоду. Критерії доберіть довільно. 2. Розгляньте плакати. Які ідеології вони відображують? Підтвердьте свої міркування аргументами. 3. Прочитайте уривок. Як Ви вважаєте, в чому полягала справжня мета комуністичного руху? Наскільки ефективно діяли комуністи? За рахунок чого їм вдавалося досягати задуманого?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1920-ті рр. — період економічного зростання в провідних державах світу
1929–1939 рр. — період «великої депресії» в США та економічної кризи в державах Європи

1920-ті рр. — період утвердження советської влади в Україні, провадження нової економічної політики
Грудень 1925–1930-ті рр. — період модернізації економіки в підсоветській Україні, «епоха Голодомору»

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/G8PE1h4>

Іспанка.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/s3Pai7t>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Загадайте значення понять «демократія», «авторитаризм», «тоталітаризм», «націоналізм», «комунізм», «фашизм», «нацизм (націонал-комунізм)». Увідповідніть їх із державами світу, історію яких ви вивчали попередньо. Відповідності запишіть у зошит. 3. Відобразіть графічно послідовність і синхронність фактів, пов'язаних із: а) проявами економічних піднесенень і криз у провідних державах; б) протистоянням демократії з авторитарними (тоталітарними) режимами. Проілюструйте свою відповідь за допомогою політичної мапи міжвоєнного світу.
4. Проаналізуйте світоглядне наповнення тоталітарних ідеологій, їхню спрямованість проти інтересів людини і засад людяності. 5. Висловіть аргументовані судження про доцільність заощадливості, протекціонізму, державного регулювання для подолання економічних криз. 6. Розпочніть виконання довготривалого колективного проекту: «Суспільне життя міжвоєнної Європи та його осмислення у наукових працях і мистецьких творах». Підготуйтеся до представлення після вивчення розділу: «Повсякденне життя та культура в першій половині ХХ ст.».

§ 17. Криза міжнародних відносин

Чи знаєте ви, що...

..... у громадянській війні в Іспанії брали участь українці й українки, причому по різні боки барикад: за республіканців (у складі польської бригади) героїчно воювала рота імені Тараса Шевченка, із-поміж со-ветських «добровольців» уславились майбутні маршали Григорій Кулик, Родіон Малиновський, перекладачка Марія Фортус; за франкістів мужність проявили Іван Шинкаренко, Всеволод Марченко, Володимир Белинський та інші.

..... упродовж 1938–1941 рр. гетьман Української держави Павло Скоропадський намагався гуртувати вітчизняних політиків діаспори, адже не поділяв сподівань деяких із них, зокрема націоналістів, що німці відновлять незалежність України.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

«Вісь “Берлін–Рим–Токіо”» («Вісь») — військово-політична коаліція (союз, блок) агресивних держав: Німеччини, Італії, Японії, що об'єднавшись, взаємодіяли напередодні та в роки Другої світової війни.

17.1. Як «переглядали» мирні договори Версальсько-Вашингтонської системи?

Victory Democracy Peace

Фрагмент реклами Ліги Націй у газеті «Нью-Йорк таймс», художник невідомий, 25 грудня 1918 р.

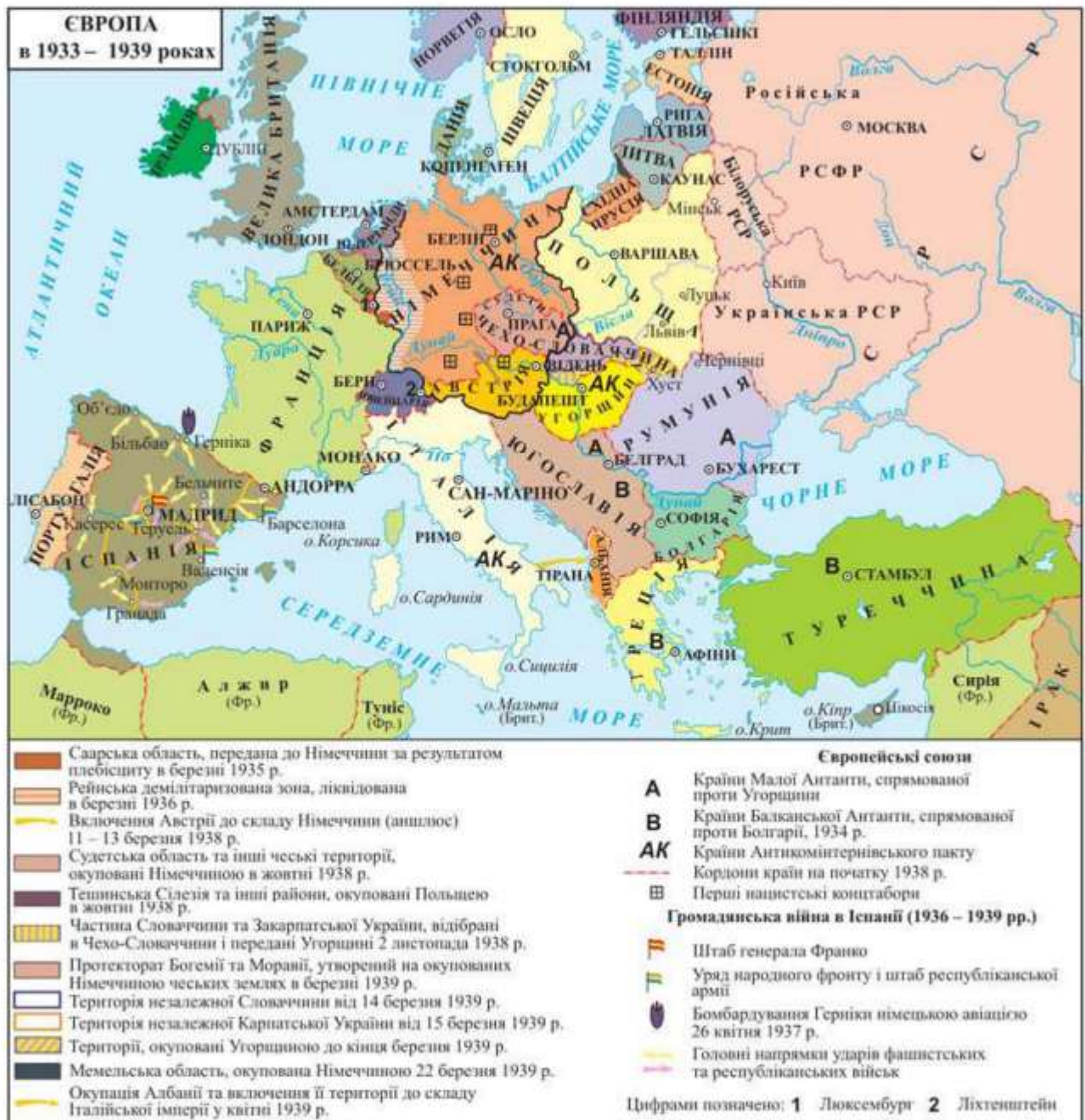
Як мовилось у попередніх розділах, принципи повоєнних міжнародних відносин відображались у договорах Версальсько-Вашингтонської системи. Вони мали б гарантувати колективну безпеку та мирне вирішення суперечок. «Інструментом» для забезпечення цієї благородної мети слугувала Ліга Націй, якій і справді вдалося врегулювати низку конфліктів — між Фінляндією та Швецією, Албанією та Югославією, Угорщиною та Чехословаччиною. Проте, коли нахабніли потужні держави, ефективність дій Ліги Націй знижувалася до рівня словесної «стурбованості». З другого боку, обмеження, що їх встановили для багатьох країн, передусім Німеччини, Італії, Угорщини, трактувалися ними, як не-

справедливі. Це породжувало реваншистські настрої та прагнення переглянути усталене облаштування світу.

Те, що в 1920-х рр. людство уникнуло перегляду версальсько-вашингтонських домовленостей, стало вислідом пацифізму і втоми від «Великої війни». Та як тільки «велика депресія» зруйнувала світову економіку, зокрема похитнула віру в ринкові відносини, причину негараздів взялися шукати в зневажанні країн «другого плану», що у

відповідь прагнули зрівнятися з «першими». Ініціативу виявив Беніто Муссоліні, який у 1933 р. запропонував укласти пакт «Про згоду й співробітництво з метою підтримки миру» між Італією, Німеччиною, Великою Британією і Францією. Однак, після невдачі, розлючений дуче заявив: «Якщо не можна переглядати договори за “пактом чотирьох”, говоритиме її величність гармата».

Натомість Адольф Гітлер волів діяти, а не говорити. Він крок за кроком «вивільняв» німців від повоєнних зобов'язань. Уже на початку жовтня 1933 р. фюрер ухвалив рішення про вихід Німеччини з Ліги Націй та Конференції з роззброєння. Далі, в червні 1934 р., нацисти вчинили державний переворот в Австрії, щоб там привести до влади дружніх собі політиків. Це мав бути крок до аншлюсу

(приєднання), що заборонялось статтями Версальського і Сен-Жерменського мирних договорів. Оскільки всього задуманого досягти не вдалося, в Берліні відмежувалися від подій у Відні. Проте сама спроба, зокрема, убивство канцлера Енгельберта Дольфуса, насторожило Італію, що розглядала Австрію об'єктом власних геополітичних інтересів. Після того, як у березні 1935 р. в Німеччині відновили загальний військовий обов'язок, оголосили про комплектування військової авіації, у місті Стреза (нині в провінції П'ємонт) відбулась зустріч представників Італії, Франції та Великої Британії. Вони засудили будь-які односторонні скасування міжнародних договорів та можливі воєнні експансії, але на практиці обстоювали лише свої цілі.

Нерішучість і розгубленість західних політиків дозволила Адольфу Гітлеру поводитись сміливо й безкарно. 7 березня 1936 р. від імені берлінського уряду послам Великої Британії, Франції, Бельгії та Італії вручили меморандум про невизнання Локарнських угод. Відтак німецькі військові зайняли Рейнську демілітаризовану зону. Прем'єр-міністр Британії Стенлі Болдуїн запевнив, що цей крок «не несе загрози воєнного конфлікту». Ліга Націй обмежилася моральним осудом, що лише посилило апетит Берліна. У січні 1937 р., виступаючи перед Рейхстагом, рейхсканцлер заявив, що Німеччина відкликає свій підпис під Версальським договором — документом, що вже майже рік як утратив чинність.

Міркуємо і діємо!

1. Чому міжнародні організації чи військово-політичні блоки, що їх засновували для розв'язання міжнародних проблем, не здатні були відвернути навіть регіональних воєнних конфліктів? Висловіть свої припущення. 2. Чому саме Італія та Німеччина першими порушили умови повоєнних домовленостей у Європі? 3. Розгляньте фрагмент реклами. Яке/які з цих гасел: «Перемога», «Демократія», «Мир», — Ліга Націй не змогла відстояти впродовж міжвоєнного періоду?

17.2. Які «вогнища нестабільності» передували черговій «Великій війні»?

Тридцять років ХХ ст. увійшли в історію як десятиліття мілітаризації, загострення міжнародних відносин і появи регіональних вогнищ нестабільності, які передували черговій тотальній війні. Одна з перших серйозних криз трапилася в Східній Азії. Як мовилося попередньо, 19 вересня 1931 р. японські військові вступили в Маньчжурію і впродовж нетривалого часу окупували цю китайську провінцію, де намагаючись надати законності своєму вторгненню, проголосили маріонеткову державу Маньчжоу-Го. Китай звернувся зі скаргою до Ліги Націй. У відповідь у Женеві ухвалили низку резолюцій, що визнавали неправомірною окупацію Маньчжурії і вимагали вивести звідти японську армію, однак не проголосили Японію агресором і не

запровадили жодних санкцій проти неї. Відтак, такі половинчасті заходи не зупинили токійський уряд, який у березні 1933 р. заявив про вихід Країни Вранішнього Сонця з Ліги Націй.

Інший регіональний конфлікт, який вплинув на глобальні події, розгорівся в Африці. Італійський дуче Беніто Муссоліні мав намір захопити *Ефіопію* (Абіссинію), що вважав першим кроком до заснування колоніальної імперії. Підготовка до загарбання цієї африканської країни, яка була багата нафтою і розпросторила на перетині вигідних шляхів з Європи до Азії, розпочалась ще в середині 1920-х рр. Спроба анексувати бажану територію мирним способом — нав'язуванням «договору про дружбу» — не спрацювала. Тому, використавши дрібний конфлікт на кордоні між Ефіопією та італійським Сомалі, фашисти звинуватили ефіопську владу в агресії і *3 жовтня 1935 р.* розпочали вторгнення. Співвідношення сил виглядало не на користь ефіопів, які були озброєні переважно холодною зброєю та мисливськими рушницями, тоді як італійці використовували танки й літаки. Проте, з огляду на природні фактори, лише в травні 1936 р. італійські військові взяли під контроль ефіопську столицю Аддис-Абебу, змусивши імператора Хайле Селласіє виїхати. Новим правителем проголосили італійського короля Віктора Еммануїла III. Велика фашистська рада видала декрет про перетворення Італії на імперію. Ліга Націй засудила вторгнення і впровадила проти агресорки економічні санкції, що однак виявились неефективними.

«Герніка», художник Пабло Пікассо, 1937 р.

Війну в Ефіопії затьмарили події в Іспанії, де розгорнулася декількарічна **громадянська війна**. Після Першої світової ця піренейська держава вирізнялася політичною нестабільністю. У 1923 р. в ній установився авторитарний режим генерала *Міґеля Прімо де Рівери*, який декларував «порятунок країни і виведення її зі стану безладу». Однак «велика депресія» завадила амбітним намірам. У 1931 р. в Іспанії в результаті революції ліквідовано монархію і встановлено

Франсиско Франко
в зимовому пальті,
фотограф невідомий,
1930 р.

Другу республіку. Соціалістичні уряди вдалися до скасування дворянських привілеїв, конфіскування церковних земель, запровадження світської освіти, надання більших прав окремим регіонам (Каталонія, Країна басків). Такими радикальними реформами республіканці відштовхнули від себе значну частину суспільства. Сформувалася права опозиція, з-поміж якої виділялася організація «Іспанська фаланга». За цих обставин, під гаслом захисту національних та католицьких цінностей, **17 липня 1936 р.** в іспанському Марокко та на Канарських островах розпочався антиурядовий виступ, очолений військовими. (Цього дня бунтівники втратили свого керівника, генерала Хорхе Санхурхо, літак якого розбився на маршруті з португальського міста Лісабон. Відтак головнокомандувачем проголосили генерала

Франсиско Франко.) Уже через три дні 35 з 50-ти провінційних центрів Іспанії опинилися в руках «національних сил», та невдачею закінчилися їхні спроби захопити владу в Мадриді й Барселоні. Західноєвропейські держави, дотримуючись принципу запобігання міжнародним конфліктам, заявили про неутручання в іспанські справи. Однак уже наприкінці 1936 р. політика нейтралітету зазнала краху: в громадянську війну в Іспанії втягнулися Німеччина, Італія та ССРСР. Німецьке та італійське командування випробовувало на Піренейському півострові нові види озброєнь, вдосконалювало стратегії і тактики бойових операцій. У *квітні 1937 р.* німецька авіація знищила містечко *Герніка* — славновідомий культурний центр басків. Республіканський уряд Франсиско Кабальєро, куди вперше увійшли комуністи, звернувся за допомогою до ССРСР, який невдовзі взявся відправляти в Іспанію озброєння та загони добровольців — «інтернаціональні бригади». Навзаєм совети отримали приблизно 510 тон золота. Вважалося, що іспанці таким чином оплатила послуги радників, підготовку військових спеціалістів, постачання зброї (причому, не завжди високої якості). Протиборчі сторони всіляко використовували засоби пропаганди: республіканці переконували, що воюють з «фашистами», а франкісти — що протистоять «комуністам». Переломним виявився весняний наступ 1938 р., унаслідок чого «національні сили» захопили Арагон і частину Каталонії. На Мадрид вони наступали чотирма колонами, а свою агентуру в столиці називали «*п'ятою колоною*» (цей термін досі популярний для означення дій ворожих агентів). На **весну 1939 р.** Іспанія опинилася під контролем франкістів, чий уряд визнали Франція, Велика Британія та

США. Лідер переможців Франсиско Франко, якого проголосили *каудильйо* (вождем), відновив авторитарний режим: заборонив опозиційні партії, вдався до розправ над незгодними. Все це відбувалось під гаслами утвердження демократії, побудови «корпоративної держави». Попри позірну вдячність Італії та Німеччині за допомогу, каудильйо не дозволив втягнути Іспанію в Другу світову війну.

Мовою історичного джерела

Уривок із книжки Джорджа Орвелла «Данина Каталонії»: «...Мене здивувала і деякою мірою навіть неприємно вразила загальна байдужість до війни. Людей, котрі приїздили до Мадрида чи Валенсії, таке ставлення також жахало... По всій Іспанії почав скорочуватися набір добровольців... Війна тривала лише шість місяців, а іспанський уряд вже оголосив мобілізацію, що було б цілком природним для війни за межами країни, але зовсім дивним для громадянської війни. Безперечно, це було пов'язано з тим, що розвіялися революційні сподівання, через які, власне, й розпочалась війна... Ніхто не хотів програвати війну, проте більшість жадала її завершення... "Фронт" видавався міфічним місцем на краю землі... Ніхто не звертав особливої уваги на поранених солдатів, навіть, якщо ті були на милицях...»

Міркуємо і діємо!

1. Послугуючись мапою, розкажіть про «вогнища нестабільності» в Європі, що передували Другій світовій війні. **2.** Прочитайте уривок. У чому полягає трагізм громадянської війни в Іспанії? Які настрої панували в іспанському суспільстві? **3.** Розгляньте зображення картини. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про історичне підґрунтя її написання, витлумачте символи, до яких удався художник.

17.3. Як гуртувалися держави-агресори напередодні Другої світової війни?

Події в Іспанії посприяли зближенню фашистів із нацистами. Італійський дуче раптово змінив свою позицію щодо «австрійського питання», визнавши Альпійську республіку сферою інтересів Третього Райху. У жовтні 1936 р. міністри закордонних справ Італії *Галеацо Чіано* та Німеччини *Йоахім фон Ріббентроп* підписали протокол про розмежування сфер впливу на Балканах, у Дунайському басейні, а також про збройну підтримку Франсиско Франко в Іспанії. Крім цього, Німеччина визнала загарбання Італією Ефіопії. У Римі були цілком задоволені таким перебігом подій, і **1 листопада 1936 р.** Беніто Муссоліні сповістив, що перемовини у Берліні завершилися формуванням «вісі «Рим–Берлін»», довкола якої повинні гуртуватися всі «миролюбні держави». Так почав формуватися військово-політичний блок призвідців та ініціаторів Другої світової війни.

Одночасно відбувалося німецько-японське зближення. **25 листопада 1936 р.** Німеччина та Японія уклали «Антикомінтернівський

пакт», спрямований проти комуністичної експансії. Змовниці погоджувались інформувати одна одну про діяльність Комуністичного інтернаціоналу, вживати запобіжних заходів щодо його агентів. Наступного року до пакту доєдналася Італія, чим ніби завершила творення «вісі «Берлін-Рим-Токіо»». Згодом вона розширилася за рахунок Маньчжоу-Го, Іспанії, Болгарії, Угорщини, Румунії, Фінляндії тощо.

Урешті, 22 травня 1939 р., у Берліні міністри закордонних справ Німеччини й Італії підписали «Пакт про дружбу і співробітництво» («Сталевий пакт»). Сторони вирішили «узгоджувати позиції із питань, що стосувалися б спільних інтересів або загального становища в Європі». Японське керівництво відмовилось долучатись до підписантів. Річ у тім, що Японія тоді увійшла в конфлікт із ССРСР, і їй видавалися важливішими реальні антисоветські альянси, аніж примарні «антизахідні».

А як же ж західні демократії, зокрема Велика Британія і Франція, відреагували на італійсько-німецьке зближення? Вони активізували зусилля для творення системи колективної безпеки. Впродовж 1934 р. міністр закордонних справ Франції Луї Барту об'їздив більшість європейських столиць, пропонуючи організувати регіональний військово-політичний союз, уклавши «Східний пакт», що мав би об'єднати держави Східної Європи. Однак за відсутності порозуміння між Чехословаччиною і Польщею, за відмови Варшави приєднатись до оборонних угод, якщо їх підпише ССРСР, та з огляду на небажання британців брати на себе зобов'язання щодо Східної Європи, укладення «Східного пакту» видавалося примарним. А восени 1934 р. його ініціатор — Луї Барту разом із королем Югославії Александром I, як мовилось попередньо, стали жертвами теракту в місті Марсель. Після цього західні держави відійшли від політики вибудовування заслонів на шляху потенційних агресорів, натомість вирішили вдатися до переконань і поступок.

Позиція Советського Союзу щодо протидії «Вісі» теж змінювалась. Якщо Йосип Сталін спершу всіляко схиляв західні уряди до згуртування, то поступово передумав. Совети висловлювали готовність гарантувати захист сусідкам (Румунії, Польщі, Литві, Латвії, Естонії), але за умови вводу на їхні території Червоної армії «з метою запобігання» ворожим вторгненням. Як це розуміти? А так, що в разі згоди з цією умовою, східноєвропейським державам загрожувала советська окупація. Західні лідери не могли погодитися на таке, і навесні-влітку 1939 р. англійсько-французько-советські переговори за-

«Дружба», художник невідомий, 1938 р.

йшли в глухий кут. Тим часом, Німеччина й собі запропонувала ССРС співпрацю, щоб здійснити територіальний розподіл сфер впливу в Європі. Це взагалі зупинило перемовини між Москвою, Парижем і Лондоном. Натомість почала визрівати нова, загрозлива для людства, спілка тоталітарних режимів — нацистського і комуністичного, які налагодили взаємовигідне політичне, економічне та військове співробітництво, наслідком чого стало розв'язання Другої світової війни.

Міркуємо і діємо!

1. Чому західні держави не змогли згуртуватися для протидії «Вісі»?
2. Розгляньте плакат. Які країни на ньому відображені? Яку подію проілюстрував художник? Якої він національності? 3. Обговоріть у парах імовірні загрози, що поставали перед людством після німецько-радянського зближення в другій половині 1939 р.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1936–1937 рр. —
утворення «Вісі «Берлін–Рим–Токіо»»

1936–1939 рр. —
громадянська війна в Іспанії

1937 р. — ухвалення «сталінської»
Конституції Української Радянської
Соціалістичної Республіки

1937–1938 рр. —
«великий терор» у підсоветській Україні

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/Q8PE6wX>

«Вони не пройдуть!».

Корисна гра:

<https://cutt.ly/c3PadV2>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть поняття «Вісь «Берлін–Рим–Токіо»». Запишіть у зошит 2-3 речення, де схарактеризуйте етапи її формування.
3. **А.** Виготовте ілюстровану лінію/стрічку/шкалу часу, де відобразить перебіг громадянської війни в Іспанії. **Б.** Визначте (за допомогою мапи) вогнища воєн на Далекому Сході, в Африці та в Європі.
4. Установіть причини й наслідки провалу проекту системи колективної безпеки («Східного пакту»).
5. Оцініть політичні позиції та вчинки європейських лідерів напередодні назрівання війни.
6. Послугуючись пошуковими системами інтернету, підготуйте нетривалі (1-2 хв) повідомлення про: а) участь українок/українців у громадянській війні в Іспанії; б) діяльність української політичної еміграції напередодні Другої світової війни.

§ 18. Напередодні Другої світової війни

Чи знаєте ви, що...

..... Мюнхенська змова суттєво вплинула на долю Закарпаття: 22 листопада 1938 р. українці домоглися автономії Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини, а 15 березня 1939 р. проголосили незалежність Карпатської України, чим підтвердили, що вона є українською землею, її мешканці — невід'ємною частиною українського народу.

..... «українське питання» напередодні Другої світової війни виглядало заплутанишим, аніж у 1914 р.: нацисти бачили Україну складовою «життєвого простору на Сході», комуністи бажали «взяти під опіку» західних українців; Угорщина прагнула відібрати Закарпаття від Чехословаччини; Румунія була не проти розширення на Схід; Польща воліла зберегти землі, якими володіла за результатами Паризької мирної конференції; українські націоналісти сподівалися скористатися ситуацією, щоб відновити незалежність.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Аншлюс (від однойменного німецького слова, що означає «приєднання», «анексія») — 1) насильницьке приєднання або анексія; 2) приєднання Австрійської республіки до Третього Райху в березні 1938 р.

Мюнхенська угода («Мюнхен», «мюнхенський диктат», «мюнхенська зрада») — 1) чотиристороння домовленість про передання нацистській Німеччині Судетської області, що погоджена 30 вересня 1938 р., нібито для запобігання великій війні в Європі; 2) сьогодні — усталений вислів, що означає дипломатичну поразку західних держав і зраду ними союзників.

Політика «умиротворення» — запобігання масштабним воєнним конфліктам способами поступок агресору/агресорам та пошуку компромісів, здатних стримати нападника/нападників від радикальних дій.

«Судетська проблема» — незадоволення німецького населення Судетської області своїм статусом у складі Чехословаччини, що використано Третім Райхом як привід до анексії цієї території.

18.1. Як Німеччина задовольняла свої територіальні претензії?

Успіхи нацистської Німеччини на зовнішньополітичній арені, як то «повернення» Рейнської демілітаризованої зони, надихали Адольфа Гітлера. Відтак на порядку денному його політики постали амбітніші плани: захоплення чужих територій під приводом «захисту співвітчизників» та «об'єднання всіх німців під єдиним дахом». На першому етапі фюрер зібрався приєднати Австрію, для чого 12 лютого 1938 р. під час зустрічі з австрійським канцлером Куртом фон Шушнігом вручив тому ультиматум: надати повну свободу дій націонал-соціалістичним організаціям, призначити міністром внутрішніх справ нацистського лідера Артура Зейсс-Інкварта, пристати на економічне об'єднання. Канцлер відмовився, покликаючись на потребу додаткових консультацій. Проте невдовзі під тиском Німеччини президент Австрії Вільгельм Міклас розпустив уряд та призначив новий, що

його очолив Артур Зейсс-Інкварт. Він одразу звернувся до німецьких покровителів із проханням про військову допомогу (щоправда, зробив це ще тоді, коли підрозділи Вермахту вже перебували на марші). **12 березня 1938 р.**, не зустрічаючи опору, німецькі солдати перетнули кордон з Австрією. Наступного дня Адольф Гітлер оголосив про її включення до складу Третього Райху. Через декілька тижнів під контролем нацистів відбувся «референдум», у результаті якого 99,73 % австрійців підтримали приєднання. Після аншлюсу площа Німеччини збільшилася на 17 %, а кількість населення — на 10 %. Дуче Беніто Муссоліні, який доти запевняв австрійське керівництво у своїй підтримці, відступив та визнав легітимність дій Берліна. Не спромоглися на рішучий протест і західні держави.

Мовою історичного джерела

Уривок із книжки Девіда Маккіна «І сталася тьма. Рузвельт, Гітлер і західна дипломатія напередодні війни»: «...Реакція на аншлюс міжнародної спільноти була більш ніж стриманою. Муссоліні не зробив нічого. Як і Чемберлен у Британії, як і Блюм у Франції. Чинівники в Чехословаччині зазначили, що аншлюс — “не більш як сімейна справа”. Держсекретар Галл скликав нараду з вищими посадовими особами Держдепартаменту, але США майже нічого не зробили для оскарження аншлюсу — тільки відкликали представників посольства у Відні на знак того, що австрійський уряд більше не ухвалює самостійних рішень...»

Невілл Чемберлен (ліворуч) з Беніто Муссоліні під час Мюнхенської конференції, фотограф Генріх Гофман, 29 вересня 1938 р.

Едуард Даладьє (ліворуч) з Адольфом Гітлером під час Мюнхенської конференції (посередині — перекладач Пауль Шмідт), фотограф Генріх Гофман, 29 вересня 1938 р.

Приєднавши Австрію, Адольф Гітлер перейшов до другого етапу свого плану: захоплення Чехословаччини. У її складі перебувала Судетська область, де переважно (понад 3 млн осіб) проживали німці. Це й послугувало приводом до реалізації задуманого. Нацисти вдалися до тиску на чехословацький уряд, водночас підтримуючи підривно діяльність Судетської німецької партії. Її керівник *Конрад Генляйн* вимагав автономії регіону. 13 вересня 1938 р. берлінська верхівка спровокувала заколот судетських німців, а після його придушення чехословацьким військом, взялася відкрито погрожувати збройним вторгненням. Ситуація викликала занепокоєння Франції, яка мала договірні зобов'язання перед Чехословаччиною. Французький прем'єр-міністр Едуард Даладье намагався переконати британського колегу Невілла Чемберлена в тому, що спільна рішуча позиція могла б зупинити Адольфа Гітлера. Британський прем'єр так не вважав, тому спонукав празьку владу поступитися судетським німцям. Урешті, він запропонував скликати конференцію для розв'язання «чехословацької проблеми». **29 вересня 1938 р. у місті Мюнхен** зібралися лідери Великої Британії (Невілл Чемберлен), Франції (Едуард Даладье), Італії (Беніто Муссоліні) та Німеччини (Адольф Гітлер). Чехословацька делегація теж прибула, але її не допустили на засідання. Німецький фюрер запевнив, що Судети — його остання територіальна вимога в Європі, відтак інші делегати погодилися на поступки. **Мюнхенська угода, прийнята 30 вересня 1938 р.**, передбачала передання Судетської області Німеччині і задоволення претензій Польщі й Угорщини (їм віддали Тешинську Сілезію та Словаччину й Закарпаття відповідно). Як наслідок, **15 березня 1939 р.** проголосила незалежність **Карпатська Україна**, яку відразу ж окупувала угорська армія. Ще через півроку Німеччина загарбала решту Чехословаччини й створила протекторат Богемії та Моравії, пояснюючи свій учинок тим, що ці землі колись входили до «життєвого простору німецького народу».

Звісно, що Адольф Гітлер не дотримав обіцянки про «останню територіальну претензію». Вже 22 березня 1939 р. він висунув Литві ультиматум про передання Мемельської (Клайпедської) області. Через 48 годин порт Мемель окупували німецькі військові. Далі фюрер став домагатися від Польщі згоди на передання міста Данціг (Гданськ) і прокладання через польську територію траси, яка б сполучила власне Німеччину зі Східною Пруссією. Відмова варшавського уряду означала посилення напруги й наближення війни.

Міркуємо і діємо!

1. Зіставте й порівняйте експансіоністські рішення та вчинки німецького фюрера Адольфа Гітлера та президента Росії Владіміра Путіна. Витлумачте очевидні аналогії. 2. Прочитайте уривок із книжки. Поясніть логіку реакцій західних держав на аншлюс? До чого призвело їхнє потурання агресору? 3. Розгляньте світлини. Як вони засвідчують ставлення західних лідерів до агресивних дій Адольфа Гітлера?

18.2. У чому сутність політики «умиротворення»?

«Це чудовий фокус, але це важко для глядачів», художник Кліффорд Кеннеді Берріман, 20 серпня 1939 р.

У другій половині 1930-х рр., щоб уникнути війни в Європі, західні держави вдалися до політики «умиротворення» — поступок агресорам. Особливо це було властиво британському урядові Невілла Чемберлена і меншою мірою французькому керівництву. Чому стало можливим «умиротворення»? Передусім, таким чином у світі реагували на психологічну травму Першої світової війни, а ще — вважали, що Адольф Гітлер не наважиться зруйнувати міжнародний порядок. Багато хто із політиків виправдовувався: мовляв, Версальський мирний договір

— несправедливий, і Німеччина лише прагне виправити «перегини», допущені переможцями. Не можна не зважати й на те, що політика «умиротворення» стала можливою внаслідок неефективності Ліги Націй і провалу ідеї колективної безпеки. До того ж, «велика депресія» прикувала увагу західних суспільств до внутрішніх проблем, а не до тих, що виникали «далеко за межами». Як приклад, у 1935 р. і в 1936 р. у США ухвалили два закони про нейтралітет, які забороняли експорт зброї воюючим державам та закріплювали ізоляціоністський курс Вашингтона.

На думку Невілла Чемберлена, небезпека полягала не в агресивності Німеччини, а в недооцінці міжнародної ситуації загалом. Він стверджував, що Перша світова війна розпочалась тому, що великі держави на певний час втратили контроль за розвитком подій, і в результаті цього локальний конфлікт переріс у глобальне протистояння. Для того, щоб відвернути наступну «Велику війну» належало зберігати контакти з усіма її вірогідними учасниками й розв'язувати існуючі проблеми способами поступок. Це виявилось фатальним прорахунком, бо вимоги диктаторів не знали обмежень, а поступливість вони сприймали як слабкість супротивників. Кульмінацією політики «умиротворення» вважають Мюнхенську конференцію. Повернувшись додому з Німеччини, Невілл Чемберлен запевняв журналістів, що «привіз мир цьому поколінню». Іншої думки дотримувався британський політик **Вінстон Черчилль**, який заявив: «Англії запропонували вибір між війною і ганьбою. Вона обрала ганьбу і отримає війну». А ще він із сарказмом відзначав, що «умиротворювач — це той, хто годує крокодила, сподіваючись, що той з'їсть його останнім». Так, зрештою, і сталося. Політика «умиротворення» лише пришвидшила Другу світову війну.

Міркуємо і діємо!

1. У чому причини і сутність політики «умиротворення»? 2. Чи можна стверджувати що новітня політика «умиротворення» Владіміра Путіна в 2014 р. призвела до повномасштабної війни Росії проти України в 2022 р.? Аргументуйте свою відповідь. 3. Розгляньте карикатуру. Які геополітичні явища кінця 1930-х рр. відобразив художник?

18.3. Яку роль у розпалюванні Другої світової війни відіграло німецько-советське зближення?

Для безпечного втілення своїх експансіоністських планів у Східній Європі нацистська Німеччина потребувала підтримки або хоча б нейтралітету Советського Союзу. Після того, як варшавський уряд відхилив домагання контролю над Данцігом, у Берліні вирішили завдати Польщі військового удару. 28 квітня 1939 р., виступаючи у Рейхстазі, Адольф Гітлер заявив про анулювання німецько-польської угоди про ненапад (1934). Це спонукало уряди Великої Британії і Франції активізувати переговори із ССРСР, які, як мовилось вище, закінчилися безрезультатно, в тому числі з вини Йосипа Сталіна. Кремлівський вождь усвідомлював, що його позиція може призвести до воєнного конфлікту, оскільки відверто формулював мету советської зовнішньої політики: «Втягнути Європу у війну, залишаючись нейтральним, потім, коли супротивники виснажать один одного, кинути на терези всю могутність Червоної армії».

Як ви пам'ятаєте, упродовж 1920-х рр. німецько-советські відносини розвивалися доволі активно. Але з приходом до влади Адольфа

Гітлера, налаштованого проти комунізму, вони охололи. Лише з весни 1939 р. сторони взялися робити обережні кроки до порозуміння. Свідченням схильності сталінської верхівки до зближення з гітлерівською Німеччиною послугувала відставка народного комісара закордонних справ Максима Литвинова, який був прибічником колективної безпеки в Європі. Новим очільником зовнішньополітичного відомства призначено *В'ячеслава Молотова*, який натомість схилився до протилежної позиції.

Наприкінці літа 1939 р. настав фінал німецько-советських перемовин. 23 серпня в Москву прибув Йоахім фон Ріббентроп, міністр закордонних справ Німеччини, який провів кілька насичених зустрічей із В'ячеславом Молотовим і Йосипом Сталіним. Після цього в ніч із 23 на 24 серпня 1939 р. сторони підписали **Договір про ненапад** («пакт Молотова-Ріббентропа», «пакт Сталіна-Гітлера») між ССРСР та Німеччиною терміном на десять років. До пакту додали таємний протокол, де визначили кордони німецької та советської «сфер впливу» у Східній Європі «у випадку політично-територіальних змін». Відповідно до протоколу Фінляндія, Естонія, Латвія відходили до Советського Союзу, а Литва — до Німеччини (у вересні 1939 р. за другим таємним протоколом литовська територія перейшла советам). Лінія розмежування Польщі пролягала річками Нарев, Вісла і Сян, у результаті чого західнобілоруські

та західноукраїнські землі опинялися під Москвою). Також Німеччина зобов'язалась не втручатися в дії Червоної армії щодо Бессарабії, яка натовді належала Румунії. У підсумку, німецько-советський таємний розподіл східноєвропейських територій спричинив майбутній всесвітній військовий конфлікт. Сьогодні в державах Європейського Союзу та деяких інших 23 серпня вшановують, як *День пам'яті жертв сталінізму та нацизму* (або по іншому — «День чорної стрічки»).

Поява Договору про ненапад викликала неабияке здивування в західних державах. Невже це могло статися, коли ще недавно нацисти ініціювали Анतिकомінтернівський пакт? 31 серпня 1939 р. в промові на позачерговій сесії Верховного Совету СРСР Вячеслав Молотов змалював відносини з Німеччиною, як такі, що поклали край ворожнечі й започаткували тісну співпрацю. Вона не обмежилася голослів'ям, а відразу набула конкретного втілення в економічній і військовій галузях. Таким чином, советська імперія виявилася союзницею Третього Райху, співвідповідальною за розв'язання глобальної війни.

«Чимало хлопців сиділо на цій гілці»,
художник Кліффорд Кеннеді Берріман,
26 серпня 1939 р.

Міркуємо і діємо!

1. Розгляньте карикатуру. Поясніть її назву. Назвіть факти для підтвердження своєї відповіді. 2. Зіставте і порівняйте передумови Першої та Другої світових воєн. 3. Чи справедливе твердження про те, що за розв'язання Другої світової війни однаково відповідальні як Німеччина, так і Советський Союз? Відповіді обміркуйте в групах.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

30 вересня 1938 р. — укладення Мюнхенської угоди, розчленування Чехословаччини
1939 р. — проведення англійсько-французько-советських переговорів у Москві
23 серпня 1939 р. — підписання советсько-німецького Договору про ненапад і таємного протоколу

22 листопада 1938 р. — проголошення автономії Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини
15 березня 1939 р. — проголошення незалежності Карпатської України
17 вересня 1939 р. — вторгнення Червоної армії на територію Західної України

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/Q8PE6wX>

Політичні карикатури напередодні війни.

Корисна гра:
<https://cutt.ly/k3Pa2Wv>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть поняття «політика "умиротворення"», «Судетська проблема», «аншлюс», «Мюнхен». Запишіть у зошит та позначте стрілками «→», «↔», «←» логічні взаємозв'язки між ними. 3. **А.** Послугуючись мультимедійним ресурсом «Padlet», виготовіть ілюстровану лінію/стрічку/шкалу часу, де відобразить перебіг міжнародних відносин напередодні Другої світової війни. **Б.** Визначте (за допомогою мапи) «сфери впливу» Німеччини та СРСР згідно із таємним протоколом до пакту Молотова-Ріббентропа. 4. Установіть причини, сутності й наслідки: а) порушення міжнародного права під приводом «захисту співвітчизників» в країнах Європи; б) політики «умиротворення»; в) англійсько-французько-советських переговорів у Москві; г) советсько-німецького зближення й укладення пакту Молотова-Ріббентропа. 5. Оцініть політичні позиції та вчинки європейських лідерів напередодні назрівання війни. 6. Послугуючись пошуковими системами інтернету, підготуйте нетривале (1-2 хв) повідомлення про «українське питання» в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни.

Узагальнення до розділу 6 «ПЕРЕДУМОВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»				
30 вересня 1938 р.	1936– 1939 рр.	«Сталевий пакт»	«Східний пакт»	1929– 1939 рр.
«умиротворення»	м. Герніка	аншлюс	Ефіопія	каудильйо
«пакт Молотова- Ріббентропа»	Комінтерн	«Судетська проблема»	соціал- демократія	консерватизм
Антикомінтернів- ський пакт	комунізм	«ревучі двадцяті»	громадянська війна	Маньчжоу-Ґо
«вісь "Берлін– Рим–Токіо"»	лібералізм	23 серпня 1939 р.	інтегральний (об'єднавчий) націоналізм	«День чорної стрічки»
Мюнхенська угода	1936– 1937 рр.	«п'ята колона»	Франсиско Франко	Вінстон Черчилль

Розділ 7. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

Назвіть:

- *хронологічні межі* Другої світової війни та німецько-советської війни;
- *дати* ключових битв/воєнних операцій Другої світової війни, Нюрнберзького і Токійського судових процесів, утворення Організації Об'єднаних Націй (ООН);
- *рішення* Нюрнберзького і Токійського процесів над воєнними злочинцями.

Поясніть:

- *поняття*: «антигітлерівська коаліція», «Велика трійка», «Голокост», «дивна війна», «другий фронт», «колабораціонізм», «лендліз», «нацистський "новий порядок"», «рух Опору»;
- *характер, періодизацію*, головні події, політичні, економічні та соціальні наслідки Другої світової війни;
- *особливості* окупаційного режиму та руху Опору на окупованих територіях;
- *внесок* держав-учасниць антигітлерівської коаліції у досягнення перемоги над нацистською Німеччиною і її союзниками, створення ООН.

Зробіть:

- *визначте* (за допомогою історичної карти) основні театри воєнних дій, місця основних битв, зміни державних кордонів у Європі, передбачені домовленостями у межах «Великої трійки»;
- *схарактеризуйте* течії в русі Опору, стратегії виживання за умов окупацій;
- *визначити* передумови і наслідки Голокосту; виклики, перед якими опинилося людство в умовах Другої світової війни;
- *обґрунтуйте* свої судження щодо наслідків і уроків Другої світової війни;
- *оцініть* роль провідних представників світової політичної та військової еліти: Вінстона Черчіля, Дуайта Ейзенгауера, Йосифа Сталіна, Франкліна Рузвельта та ін. у ключових подіях Другої світової війни.

Підготуйте матеріали для практичного заняття:

- ✓ «Примусова праця у Третьюму Райху. Трагедія в'язнів нацистських концтаборів».

Здійсніть дослідження для написання есе:

- ✓ «Стратегії виживання та моральний вибір у війні (досвід історичних та/або літературних героїв)».

Здійсніть дослідження для навчальних проєктів:

- ✓ «Праведники народів світу: подвиг в ім'я людяності».
- ✓ «Друга світова в об'єктиві кінокамери (в рядках літературних творів)».
- ✓ «Голод у Бенгалії 1943 р.: причини і наслідки».
- ✓ «Геноцид: історичні приклади (Голодомор, Голокост, знищення ромів, депортація кримськотатарського народу, злочин геноциду Російської Федерації в Україні під час російсько-української війни та інші)».

Узагальнення

«Поняття-визначення»
<https://cutt.ly/33PsrSk>

Узагальнення

«Дати-події»
<https://cutt.ly/u3PszTl>

Узагальнення

«Факти-увідповіднення»
<https://cutt.ly/Z3Psb0z>

§ 19. Друга світова війна: від початку до корінного зламу

Чи знаєте ви, що...

.....уродженець села Ольшана Полтавської губернії (тепер — Чернігівська область) Єжи Рожицький спільно з Маріаном Реєвським і Генріхом Зигальським ще в кінці грудня 1932 р. — на початку січня 1933 р. розгадали принцип дії машини «Енігма» — головного шифрувального пристрою, що його використовувала нацистська Німеччина в роки Другої світової війни;

..... деякі з українців добровільно прибули у Фінляндію, аби допомогти відстояти її незалежність від советської навали, серед них — письменник Юрій Горліс-Горський, який намагався (невдало) сформувати легіон із полонених червоноармійців українського походження, повернувшись, написав оповідання «Фінляндія. Країна скель і крицевих людей» та «Подорожні зиг'заги».

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Антигітлерівська коаліція — військово-політичний союз держав, відомий як альянти або Об'єднані Нації (Велика Британія, ССРСР, США та деякі інші), сформований під час Другої світової війни для протистояння державам «Вісі».

«Велика трійка» — очільники трьох держав-засновниць Антигітлерівської коаліції — Вінстон Черчилль (Велика Британія), Йосиф Сталін (СРСР) та Франклін Рузвельт (США).

«Дивна війна» — на початку Другої світової війни — восьмимісячний період, упродовж якого не провадилися сухопутні військові операції на Західному фронті.

Лендліз (від англійськомовних слів «ленд» — «зичити» і «ліз» — «надавати в оренду») — політика, відповідно до якої США на умовах позики-оренди постачали Великій Британії, Советському Союзу та іншим державам-союзницям необхідну сировину (наприклад, нафтопродукти), продовольство, техніку.

19.1. Як почалася Друга світова війна?

Із попередніх параграфів ви дізналися про передумови глобального воєнного конфлікту, який називають **Другою світовою війною**. Її зумовили недосконалі Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, експансіонізм тоталітарних держав, крах політики «умиротворення». Війна розпочалася нападом нацистської Німеччини на Польщу. Приводом до вторгнення берлінське керівництво використало провокацію на прикордонні — увечері **31 серпня 1939 р.** перевдягнуті диверсанти, які вдавали поляків, захопили німецьку радіостанцію в містечку **Гляйвіц (Глівіце)**. Згідно із заздалегідь розробленим планом воєнних дій (план «Вайс») проти Польщі, **1 вересня 1939 р.** о 4.45 ранку підрозділи Вермахту розпочали наступ. Зважаючи на технічну перевагу, скоординовані дії німецького командування та деморалізацію польської армії, яка виявилася розколеною на окремі небоєздатні частини, нападникам вдалося реалізувати стратегію «**бліцкригу**» («блискавичної війни»). В цьому відзначився командир моторизованого корпусу, генерал Гайнц Гудеріан. Коли головні

сили польської армії було розбито, *17 вересня 1939 р.* на територію Західної України та Західної Білорусі вторглася Червона армія, що ознаменувало вступ СРСР у війну. Таким чином, у життя втілилися советсько-німецькі домовленості, зафіксовані в таємному протоколі до пакту Молотова-Ріббентропа. Польський уряд і головне військове командування, очолюване уродженцем українського містечка Бережани, маршалом *Едвардом Ридз-Смігли* (його мати — українка Марія Баб'як), переїхали до Румунії, наказавши солдатам не втягуватись у бої з червоноармійцями. Як результат, невдовзі до советського полону потрапило багато польських військовослужбовців, доля яких склалася трагічно — в 1940 р. приблизно 20 тис. офіцерів розстріляли поблизу Харкова і в Катинському лісі у Смоленській області Росії.

28 вересня 1939 р., після того як Польська держава припинила існування, Німеччина й СРСР підписали договір «Про дружбу і кордони», що уточнив лінію німецько-советського розмежування. Під контроль німців переходили Люблінське та частина Варшавського воєводства, натомість советам відступили Литву. 1 жовтня 1939 р. у низці міст (Брест, Гродно, Ковель) з нагоди перемоги над Польщею відбулися спільні советсько-німецькі військові паради. Співпраця між нацистським і комуністичним тоталітарними режимами налагодилась надзвичайно плідно. До Німеччини з СРСР великими партіями надходили нафтопродукти, деревина, зерно, бавовна, мідь, хром тощо. Радіостанція, що в місті Мінськ, відігравала роль маяка для німецьких літаків. У вересні 1939 р. приблизно 30 німецьких кораблів знайшли притулок у советських портах. Водночас, Берлін ділився з Москвою військово-технічними новинками, зокрема в авіабудуванні.

Мовою історичного джерела

Уривок із книжки Лоренса Ріса «Гітлер і Сталін. Тирани і Друга світова війна»: «...Попри ідеологічну прірву між Гітлером і Сталіним восени 1939 р. було питання, у якому вони повністю дійшли згоди: обоє ненавиділи Польщу. І за кілька тижнів після підписання нацистсько-радянського пакту кожен з них окремо наказав почати вторгнення... Нацисти, безперечно, вели завойовницьку війну, до того ж в основі своєї расової... Радянське вторгнення змальовувалося загалом по-іншому. Іван Майський, радянський посол у Лондоні, описував це у своєму щоденнику як людинлюбний жест, умотивований бажанням Червоної армії «захистити життя й майно населення»... Але все це було лише прагматичним виправданням. За кілька днів до радянського вторгнення Молотов зізнався німецькому послу в Москві, що це було «приводом» до окупації...».

Як західні держави відреагували на те, що відбувалося на Сході Європи? *3 вересня 1939 р.* уряди Великої Британії та Франції, виконуючи свої союзницькі зобов'язання перед Польщею, оголосили Німеччині війну. Проте понад вісім місяців (вересень 1939 – травень 1940) на Західному фронті тривало, так зване, пасивне протистояння,

що відоме як «дивна війна». Як пояснювали її причини? Французьке командування заявляло, що на підготовку армії до бойових дій необхідний певний час. Про це говорило й британське керівництво, оскільки перекидання військових підрозділів на європейський континент не могло відбутися у стислі терміни. Натомість німецькі командири використали «дивну війну» як стратегічну паузу, що дало їм змогу не лише успішно завершити польську кампанію, але й окупувати Данію і Норвегію та підготувати вторгнення у Францію.

*«Кулеметна позиція
фінських військових»,
стрілець —
Антті Вяйсянен,
ліворуч —
Онні Валконен,
фотограф невідомий,
21 лютого 1940 р.*

Не зволікав з активними діями і Советський Союз, який спершу нав'язав Литві, Латвії та Естонії «договори про взаємодопомогу», а в червні 1940 р. анексував ці країни. Водночас, совети запропонували Фінляндії передати їм частину Карелії, півострів Рибальський, декілька островів у східній частині Фінської затоки та здати в оренду на тридцять років порт Ханко. Після того, як фінський уряд відхилив «пропозицію», 30 листопада 1939 р. ССРСР, скориставшись із спровокованого прикордонного інциденту, розпочав «зимову війну» проти Фінляндії. Советські воєначальники прагнули легкої перемоги, на зразок тієї, якої домоглися в Польщі. Однак невдовзі їхні ілюзії розвіялись, оскільки Червона армія зіштовхнулася із мужністю фінських захисників та продуманою системою оборони. Советські солдати уперлися в добре укріплену «лінію Маннергейма» (від прізвища маршала *Карла Густава Маннергейма*), несучи величезні втрати. Як державу-агресора, ССРСР виключили з Ліги Націй. Але, зважаючи на відсутність обіцяної допомоги із Великої Британії і Франції та значну чисельну перевагу Червоної армії, фінський уряд пішов на перемовини із советами. Згідно з мирним договором від 12 березня 1940 р. Фінляндія втратила окремі території, натомість вистояла й зберегла незалежність. За подіями «зимової війни» уважно стежив Адольф Гітлер, який зрозумів, що з ССРСР можна боротися, але в нього на Заході залишалася нерозв'язана проблема — Франція.

Міркуємо і діємо!

1. Поясніть різницю між поняттями «блискавична війна», «дивна війна», «зимова війна». 2. Прочитайте уривок із книжки. Чим відрізнялися мотиви німецької та советської окупації Польщі? На скільки переконливо виглядали советські пояснення з приводу вторгнення в

Західну Україну? 3. Розгляньте світлину. Які географічні й моральні переваги використали фіни, воюючи проти Червоної армії? Послугуйтеся пошуковими системами інтернету, дізнайтеся історію «коктейлю для Молотова».

19.2. Як завершилася «дивна війна»?

Від початку «дивної війни» Франція та Велика Британія усвідомлювали, що рано чи пізно відбудеться справжнє збройне зіткнення з Німеччиною. Французький уряд покладав великі сподівання на «лінію Мажино» — побудовану в 1930-х рр. систему оборонних укріплень протяжністю 450 км. Проте, врахувавши негативний досвід «лобового» штурму Червоною армією «лінії Маннергейма», 10 травня 1940 р. німецькі військові підрозділи розпочали атаку з півночі через Арденни — гори, які вважались непрохідними. (Наступ на Нідерланди, Бельгію, Люксембург та Францію (операція «Гельб») поклав край «дивній війні».) Зламавши спротив оборонців біля міста Седан, солдати Вермахту вирушили не на французьку столицю, а попрямували до Ла-Маншу, формуючи лінію оточення. Якщо в 1916 р. вони не змогли взяти Верден, то цього разу захопили його за один день. Із Дюнкерка зі значними зусиллями врятувався британський корпус, переправившись на Батьківщину. Тодішній прем'єр-міністр **Вінстон Черчілль** позитивно відзначив результат «дюнкерського дива» й запевнив, що його народ «буде битися і ніколи не здасться». Натомість, становище Франції у ті дні виглядало критичним. **14 червня 1940 р.** німецька армія увійшла до Парижа. Новопризначений прем'єр-міністр, ветеран Першої світової війни **Філіп Петен** визнав поразку й підписав капітуляцію — у тому самому вагоні, де й Комп'єнське перемир'я. Далі капітулянт очолив маріонетковий уряд (режим «Віші» з осідком у курортному містечку Віші), який співпрацював з окупантами. Тим часом, французький генерал **Шарль де Голль**, який перебував у Лондоні, виступив із радіозверненням до співвітчизників, запевнивши, що «Франція програла битву, але не війну». Наприкінці червня 1940 р. він очолив комітет «Вільної Франції» (згодом — «Франції, що бореться») й закликав воювати за визволення від режиму «Віші» та нацистів у союзі з Великою Британією і США.

Доволі легко впоравшись із Францією, Німеччина спрямувала свої сили на Велику Британію, острівний статус якої робив її територію важкодоступною для ворожої сухопутної армії. Тому, щоб примусити британців припинити опір, фюрер розгорнув військову операцію «*Морський лев*». «Битва за Англію» (1940–1941) передбачала систематичні авіаційні нальоти з бомбуваннями столиці та основних промислових центрів. Проте таким способом «виключити» з війни Велику Британію і змусити її капітулювати Німеччина не змогла.

Наприкінці червня 1940 р., скориставшись із того, що головні німецькі військові частини зосередились на Західному фронті, Червона армія перетнула кордон із Румунією. Так совіти, відповідно до

попередніх угод із Третім Райхом, захопили Північну Буковину та Бессарабію. У квітні 1941 р. підрозділи Вермахту спільно з військами Угорщини, Болгарії та Румунії вторглися в Югославію і Грецію. Їх окупували «блискавично». Загалом, упродовж двадцяти місяців першого етапу війни (1939–1941) агресори завоювали тринадцять європейських країн: вісім — Німеччина, п'ять — Советський Союз.

Міркуємо і діємо!

1. Послугуючись мапою, відтворіть події «дивної війни». 2. Чому документ про капітуляцію Франції підписали в тому ж вагоні, що й Комп'єнське перемир'я? Навіщо диктатори часто вдаються до символізму? 3. На мапі Європи покажіть країни, що їх упродовж 1939 р. — першої половини 1941 р. окупували Німеччина й Советський Союз. Чи співпадали вони з тими, що зафіксовані в умовах советсько-німецьких угод?

19.3. Де і як розгорталися основні бойові дії Другої світової війни в 1941–1943 рр.?

Бойові дії у Східній Європі. Нацисти та комуністи планували розширювати сфери впливу й надалі, тому їхнє воєнне зіткнення видавалось неминучим. Досягнувши успіхів на Заході та Півдні Європи, Адольф Гітлер вирішив воювати із Советським Союзом, територію якого вважав «життєвим простором» для арійців. Стратегію нападу на ССРСР («план Барбаросса») розробили в кінці 1940 р. — відразу після візиту В'ячеслава Молотова до Берліна. Тоді територіальні «апетити» Москви видались фюреру надмірними, відтак Німеччина обрала курс на превентивну (випереджувальну) війну.

22 червня 1941 р. вдосвіта Німеччина напала на ССРСР, розпочавши один із найкровопролитніших конфліктів Другої світової війни. У кампанії проти комуністів узяли участь держави-сателіти (спільниці) Третього Райху — Фінляндія, Італія, Хорватія, Болгарія, Словаччина, Румунія, Угорщина. Подібно, як і з Польщею, німці розраховували на блицкриг. Фюрер вірив, що «потрібно лише виламати двері, і порошнава (советська) будівля розвалиться сама собою». Наступ розгорнувся на трьох напрямках — на Ленінград (нині Санкт-Петербург), Москву і Київ. Незважаючи на те, що ССРСР переважав за кількісними показниками озброєнь, підсумки перших місяців німецького наступу виявились катастрофічними для Червоної армії. У чому ж полягали причини

«Комбат», фотограф Макс Альперт, літо–осінь 1941(2) р.

поразок? Їх декілька: стратегічні прорахунки керівництва; неуконплектованість кваліфікованими командирами через репресії; страх, недовіра, безвідповідальність поміж військовими; невдале зосередження бойових підрозділів і складів озброєнь; неприязне ставлення громадян до влади й небажання її захищати. І найважливіше, — Йосиф Сталін готувався до випереджувальної наступальної війни «малою кров'ю на чужій території», аж ніяк не до оборонної. Відтак, у перші п'ять місяців Німеччина та її союзники окупували Литву, Латвію, Естонію, Білорусь, Молдову, майже всю Україну та західні області Росії. Кількість убитих і полонених червоноармійців обчислювалась мільйонами. Усіх, хто здавався у полон, прирівнювали до зрадників. Аби уникнути хаотичного відступу, верховне командування створювало спеціальні «загороджувальні загони», які мали запобігати втечам із фронту. Але ані перше, ані друге не допомагало. При відступі совети дотримувались тактики «випаленої землі», знищуючи все, чим міг скористатись ворог. Часто це виглядало злочинно проти власного народу, як то спалення урожаю, забій худоби, підрих греблі ДніпроГЕСу в місті Запоріжжя, затоплення житлових кварталів в місті Одеса чи руйнування історично-культурних пам'яток Києва.

Через півроку темпи наступу уповільнились. Що далі проривались німецькі військові підрозділи, то складніше було їх забезпечувати. «Позитивну» роль відіграли природні чинники: спершу осінні дощі загальмували рух техніки, а потім зимові морози дошкуляли бійцям. Все ж, до грудня 1941 р. німці наблизились до Москви, проте Адольф Гітлер (задля контролю над ресурсами) наказав зосередитись на окупації України та просуватись на Кавказ. 23 серпня 1942 р., прорвавши оборону Червоної армії, гітлерівці та їхні прибічники вийшли до річки Волга з північного боку міста Сталінград (нині Волгоград). Навколо і всередині нього розгорілись криваві сутички, які завершилися оточенням німецької армії під командуванням генерала (пізніш фельдмаршала) Фрідріха Паулюса. Спроба її деблокувати не вдалася, тому на початку лютого 1943 р. вона здалася в полон. Водночас совети поліпшили ситуацію навколо оточеного Ленінграда.

Навесні 1943 р. фронт стабілізувався. Улітку солдати Вермахту розпочали наступ поблизу міста Курськ, щоб усе-таки захопити Москву. Проте в результаті виснажливих боїв гітлерівці зазнали поразки. Оборонці перейшли в контрнаступ. Упродовж серпня-вересня 1943 р. вони відвоювали майже всю Лівобережну Україну. На її території польові військові комісаріати взялися мобілізувати чоловіків, юнаків, навіть підлітків (загалом — «чорносвітників»), яких без належної підготовки, амуніції і зброї відправляли на передову. Це призвело до чисельних втрат, зокрема під час подолання Дніпра. Бажання Йосифа Сталіна вигнати нацистів із Києва до річниці Жовтневого перевороту (6 листопада 1943 р.) урешті втілили, проте надзвичайно високою ціною.

Бойові дії в Північній Африці. Приблизно тоді, коли розпочалась «битва за Англію», в Північній Африці проти британців активізувались італійці. Вони окупували Британське Сомалі, частину Кенії і Судану, вдерлися до Єгипту, щоб дістатись Суецького каналу. Щоправда, невдовзі, по декількох поразках, їх успіхи вичерпались. На початку лютого 1941 р. Німеччина перекинула їм на допомогу дві моторизовані дивізії під командуванням генерала *Ервіна Роммеля*, якого називали «лисом пустелі». Через це війна набула позиційного характеру: супротивники чергували перемоги з поразками. Переломною стала битва поблизу міста **Ель-Аламейн** у Єгипті, що відбулася в

жовтні 1942 р., коли британське військо під командуванням фельдмаршала *Бернарда Монтгомері* розгромило окупантів. Водночас союзники (британці, американці й інші) висадилися в Марокко та Алжирі (операція «Факел»), за лічені дні зламавши спротив французьких «вішістів». У березні 1943 р. розпочався наступ союзних військ у Тунісі, після чого італійці й німці капітулювали.

Бойові дії в регіоні Тихого океану. На початку Другої світової війни США дотримувалися нейтралітету. Восени 1940 р. під час президентських перегонів чинний глава Білого Дому Франклін Рузвельт запевняв виборців, що їхніх «дітей ніколи не відправлять на чужу війну». Та через рік ситуація докорінно змінилася. **7 грудня 1941 р.**, у неділю вранці, японці атакували американську військову базу **Перл Гарбор** (Гавайські острови), в результаті чого суттєво пошкодили тамтешній флот. Тоді ж вони вторглися в Таїланд, завдали авіаударів по американських та британських військових базах на Філіппінах і в Малайзії. Далі японська армія, щоб «перерізати» шляхи постачання з Австралії, встановила контроль над Ост-Індією (Індонезією), а в підсумку, воюючи під гаслом «Азія для азійців», досягла значних успіхів у регіоні. Переломними в Тихому океані виявились битви в Кораловому морі (травень 1942 р.) та біля атола Мідвей (червень 1942 р.), за підсумками яких Японія втратила наступальну ініціативу. До кінця війни американці запанували на воді і в повітрі.

Бойові дії в Середземномор'ї. У січні 1943 р. Велика Британія, США та Канада вирішили висадити десант на острів Сицилія. Таким чином, союзники прагнули «вивести» з війни Італію й змусити Німеччину переправити частину підрозділів зі Східного фронту. Розрахунок виправдався: після успішної операції («Хаскі») американських, британських та канадських військ під командуванням американського генерала **Двайта Ейзенгавера**, в липні 1943 р. Велика фашистська рада ініціювала підписання сепаратного миру, а король Віктор Еммануїл III відсторонив Беніто Муссоліні від влади. Новий прем'єр-міністр П'єтро Бадольйо наказав заарештувати дуче й оголосив війну Німеччині. Згодом німецькі військові звільнили арештанта, який створив фашистську республіку Салу в Північній Італії.

Отже, наприкінці 1943 р. у війні повсюдно відбувся докорінний злам, внаслідок чого країни «Вісі» остаточно втратили перевагу.

Міркуємо і діємо!

1. Послугуючись мапою, розкажіть про перебіг воєнних операцій другої половини 1939 р. – кінця 1943 р. Чим зумовлені початкові успіхи й наступні невдачі країн «Вісі»? 2. Перегляньте фільм «Перл-Гарбор». Які події в ньому відображено? Обговоріть мелодраму в класі.
3. Послугуючись пошуковими системами інтернету, прочитайте статтю Федора Турченка «Світлина "Комбат": міф і реальність» та спростуйте наявні міфи щодо світлини.

19.4. Як утворювалася антигітлерівська коаліція?

На початку червня 1941 р. в Лондоні відбулася перша зустріч делегатів держав, що зазнали агресії. За підсумками обговорень Велика Британія (разом із чотирма домініонами — Канадою, Австралією, Новою Зеландією, Південною Африкою; вісьмома урядами у вигнанні — Бельгії, Чехословаччини, Греції, Люксембургу, Нідерландів, Норвегії, Польщі, Югославії) і представники «Вільної Франції» домовились про координацію дій. Після нападу Німеччини на СРСР про його підтримку заявили американці й британці. Рубіжним моментом у творенні антигітлерівської коаліції стало 14 серпня 1941 р., коли Франклін Рузвельт і Вінстон Черчілль узгодили «Атлантичну хартію» про загальні принципи взаємної поваги до суверенітету, співпраці, створення системи загальної безпеки.

«Переможець конференції»,
художник Еріх Шилінг,
29 грудня 1943 р.

Восени 1941 р. у Москві відбулася нарада представників СРСР, США та Великої Британії, які ухвалили рішення про взаємні військові поставки. Як результат, американці (згодом канадці й британці) поширили на советів «лендліз» — започатковані в березні 1941 р. безкоштовні (або в кредит) поставки озброєння, боеприпасів, техніки, сировини, продовольства. Ця допомога відіграла вагомий роль у зміцненні обороноздатності СРСР. 1 січня 1942 р. у Вашингтоні 26 держав підписали декларацію *Об'єднаних Націй*, яка й означила формування антигітлерівської коаліції. Її учасники погодилися спрямувати сили на перемогу над країнами «Вісі» й визнали ключовими в цій боротьбі США, Велику Британію, СРСР та Китай.

Упродовж другої половини 1943 р. відбулася низка конференцій, покликаних скоординувати дії коаліціантів. Найважливішою виявилась *Тегеранська*, що тривала з 28 листопада по 1 грудня 1943 р. за участю «Великої трійки» — Франкліна Рузвельта, Вінстона Черчілля та Йосифа Сталіна. Вони вирішили відкрити «другий фронт» у Європі, висловили прагнення до повоєнного співробітництва, обговорили необхідність заснування нової міжнародної інституції для підтримки миру — **Організації Об'єднаних Націй (ООН)**.

Міркуємо і діємо!

1. Поясніть поняття «союзники» в контексті Другої світової війни. Доберіть до нього історичні антоніми.
2. Розкажіть про етапи формування антигітлерівської коаліції та системи загальної безпеки.
3. Розгляньте карикатуру. Погляд якої країни відображав художник?

У вчительки/вчителя дізнайтеся про додаткові домовленості під час Тегеранської конференції, щодо яких саме так відреагував автор карикатури.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1 вересня 1939 р. —
напад Німеччини на Польщу —
початок Другої світової війни

22 червня 1941 р. —
напад Німеччини на СРСР —
початок німецько-радянської війни

7 грудня 1941 р. —
напад Японії на США

**Жовтень 1941 р. – березень
1942 р.** — Московська битва

**17 липня 1942 р. – 2 лютого
1943 р.** — Сталінградська битва

23 жовтня – 11 листопада 1942 р. —
битва біля Ель-Аламейна

5 липня – 23 серпня 1943 р. —
Курська битва

17 вересня 1939 р. —
вторгнення Червоної армії на територію
Західної України

30 червня 1941 р. —
проголошення «Акта відновлення
Української Держави»

29 вересня 1941 р. — початок масового
знищення окупантами мирного
населення в урочищі Бабин Яр

Липень 1942 р. —
окупація Німеччиною та її сателітами
території підрадянської України

Грудень 1942 р. — початок вигнання
німецької армії та військ сателітів
Німеччини з території УРСР

14 жовтня 1942 р. — створення
Української повстанської армії

6 листопада 1943 р. — вигнання
німецьких окупантів з міста Київ

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/j8PRo9G>

Операція «Ультра».

Корисна гра:

<https://cutt.ly/f3Pa4Ii>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть поняття «антигітлерівська коаліція», «Велика трійка», «дивна війна», «лендліз». Увідповідніть їх із періодами Другої світової війни. 3. Послугуючись мапами, синхронізуйте події Другої світової війни впродовж 1939–1943 рр. в розрізі основних «театрів» воєнних дій, місць битв. 4. Проаналізуйте виклики, перед якими опинилося людство в умовах Другої світової війни. 5. Оцініть ролі Двайта, Ейзенгавера, Йосифа Сталіна, Вінстона Черчилля, Франкліна Рузвельта в ключових епізодах Другої світової війни. 6. Послугуючись пошуковими системами інтернету, створіть кроссенс (колаж) світлин (картин), що відображали б ключові події Другої світової війни в 1939–1943 рр. Продемонструйте, коментуючи, свій кроссенс у класі.

§ 20. Стратегії виживання та Опір у роки Другої світової війни

Чи знаєте ви, що...

..... в нацистському концентраційному таборі Аушвіц перебували брати керівника Організації українських націоналістів (бандерівської) — Олександр і Василь Бандери, яких наприкінці липня 1942 р. жорстоко вбили капо (в'язні-наглядачі), та Андрій Ющенко, батько третього Президента України Віктора Ющенка;

..... митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький, його брат Климентій, найближчі співробітники, священники, монахи-студити врятували від убивств понад 150 євреїв, переважно дітей, яких переховували в Унівському та інших монастирях, навіть у митрополичих палатах, що поблизу собору Святого Юрія у Львові.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Голокост (від давньогрецького або англійського однойменних слів, що означають «всеспалення») — геноцид (цілеспрямоване знищення) єврейського народу в період Другої світової війни.

Колабораціонізм — (від французького або англійського однойменних слів, що означають «співпраця») — взаємовигідне співробітництво представників влади чи громадян з ворогами, окупантами всупереч інтересам свого народу або держави.

«Новий порядок» — насильницький режим, запроваджений Третім Райхом на окупованих територіях, що передбачав расову дискримінацію, колонізацію, нацифікацію системи управління, застосування терору і репресій проти незгодних.

Рух Опору (від французького слова «резістанс») — організований (ненасильницький або насильницький) спротив населення окупаційній владі.

20.1. У чому особливості нацистського окупаційного режиму?

На окупованих територіях нацисти встановлювали «новий порядок». Це насильницький режим, що зводився до ліквідації місцевих управлінських інституцій, економічного визиску, обмеження в правах або знищення «расово неповноцінних» народів — ромів (циганів), сінті та євреїв. «Нижчими народами» Адольф Гітлер вважав слов'ян, завдання яких полягало в служінні «вищій расі», тобто арійцям. Окупаційні вимоги різнилися залежно від територій — німецьке панування у Східній Європі виглядало набагато суворішим, аніж у Західній. Східні завоювання здійснено головно зі стратегічних міркувань: для розширення «життєвого простору» Німеччини, зокрема для набуття нею додаткових ресурсів.

Німецька окупаційна політика в Європі втілювалася згідно із заздальгедь розробленими планами, що передбачали всеохопну германізацію. На більшості європейських територій утворювали *Райхскомісаріати* (Норвегія, Нідерланди, Бельгія–Північна Франція, Остланд (держави Балтії та частково Білорусь), Україна)), що не вважалися

безпосередніми складовими нацистської Німеччини. Центральну та східну Польщу перетворили на підконтрольну *Генеральну губернію*, куди належали й окремі українські землі. Зокрема в 1941 р. у межах Генеральної губернії виокремили *дистрикт «Галичина»* з центром у Львові. В дистрикті окупанти поводитися дещо «м'якше», аніж на решті українських земель, оскільки Галичина впродовж певного періоду входила до складу Австрії/Австро-Угорщини, а ще на її теренах діяв потужний український націоналістичний рух. Території між річками Дністер і Південний Буг об'єднали в *дистрикт «Трансністрія»* з центром в Одесі під румунським управлінням (румуні також «заопікувалися» Північною Буковиною). Регіони, наближені до фронту, перебували під прямим німецьким військовим управлінням. Формально незалежними вважалися держави-сателіти — Угорщина, Словаччина, Хорватія, Болгарія, Румунія.

Нацисти нещадно експлуатували захоплені території та їхніх мешканців. Загарбники конфіскували сировину й продовольство, вилучали культурні цінності (понад 5 млн пам'яток мистецтва). До Німеччини масово вивозили чоловіків і жінок (приблизно 12 млн осіб із 20-ти країн, навіть підлітків), яких залучали до важких робіт на підприємствах чи в сільському господарстві. Робітниць і робітників зі Східної Європи, з поміж яких переважали українські (2 млн), називали «*остарбайтерами*».

Для утримання населення в покорі окупанти вдавалися до терору і репресій. Цим відало *гестапо* (таємна поліція). Гітлерівці розгорнули мережу концентраційних таборів, куди відправляли осіб, яких режим вважав «небезпечними». Також існувало чимало таборів для військовополонених. Функціонували й табори праці, де ув'язнених використовували як дармову робочу силу. На брамі концтабору *Аушвіц* (Освенцім), що в теперішній Польщі, містився напис «Праця звільняє». Проте найжахливіше ставилися до невольників у «таборах

смерті», де масово, без суду, ліквідовували «небажаних осіб». Це такі концтабори, як Белжець, Біркенау, Треблінка, Собібор, Хелмно.

Чеслава Квока, чотирнадцятилітня жертва концтабору Аушвіц, фотограф (ймовірно) Вільгельм Брассе, 1942(3) р.

Міркуємо і діємо!

1. Чому в Східній Європі нацистські окупанти поводитися жорсткіше, аніж у Західній? Відповідь обміркуйте в парах. **2.** Нацистський концентраційний табір Аушвіц-Біркенау належить до світової спадщини ЮНЕСКО. Здійсніть віртуальну екскурсію відповідним музеєм в Освенцимі. Зробіть висновки про нелюдськість нацизму. **3.** Розгляньте світлинку. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся історію створення зображення та життєпис його ймовірного автора.

20.2. Які злочини проти людства вчиняли нацисти?

У роки Другої світової війни проти цивільного населення набагато частіше, ніж під час Першої, вчиняли різноманітні злочини. Це можна пояснити всеохопним характером бойових дій, тривалими періодами окупації, а в цілому — пануванням людиноненависницьких ідеологій — комунізму, фашизму, нацизму. *Злочини проти людства* — це злочини, що загрожують існуванню людської спільноти, завдають фізичної та моральної шкоди (депортації, поневолення, зґвалтування, катування, вбивства) окремим особам. Наприклад, у червні-липні 1941 р., відступаючи під тиском німецьких військ, співробітники советських каральних органів масово розстрілювали ув'язнених у західноукраїнських тюрмах. Цьому передували депортації, жертвами яких стали приблизно 1 млн осіб.

Посеред Другої світової війни стався масовий штучний голод у Бенгалії. В цьому історичному регіоні, що підлягав Індії, а отже — Великій Британії, в основному виживали завдяки вирощуванню рису.

Але в 1942 р. негода та грибок знищили більшу частину урожаю. Водночас впродовж семи місяців 1943 р. за наказом британської адміністрації вивезли 80 000 тонн рисового зерна. Також, побоюючись японської агресії, конфіскували 66 500 човнів, що слугували бенгальцям для риболовлі, пересування й транспортування. Сукупно всі чинники прирекли селянство на голодування, в результаті чого померли, за різними даними, від 2,1 до 3 млн із 60,3 млн людей.

Здійснені нацистами катування та вбивства, особливо у Східній Європі, вражали своєю нелюдськістю. Убивство протектора Богемії і Моравії Райнгарда Гайдріха послугувало приводом до цілковитого спалення (10 червня 1942 р.) чеського села *Лідіце*. Перед тим частину його мешканців розстріляли, решту відправили у концтабори. Протез розмах трагедії українського селища *Корюківка*, що на Чернігівщині, в десятки разів перевищив звірства в Лідіце. У результаті каральної акції, здійсненої угорською жандармерією, убито майже 7 тис. осіб. Серед населених пунктів, знищених нацистами та їхніми прислужниками, числяться також французький Орадур-сюр-Глан та білоруська Хатинь.

Особливо нацисти переслідували євреїв, яких звинувачували у всіх негараздах Німеччини. Системне винищення єврейського народу називають **Голокостом** або **Шоа** («катастрофою»). Спершу євреїв поміщали в *гетто* — ізольовані житлові райони на контрольованих територіях. Найжахливішими в Європі вважали Варшавське, Лодзьке та Львівське гетто. Умови існування у них були нестерпними: поширювались хвороби та епідемії, вчинялись щоденні репресії проти їх мешканців. Поміщення у гетто трактували проміжним етапом «остаточного вирішення єврейського питання». Спершу європейських євреїв планували депортувати на острів Мадагаскар, але невдовзі від цього наміру відмовились. 20 січня 1942 р. у передмісті Берліна — Ванзее — відбулась конференція високопосадовців Третього Райху, де вирішили переміщати євреїв у табори смерті, переважно на території Польщі — Аушвіц, Майданек, Треблінка. Для убивств в'язнів використовували спеціальні газові камери, після чого тіла спалювали у крематоріях. Загалом, в роки Другої світової війни знищено майже 6 млн євреїв, що становило понад половину всіх, які жили в Європі.

Мовою історичного джерела

Уривок із книжки Анни Франк «Сховище. Щоденник у листах»:

«...Щодня щось відбувається! Сьогодні вранці арештували нашого ... продавця овочів — він переховував у себе в будинку двох євреїв. Для нас це було важкою звісткою, й не лише тому, що ... євреї стоять на межі загибелі: нам страшно й за цю ... людину. ...Увесь світ здурів. Порядних людей відправляють до концтаборів, до в'язниць, у карцери, а зі старих і молодих, з багатих і бідних знуцаються покидьки. Одних арештували через те, що вони купували на чорному ринку, других через те, що переховували євреїв чи підпільників. Ніхто не знає, що чекає на нього завтра...»

ВІЙНА НЕ РОБИТЬ ВИНЯТКІВ.

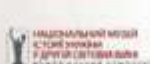
ЖІНОЧІ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

Олена Вітер (1904-1988)

Настоятелька греко-католицького монастиря, співпрацювала з ОУН. Заарештована НКВД і засуджена до смертної кари. Одна з небагатьох, хто пережили розстріли в тюрмі "на Лонцького" у Львові. Під час Голокосту врятувала від нацистів десятки єврейських дітей. Перша серед українців 1976 року отримала звання «Праведник народів світу». За те, що не загасила вогник віри в найчорніший час.

1939–1945 **ПАМ'ЯТАЄМО ПЕРЕМАГАЄМО**

*«Війна не робить винятків. Жіночі історії Другої світової»,
Олена Вітер (1904–1988), інформаційний плакат,
Український інститут національної пам'яті, 2016 р.*

Кількість знищених, вочевидь, могла бути чисельнішою, якби не жертвовність їхніх рятівників. Їх називають «*праведниками народів світу*» (це почесне звання надають від імені держави Ізраїль). Найбільше «праведників» походить із Польщі, Нідерландів, Франції та України. Зокрема, найвідомішими є подвиги українки Олени Вітер, польки Марії Котарби, французьки Жаннет Бруссе, італійця Джузеппе Джіротті та сотень інших. Рятуючи євреїв, вони ризикували найдорожчим — своїм життям та життями рідних і близьких.

Мовою історичного джерела

Уривок зі статті Володимира В'ятровича «Олена Вітер. Сила добра» з книжки «Україна. Історія з грифом "Секретно"»: «...Дружина рабина Давида Кахане, що переховувалася від нацистів в Унівському монастирі, згадує, як одного разу, коли вона була в гостях у сестри Йосифи (Олени Вітер), застала сцену, як ігуменя у своїй ванні відмивала двох єврейських дівчаток, що втекли з потяга, який прямував у табір смерті Белжець. Одна з дівчаток мала кульове поранення — її підстрелив охоронець під час утечі. Дружина рабина хотіла допомогти їй, проте сестра Йосифа відмовилася, кажучи: "Це мій обов'язок, я роблю це, виконуючи заповіді Божі. І я хочу виконувати їх без сторонньої допомоги"...»

Міркуємо і діємо!

1. Визначте, передумови, причини та наслідки Голокосту. Чому його вважають геноцидом? Обговоріть питання в групах. **2.** Розгляньте плакат. Поясніть його назву та символіку. **3.** Прочитайте уривки з книжки та зі статті. Чому в складних ситуаціях деякі люди виявля-

лися злочинцями, а деякі рятівниками, навіть ризикуючи своїми життями? Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про Анну Франк. Чому вона не закінчила «Щоденник...»? Оцініть учинок Йосифу (Олени Вітер).

20.3. Як розгортався рух Опору в роки Другої світової війни?

Одна зі стратегій виживання, до якої вдавалися люди в роки Другої світової війни, — демонстрація лояльності до загарбників. Деколи лояльність переростала в **колабораціонізм** — співпрацю з ворогами або окупантами всупереч інтересам власного народу чи держави. Співпрацювати могли як мимовільно, так і добровільно. Колабораціонізм існував на більшості окупованих територій. Як вважають історики, його класичні ознаки найвиразніше виявили режими Філіпа Петена у Франції та *Відкуна Квіслінга* в Норвегії. Очільник «вішістів» сподівався, що співпрацюючи з нацистами, можна уникнути руйнувань і домогтися звільнення військовополонених. Однак він аж ніяк не впливав на ухвалення відповідних рішень, тому його очікування не справдилися. Зі схожих, але водночас з ідеологічних мотивів Відкун Квіслінг теж заохочував норвежців співпрацювати з окупантами: видавати незгодних, депортувати євреїв. Через це в багатьох мовах слово «квіслінг» є синонімом зрадництва.

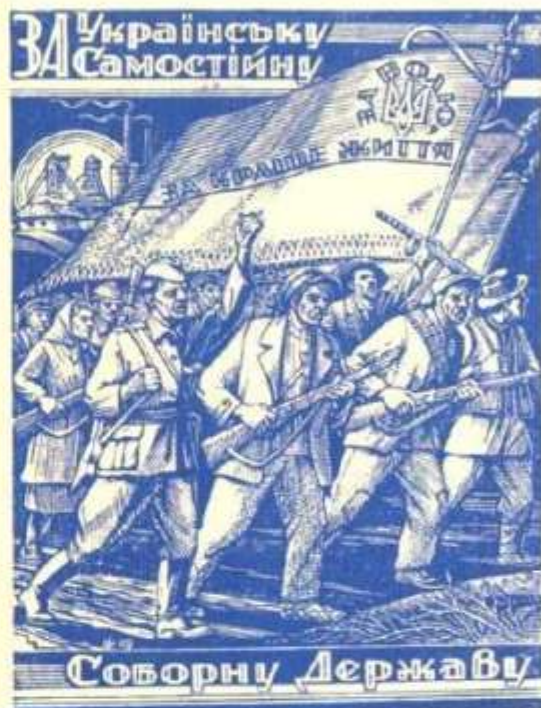
Колаборантами можна називати деяких юнаків, чоловіків, які проживаючи на окупованих територіях, без примусу поповнювали лави збройних формувань Третього Райху. До кінця війни саме завдяки добровольцям чисельність «*Ваффен-СС*» («Збройних-СС») збільшилася з трьох полків до понад 38 дивізій, укомплектованих за національним принципом (французька, голландська, фламандська). Поширення набув російський колабораціонізм. На боці нацистів воювали Російська визвольна армія (генерал Андрей Власов), Російська визвольна народна армія (генерал Броніслав Камінський), загалом приблизно 800 тис. Впродовж 1941–1943 рр. на теренах нинішньої російської Брянщини функціонувало самоврядне колабораційне утворення — Локотська республіка.

Ті, які не бажали піддаватися окупантам, які прагнули чинити спротив «новому порядку», практикували інші стратегії виживання, зокрема долучаючись до **руху Опору**. Він розпочався з перших днів війни, в 1940–1941 рр., поступово розпросторюючись залежно від просування загарбників. У державах Європи за звільнення боролись різноманітні (за ідеологіями, цілями, представниками) організації чи збройні загони: у Франції — макі, в Італії — гарібальдійські бригади, Справедливість і свобода, в Польщі — Армія Крайова, Армія Людова, в Греції — Народно визвольна армія (ЕЛАС), Народна республіканська грецька ліга (ЕДЕС), в Югославії — Югославська армія на батьківщині (четники), Народно-визвольна армія та інші. У середині 1942 р. в Советському Союзі активізувались контрольовані вла-

дою «червоні» партизани. Вони переважно діяли в Білорусі, в північно-східних областях України, у Воронежській, Смоленській та Брянській областях Росії. Напередодні Курської битви вони розгорнули, так звану, «рейкову війну» — виведення з ладу залізничних колій, що по них німці переправляли на фронт солдатів, зброю, військову техніку, продовольство. В окупованих Естонії, Латвії та Литві воювали національні підрозділи «лісових братів», а в Україні — *Української повстанської армії*. Вони спочатку давали відсіч нацистському, а згодом і комуністичному тоталітарним режимам.

Як мовилося, вище, характерною ознакою руху Опору була його розрізненість. На спільних територіях водночас співіснували конкуруючі підпільні організації, групи, а в деяких державах протистояли (ворогам і одні одним) прокомуністичні та антикомуністичні сили (Польща, Югославія, Греція). Нерідко повстанські командири, керівники підпілля підтримували контакти з Британським управлінням спеціальних операцій, яке відповідало за координацію підривної діяльності в Європі. Британці, американці й совети сприяли партизанським загонам, давали їм завдання, забезпечували спорядженням, зброєю та боеприпасами. Адже партизани, зазвичай, зосереджувалися у важкодоступних лісистій, гірській чи болотистій місцевостях. Спротив чинили rozmaїтими способами: невиконання розпоряджень окупаційних адміністрацій, бойкотування та шкідництво на підприємствах, інформування, агітація і пропаганда, розвідувальна й диверсійна робота, теракти, збройні акції, атаки проти ворожих військ. У цілому, рух Опору завдавав неабияких клопотів і шкоди окупантам, але інколи провокував репресії проти мирного населення.

44/30 Хасевич, 5.1.49
Видання: Серія «Україна» (Прод. А. М. Г. Г. / [?])

«За Українську Самостійну
Соборну Державу»,
художник Ніл Хасевич, 1949 р.

Міркуємо і діємо!

1. Зіставте і порівняйте стратегії виживання, що їх обирали люди в роки Першої та Другої світових воєн? Виокреміть спільні й відмінні.
2. Чому в деяких країнах Європи рух Опору був розрізненим? Які чинники на це впливали? 3. Розгляньте плакат. У чому полягала мета боротьби Української повстанської армії? Як художник відобразив масовість повстанського руху?

20.4. Як люди жили і боролись у тилу?

У роки Другої світової війни люди насамперед переймалися необхідністю виживання та підтримання своїх армій. Тил виявився «внутрішнім» або «домашнім» фронтом, як для держав «Вісі», так і для антигітлерівської коаліції. Такі, як Велика Британія, успішно використовували досвід попередньої «Великої війни». Мобілізація ресурсів, передусім людських, досягла неймовірних масштабів. Промислові підприємства переорієнтовували на виготовлення зброї, боєприпасів, техніки, спорядження. Громадян заохочували купляти військові облігації. Оскільки чоловіки воювали, їхні робочі місця зайняли жінки. Від повсякденної, виснажливої праці залежали результати на передовій. Аби забезпечити безперервність виробництва, Німеччина масово експлуатувала військовополонених та робітництво з окупованих регіонів. Крім того, Третій Райх сповна послуговувався загарбаними угіддями, фабриками, заводами. Натомість Советському Союзу більш-менш вдалося вивести спеціалістів та обладнання з міст, яким загрожувала окупація, і налагодити випуск військових та промислових товарів в Центральній Азії, за Уралом, на Кавказі. Як і нацисти, комуністи теж не цуралися змушувати до дармової праці військовополонених та в'язнів ГУТабу.

*«Ми можемо зробити це!»,
художник Джей Говард Міллер,
1942 р.*

Бойові дії створили труднощі зі збором зерна. Тому в тилу люди страждали від нестачі продовольства. Щоб врегулювати попит і пропозицію, в містах нормували купівлю найнеобхідніших продуктів. Що цікаво, краще підготовленими до матеріальних труднощів виявились мешканці СРСР. Це насамперед тому, що вони звикли до життєвих проблем та дефіциту в довоєнний період. А от у деяких розвинених державах нестача харчів призводила до непоправних результатів. Приміром, узимку 1944–1945 рр. нідерландці пережили голод, від якого померли приблизно 18 тис. осіб. Навіть у США, де бойові дії не велись, фермерів спонукали нарощувати врожаї, доглядати худобу, а містян — закладати «сади перемоги».

Уряди воюючих держав докладали всіляких зусиль задля підвищення морального духу своїх громадян. Інформацію, яка надходила з фронтів, переважно цензурували (замовчували негативні новини, втрати, наголошували на перемогах). Советська влада вимушено пом'якшила внутрішні антинаціональні гасла, щоб люди згур-

тувалися проти зовнішніх супротивників. Пропагандистські зображення (листівки, карикатури, плакати) формували образи кровожерливих ворогів, викривали їхні злочини, закликали до патріотизму, єдності, боротьби за перемогу.

Міркуємо і діємо!

1. Чому тил називають «домашнім фронтом» війни? Чи влучне таке порівняння? **2.** Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся як США рятували свою економіку в період Другої світової війни. **3.** Розгляньте карикатури, плакати в цьому та в попередньому параграфі. Що засуджували, до чого закликали художники? Яку роль відіграла пропаганда в роки Другої світової війни?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1943 р. —

голод у Бенгалії

27 січня 1945 р. — визволення в'язнів концтабору Аушвіц, Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту

6 листопада 1943 р. — вигнання німецьких окупантів із міста Київ

1945 р. — включення Закарпаття до складу Української Советської Соціалістичної Республіки

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/V8PRhm5>

Аушвіц.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/U3Pa5vE>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть поняття «Голокост», «колабораціонізм», «нацистський «новий порядок»», «рух Опору». Укладіть із ними логічний ланцюжок, відображуючи причинно-наслідкові зв'язки. **3.** Послугуючись мапою, розкажіть про територіальні перекроювання, здійснені нацистами, та про розгортання руху Опору в державах Європи під час Другої світової війни. **4.** Проаналізуйте виклики, перед якими опинилося людство в умовах Другої світової війни. **5.** Схарактеризуйте: а) особливості нацистського окупаційного режиму в різних державах Європи; б) течії в русі Опору; в) стратегії виживання людей за умов окупаційних режимів. **6.** Відвідайте шкільну бібліотеку або перегляньте домашню книгозбірню. Укладіть перелік творів художньої літератури про нацистський «новий порядок», Голокост, рух Опору, зокрема про боротьбу Української повстанської армії. Прочитайте одну з книжок. Враженнями від прочитання поділіться в класі.

§ 21. Закінчення та наслідки Другої світової війни

Чи знаєте ви, що...

..... восени 1944 р. група советських розвідників, якими командували українці Євген Березняк та Олексій Шаповалов, здобула план мінування нацистами Кракова, завдяки чому сапери своєчасно знищили закладену вибухівку і врятували місто від знищення;

..... у ніч на 1 травня 1945 р. Олексій Берест, Михайло Єгоров і Мелітон Кантарія встановили один із переможних прапорів над Рейхстагом, за що їх трьох представили на звання «Герой Советського Союзу», проте згодом українця викреслили з нагородного списку за вказівкою чи то Георгія Жукова, чи Йосифа Сталіна;

..... у збройних силах держав антигітлерівської коаліції воювали мільйони українців, зокрема, в арміях Британської Співдружності — 45 тис., США — 80 тис., Франції — 6 тис., Польщі — 120 тис., СРСР — понад 6 млн, чимало з яких виявляли винятковий героїзм: летун Юрій Сальський (Польща) відзначився в численних повітряних дуелях; підхорунжий Володимир Янів (Польща) врятував п'ятьох офіцерів у бою за Монте-Кассіно; лейтенант Червоної армії Василь Порик, втікши з німецького полону, очолив партизанський загін у Франції; розвідник Богдан Панчук (Канада) брав участь у звільненні Франції, Бельгії, Нідерландів, Німеччини; солдат Ніколас Мінью (США) в Тунісі під час атаки на німецькі позиції знищив десять кулеметників і стрільців; сержант Майкл Стренк (США) звитязно «втрапив» на культову світлину «Підняття прапора над Іводзімою».

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

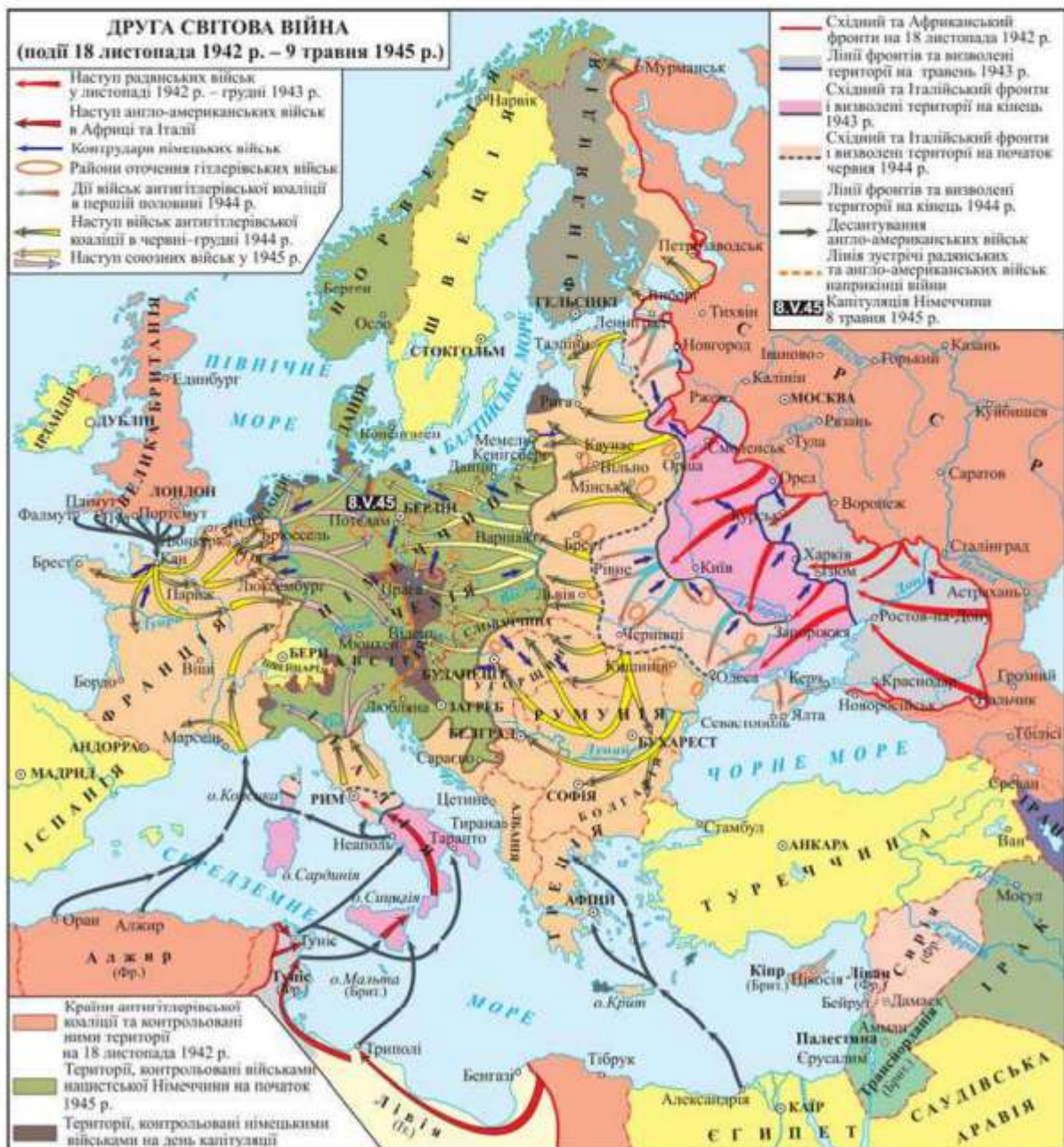
«Другий фронт» (поняття здебільшого вживають на післясоветських просторах) — воєнні дії США, Великої Британії та її домініонів проти нацистської Німеччини в Західній Європі під час Другої світової війни.

21.1. Коли і як відкрили «другий фронт» у Європі?

Нацистське командування передбачало, що союзники рано чи пізно спробують завдати удару на заході Європи, таким чином створивши безпосередню загрозу Третьому Райху. Відтак, Адольф Гітлер заздалегідь ініціював побудову неприступної оборонної лінії від Нідерландів до Іспанії протяжністю 2,5 тис. км, відомої як «Атлантичний вал». Перша висадка союзницького десанту, що відбулася в серпні 1942 р. у порту Дьєпп, завершилася повним розгромом. Наступну воєнну операцію, яка отримала назву «Оверлорд», готували тривало, ретельно й таємно, свідомо дезінформуючи супротивника. Верховний штаб союзницьких сил очолив генерал Двайт Ейзенгавер. Наймасштабніша у світовій історії висадка британських, американських і канадських солдатів розпочалася в наперед установлений день «Д» — **6 червня 1944 р.** у французькій Нормандії. До операції залучили бійців із руху Опору, на яких поклали завдання диверсійної діяльності. Намагання німецького війська оборонятись виявились безуспішними. Проте й союзникам знадобилось більше місяця аби розгорнути широкомасштабний наступ у бік французько-німецького кордону. Обидві сторони зазнали чималих утрат.

Через прорив Західного фронту Німеччина перекинула туди додаткові підрозділи, але невдало. Невтішною для гітлерівців виглядала ситуація й на Середземноморському фронті — внаслідок перемоги поблизу Монте-Кассіно союзники увійшли в Рим, а десант, що висадився на півдні Франції, захопив порт Марсель (операція «Дракон»). Уже 25 серпня 1944 р. звільнено Париж, куди наступного дня прибув очільник руху «Франція, що бореться» Шарль де Голль. На початку вересня 1944 р. союзницькі армії провели успішні кампанії на території Бельгії і Люксембургу. Становище окупантів виглядало вкрай вразливим. У грудні 1944 р., аби переламати хід війни в Західній Європі, німецьке командування ініціювало останній великий наступ в Арденнах, але невдовзі він захлинувся. Таким чином, відкриття «другого фронту» в Європі та подальші вдалі дії союзницьких військ невпинно наближали кінець Третього Райху.

Міркуємо і діємо!

1. Послугуючись мапою, розкажіть про перебіг бойових дій на Західному фронті впродовж літа 1944 р. – весни 1945 р. 2. Чому висадку союзницького десанту в Нормандії називають відкриттям «другого фронту»? 3. Послугуючись пошуковими системами інтернету, доберіть портретні зображення Двайта Ейзенгавера і Шарля де Голля. Дізнайтеся про їхній внесок у звільнення держав Західної Європи від окупантів.

21.2. Які події відбувалися на Східному фронті?

«На мості через річку Шпреє», фотограф Валерій Фамінський, м. Берлін, травень 1945 р.

Не володіючи достатніми ресурсами, нацисти не змогли результативно воювати на двох фронтах водночас. У червні 1944 р., після переможного просування Правобережною Україною, Червона армія розгорнула масштабну наступальну операцію «Багратіон», до реалізації котрої долучився українець, генерал-полковник *Іван Черняхівський*. Групу німецьких армій «Центр» було розгромлено, внаслідок чого совети встановили контроль над Білоруссю, країнами Балтії та Східною Польщею. Наприкінці липня 1944 р., маючи перевагу над супротивником, советська сторона провела ще одну вдалу військову операцію — *Львівсько-Сандомирську*. У її результаті армії 1-го Українського фронту витіснили окупантів із Західної України й форсували річку Вісла. Відтак 1 серпня 1944 р., скориставшись нагодою, поляки

розпочали повстання у Варшаві. Відповідно до плану воно, організоване Армією Крайовою, мало тривати два-три дні й закінчитися як в Парижі чи в Афінах — вступом союзних військ (у даному випадку — Червоної армії). Однак вона не підтримала повстанців, зупинившись на околицях польської столиці. Це дозволило німецьким підрозділам перегрупуватись і жорстоко розправитися з варшав'янами.

Упродовж *серпня-вересня 1944 р.* Червона армія вступила в Румунію, Болгарію, Угорщину та Югославію (щоправда, більшість її території звільнили солдати Народно-визвольної армії Югославії), «вивела» з війни Фінляндію. Восени того ж року бійці 4-го Українського фронту зайняли Закарпаття, що невдовзі увійшло до складу УРСР. У жовтні 1944 р. червоноармійці захопили Східну Пруссію. Після того, як через декілька днів німці повернули контроль над пруським містечком Неммерсдорф, вони зафіксували факти масових злочинів, вчинених «визволителями», зокрема грабунків, зґвалтувань і вбивств.

(Ці факти сповна використала нацистська пропаганда.) Тому, побоюючись приходу советів, німецькі цивільні масово втікали зі Східної Пруссії на захід. Спроба вивезти їх морем завершилась трагедією — наприкінці січня 1945 р. советський підводний човен потопив евакуаційний корабель «Вільгельм Густлоф», у результаті чого загинуло приблизно 10 тис. осіб, половина з яких діти.

Загалом вигнання німців та їхніх союзників зі східно- та південноєвропейських держав супроводжувалося творенням підсоветських органів влади. По-суті, деклароване «визволення» чи «звільнення» від нацистів перетворювалося на чергову окупацію, але вже комуністами, значної частини Європи.

Міркуємо і діємо!

1. З інтернету або у вчительки/вчителя дізнайтеся про підготовку й перебіг Варшавського повстання. Чому советське керівництво не підтримало повстанців? 2. Зіставте і порівняйте прояви «російської жорстокості» на завершальному етапі Другої світової війни і в теперішній війні Росії проти України. Зробіть висновки. 3. Наскільки справедлива думка про те, що наприкінці 1943–1944 рр. відбувалося «вигнання» нацистів зі Східної Європи, а не її «визволення» чи «звільнення»? Обміркуйте в парах.

21.3. За яких умов капітулювали Німеччина та Японія?

У січні-лютому 1945 р. Червона армія вийшла до річки Одер — за 150 км від Берліна. Союзні війська просунулись до річки Рейн. Поразка Третього Райху виглядала неминучою. За цих обставин упродовж 4–11 лютого 1945 р. відбувалась **Ялтинська конференція** «великої трійки» — Йосипа Сталіна, Франкліна Рузвельта й Вінстона Черчилля. Вони узгодили: план дій на завершальному етапі війни, рішення про поділ Німеччини на зони окупації (советську, англійську, американську, а згодом ще французьку), стягнення репарацій. Найбільше розбіжностей викликало «польське питання». Політики дійшли порозуміння, що советсько-польський кордон проходитиме «лінією Керзона» із деякими відступами на користь Польщі. Проте з яким польським урядом мати справу — еміграційним у Лондоні чи «місцевим», контрольованим Москвою, — домовитись не вдалося. Також вирішили скликати міжнародну конференцію для створення **Організації Об'єднаних На-**

«Автопортрет»,
художник Вінстон Черчилль,
1920 р.

цій (ООН). До всього, Советський Союз погодився вступити у війну проти Японії через 2–3 місяці після завершення бойових дій у Європі.

Мовою історичного джерела

Уривок із книжки Сергія Плохія «Ялта. Ціна миру»: «...Основними перешкодами для досягнення кращих результатів на Ялтинській конференції були глибоко відмінні геополітичні устремління й основоположні розбіжності політичних культур східного й західних союзників. Британія та СРСР упродовж двох років після початку Другої світової війни перебували у протилежних таборах: лише напад Німеччини на Советський Союз у червні 1941 р. увів Сталіна до Великого альянсу. У 1939 р. Сталін та лідери західних демократій мали суперечливі цілі... 1941 р. вони отримали спільного ворога, але цілей не змінили... Їхні розбіжності охоплювали ідеологію та політичну культуру...»

У березні-квітні 1945 р. союзники досягли значних успіхів у просуванні територією Німеччини. 25 квітня 1945 р. поблизу міста Торгау («на річці Ельба») відбулася зустріч їхніх і советських військ, що призвело до зімкнення двох фронтів — Західного зі Східним. Перебуваючи в безвиході від незворотності поразки, Адольф Гітлер вчинив самогубство. 2 травня 1945 р. здався Берлін. 7 травня 1945 р. у французькому місті Реймс начальник оперативного штабу Вермахту генерал-полковник Альфред Йодль підписав **Акт про капітуляцію німецьких збройних сил**. Їхню беззастережну поразку прийняли американський генерал-лейтенант Волтер Беддел Сміт та советський генерал-майор Іван Сулопаров. Акт набув чинності **8 травня 1945 р.** о 23 год 01 хв («перша хвилина миру»). (Сьогодні в Європі цю подію відзначають, як *День пам'яті жертв Другої світової війни*.) Прагнучи підкреслити свій внесок у перемогу, Йосип Сталін зажадав перепідписати Акт. Не бажаючи псувати відносини з СРСР, США та Велика Британія пішли на поступку. Тому 8 травня 1945 р. в передмісті Берліна — Карлсгорсті о 22 год 43 хв (у Москві відповідно — 00 год 43 хв, але 9 травня) офіцери німецького командування (зосібна фельдмаршал Вільгельм Кейтель) практично ще раз підписали Акт про беззастережну капітуляцію, що її прийняли представники США, Великої Британії, Франції та СРСР. Із 2015 р. в Україні восьмого травня відзначають День пам'яті і примирення, а дев'ятого — День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні.

Тоді, коли в Європі бойові дії припинилися, на Тихому океані війна тривала. У жовтні 1944 р. після поразки в затоці Лейте японське військо перейшло до оборони. (У битві за Філіппіни японці уперше використали *камікадзе* — летунів-смертників.) Американська армія наступала на двох напрямках: центральному (адмірал Честер Німіц) та південному (генерал Дуглас Макатур), вдаючись до тактики «стрибків барана» — захоплення окремих важливих пунктів без цілковитого витіснення противника з окупованих територій. Пере-

можні битви за острови Іводзіма та Окінава першої половини 1945 р. — через важливість і значні втрати серед солдатів — посіли особливе місце в історичній пам'яті американців. На Потсдамській конференції (17 липня — 2 серпня 1945 р.) — черговій зустрічі лідерів Великої Британії, США і СРСР — японському керівництву запропонували капітулювати, а в разі відмови погрожували «повним і безпощадним знищенням». Японія відхилила ультиматум, а відтак продовжила бойові дії. Понад те, Потсдамська конференція заклала основи післявоєнного світо устрою. Передусім її учасники визначили долю переможеної Німеччини, яка підлягала *денацифікації, демілітаризації, декартелізації і демократизації*. У Потсдамі також окреслили (лінією річок Одер–Західна Нейсе) західні кордони Польщі, включивши до її складу території Східної Пруссії.

Зіткнувшись з імовірністю затяжної війни з Японією, союзники взялися діяти рішуче. 6 і 9 серпня 1945 р., щоб довести японцям безглуздість подальшого опору, американці здійснили ядерне бомбардування міст *Хіросіма та Нагаскі* відповідно. У результаті використання атомних бомб зруйновано велику кількість будівель, загинули десятки тисяч місцевих жителів. 8 серпня 1945 р. війну Японії оголосив Советський Союз, армія якого наступного дня розпочала бої на кордоні з Маньчжурією, на Сахаліні й на Курильських островах. Опинившись у скрутному становищі, японський імператор Хірохіто оголосив про капітуляцію. 2 вересня 1945 р. на палубі американського корабля «Міссурі» японські урядовці підписали **Акт про беззастережну капітуляцію Японії**. Від імені союзників підписи поставили генерал Дуглас Макартур, представники інших держав, від СРСР — українець, генерал-лейтенант *Кузьма Дерев'яно*. Ця подія ознаменувала завершення Другої світової війни.

«День перемоги над Японією на Таймс-сквер», фотограф Альфред Ейзенштадт, м. Нью-Йорк, 14 серпня 1945 р.

Міркуємо і діємо!

1. Послуговуючись мапою, розкажіть про територіальні домовленості учасників антигітлерівської коаліції під час зустрічей на Ялтинській і Потсдамській конференціях. 2. Чому Акт про беззастережну капітуляцію Німеччини доводилось підписувати двічі? Розгляньте світлину. Як військові й цивільні сприйняли звістку про закінчення Другої світової війни? 3. Прочитайте уривок із книжки Сергія Плохія. Що спонукало Велику

Британію об'єднатися із Советським Союзом? Задавши зміст попередніх параграфів, витлумачте особливості розбіжностей між союзниками. Сформулюйте запитання до картини Вінстона Черчілля «Автопортрет».

21.4. Якими були результати й наслідки Другої світової війни?

Друга світова війна виявилась найглобальнішим конфліктом в історії людства. Вона тривала 2 194 днів, або шість років і один день. У ній брала участь 61 держава, а бойові дії велися, як на суші, так і на морі — в Європі, Азії, Африці, Океанії. До лав армій ворогуючих сторін призвали понад 110 млн осіб — і чоловіків, і жінок.

Війна мала *тотальний характер* і призвела до руйнувань не лише у військовій, але й у цивільній галузях. Із лиця землі фактично стерли такі великі міста, як Ковентрі, Дрезден, Варшаву й десятки інших. Сукупні матеріальні втрати склали щонайменше 1 трлн дол. Та вони аж ніяк не затьмарили людських страждань. Війна спричинила гуманітарну катастрофу з величезною кількістю убитих, покалічених, переміщених осіб. Показник жертв серед мирного населення був вищим, аніж за результатами Першої світової війни.

Країна	Втрати в млн
СССР	26,6
Китай	20
Німеччина	7,4
Польща	5,8
Японія	3,1
Велика Британія	0,5
США	0,4

Втрати основних держав-учасниць у Другій світовій війні

ва), які не шкодували ані своїх солдат, ані цивільних. Україна не дорахувалася щонайменше 5 млн мирних громадян та до 4 млн військових. Якщо ж брати до уваги показник втрат окремих держав у співвідношенні до загальної кількості населення, то для Білорусі він становить — 25,3%, для Польщі — 17,1, для України — 16,3%.

Війна справила помітний вплив на *військове мистецтво*. Передусім зросла роль авіації: літаки використовували для розвідки, транспортування техніки і солдатів, а штурмовики й бомбардувальники — для знищення супротивників. Водночас прогресувала протиповітряна оборона, де впроваджували новітні винаходи, зокрема радары. Військові операції в затоці Перл-Гарбор та в Кораловому морі перетворили авіаносці на надважливі кораблі замість лінкорів. Ефективними залишалися підводні човни. Відійшло в минуле «сидіння» в окопах, позаяк лінії фронтів постійно зміщувались. Грізними видами озбро-

Числа людських втрат у результаті Другої світової війни є доволі приблизними — 70–85 млн осіб. Адже ніде, окрім США та Британської Співдружності, не вели точних підрахунків. Більше 50% від усіх загиблих припадає на Китай і Советський Союз. Ці надвисокі відсотки в СССР зумовлені, не в останню чергу, непродуманою тактикою командирів Червоної армії (приміром, маршала Георгія Жукова),

ення виявились міномети, гармати, реактивні системи залпового вогню, танки, що зазвичай розпочинали атаки піхоти. Власне, й надалі від майстерності піхотинців залежали результати боїв.

«Клуб Об'єднаних Націй»,
художник Девід Лоу,
4 червня 1945 р.

Друга світова війна призвела до незворотних змін у внутрішньому житті більшості держав світу та в міжнародних відносинах. По-перше, виник запит на універсальну всесвітню організацію, здатну, на відміну Ліги Націй, все ж таки розв'язувати глобальні конфлікти. Так, постала ООН, установча конференція якої відбулася 25 квітня 1945 р. в місті Сан-Франциско, а статут набрав чинності 24 жовтня 1945 р. На організацію поклали завдання збереження миру та безпеки, обстоювання прав людини та підтримання розвитку народів світу.

«Вождь» Йосип Сталін прагнув «проштовхнути» в ООН всі советські республіки, чого аж ніяк не схвалювали союзники. Урешті повноправними учасницями, окрім власне ССРСР, визнали Українську ССР та Білоруську ССР, як таких, що зазнали наймасштабніших збитків і зробили найвагоміший внесок у перемогу. По-друге, війна поклала край людиноненависницьким тоталітарним режимам: фашизму в Італії, нацизму в Німеччині. Проте, на жаль, встояв, ба більше, зміцнів советський тоталітаризм із комуністичною ідеологією. Переможці провели декілька *трибуналів* (спеціальних судів) над ідеологами та призвідниками війни. Упродовж 20 листопада 1945 р. — 1 жовтня 1946 р. у місті Нюрнберґ, де колись відбувалися з'їзди НСДАП, тривав Міжнародний військовий трибунал. Засідання були відкритими, а підсудним надали право на захист. Нюрнберзький трибунал визначив винних у скоєнні злочинів проти миру, воєнних злочинів і злочинів проти людяності (всього 22 особи). Засуджених ув'язнили на тривалі терміни або стратили (12 осіб, серед яких Йоахіма фон Ріббентропа, Германа Герінґа, Вільгельма Кейтеля). Над японськими злочинцями з 3 травня 1946 р. по 12 листопада 1948 р. відбувався Токійський трибунал (Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу). Сімох обвинувачених, у тому числі двох колишніх прем'єр-міністрів Кокі Хірота і Хідекі Тодзіо, засудили до смертної кари способом повішання; 15 осіб — до пожиттєвого ув'язнення, трьох — до різних термінів відбування покарання. У підсумку, як Нюрнберзький, так і Токійський судові процеси продемонстрували, що не зважаючи на певні неузгодженості, ситуативні проблеми, міжнародне право функціонує, і організаторів воєн та воєнних злочинів рано чи пізно очікуватиме справедливе покарання. Сьогодні в демократичних державах заборонена пропаганда нацизму.

Міркуємо і діємо!

1. Розмежуйте результати і наслідки Другої світової війни. Схарактеризуйте внесок українського народу в перемогу. 2. Поміркуйте, чому Йосип Сталін намагався «проштотувати» в ООН якомога більше радянських республік? 3. Розгляньте карикатуру. Витлумачте підпис під нею: «Чудова команда, але їй не завадила б єдність».

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

6 червня 1944 р. — висадка десанту союзників у Нормандії, відкриття «другого фронту»

8 травня 1945 р. — капітуляція Німеччини, завершення німецько-радянської війни

2 вересня 1945 р. — капітуляція Японії, завершення Другої світової війни

1945 р. — утворення Організації Об'єднаних Націй

1945–1946 рр. — Нюрнберзький судовий процес

1946–1948 рр. — Токійський судовий процес

18 травня 1944 р. — початок депортації більшовицьким режимом кримськотатарського народу

29 червня 1945 р. — підписання договору між СРСР і Чехословаччиною про воз'єднання Закарпаття з УРСР

16 серпня 1945 р. — підписання в Москві договору, що зокрема визначав кордон між УРСР та Польщею

Квітень 1945 р. — участь УРСР у співзаснуванні

Організації Об'єднаних Націй

Березень 1946 р. — ліквідація Української греко-католицької церкви

1946–1947 рр. — штучний масовий голод в УРСР

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/D8PRRly>

Камікадзе.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/o3Psg8C>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте безпосереднє та переносне значення поняття «другий фронт». 3. **А.** Розгляньте синхроністичну таблицю. Наскільки події в Україні залежали від тих, що відбувалися в світі? Відповідь обміркуйте в класі. **Б.** Визначте за допомогою історичної мапи зміни державних кордонів у Європі після закінчення Другої світової війни. 4. Проаналізуйте: а) внесок держав антигітлерівської коаліції у досягнення перемоги над Німеччиною та її союзниками; б) рішення Нюрнберзького і Токійського процесів над воєнними злочинцями; в) політичні, економічні й соціальні наслідки Другої світової війни; г) ефективність Організації Об'єднаних Націй. 5. Висловіть свої судження щодо наслідків і уроків

Другої світової війни. 6. 16 грудня 2010 р. російський президент Владімір Путін висловив думку про те, що «Росія могла б перемогти нацистів без союзників, у тому числі й українців». Послугуючись пошуковими системами інтернету, доберіть факти для спростування цього міфу.

Узагальнення до розділу 7 «ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА»				
«Велика трійка»	Голокост	1941 р.	режим «Віші»	бліцкриг
«Морський лев»	гестапо	Вермахт	м. Сталінград	м. Курськ
«загороджувальний загін»	голод у Бенгалії	Червона армія	м. Ель-Аламейн	о. Перл Гарбор
антигітлерівська коаліція	Дуайт Ейзенгауер	Йосиф Сталін	Франклін Рузвельт	«Битва за Англію»
колабораціонізм	гетто	1942 р.	Третій Райх	лендліз
гарібальдійські бригади	«зимова війна»	«дивна війна»	«другий фронт»	«рейкова війна»
Організація Об'єднаних Націй	Вінстон Черчилль	«новий порядок»	«лісові брати»	1945–1946 рр.
«лінія Маннергейма»	стратегія виживання	м. Хіросіма	«Атлантична хартія»	Шарль де Голль
райхскомісаріат	м. Нюрнберг	1944 р.	макі	1945 р.
«остарбайтер»	концтабір	м. Лідіце	м. Корюківка	м. Токіо
м. Вашингтон	м. Ялта	1943 р.	окупація	четники
Українська повстанська армія	«випалена земля»	рух Опору	1939 р.	м. Нагасакі
«перша хвилина миру»	м. Сан-Франциско	м. Постдам	«Франція, що бореться»	дистрикт
«план Барбаросса»	м. Тегеран	Аушвіц	атол Мідвей	камікадзе

Розділ 8. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА в першій половині ХХ століття

Назвіть:

- провідні наукові ідеї міжвоєнного періоду,
- мистецькі здобутки та напрями (течії) модернізму.

Поясніть:

- *поняття*: «авангардизм», «втрачене покоління», «джаз», «масова культура», «модерн», «мюзикл», «олімпійський рух»;
- *передумови* виникнення масової культури, олімпійського руху;
- *вплив* кінематографу на розвиток культури.

Зробіть:

- *схарактеризуйте зміни* в повсякденному житті населення в першій половині ХХ ст.;
- *визначте* тенденції в розвитку культури;
- *розкажіть* про досягнення науки і техніки періоду, *поясніть* їхній вплив на повсякденне життя людей;
- *висловіть аргументовані судження* про наукову/мистецьку діяльність Альберта Ейнштейна, Сальвадора Далі, Чарлі Чапліна.

Здійсніть дослідження для навчальних проєктів:

- √ «Виставка творів у стилях модернізму» (віртуальна екскурсія);
- √ «У передчутті війни...» (літературно-мистецька композиція з творів на антивоєнну тематику);
- √ «Доля митців і мислителів в умовах протистояння демократії і тоталітаризму» (дослідницький проєкт);
- √ «Кіно: хитання між масовою культурою і мистецтвом» (фестиваль кілотрейлерів).

Здійсніть дослідження для написання есе:

- √ «Кіно: від наукового експерименту до мистецтва».

Узагальнення

«Ознаки-класифікування»

<https://cutt.ly/S3PsPf8>

Узагальнення

«Діячі-факти»

<https://cutt.ly/G3PcqKS>

Узагальнення

«Пам'ятки-факти»

<https://cutt.ly/z3PcsuF>

§ 22. Повсякдення, освіта, науки, технічний прогрес

Чи знаєте ви, що...

..... уродженець міста Полтава, науковець, винахідник Олександр Шаргей (Юрій Кондратюк) розробив проєкт потужної вітроелектростанції в Криму, обґрунтував і систематизував теоретичні основи космонавтики, написав працю «Про завоювання міжпланетних просторів», ідеї з якої використали американці під час планування польоту астронавтів на Місяць у 1969 р.;

..... уродженка міста Лубни, громадська діячка, докторка медичних і фізіологічних наук, засновниця української наукової школи фізіології та біохімії Валентина Радзимовська досліджувала лікування туберкульозу в дітей, написала понад 60 наукових праць із педіатрії, психоневрології, фтизіатрії, перекладених німецькою та англійською мовами;

..... уродженець міста Володимир, виходець із кримськотатарського роду, сходознавець, письменник і перекладач, співорганізатор Української академії наук Агтангел Кримський, за різними версіями, знав майже 60 іноземних мов (із урахуванням говірок, діалектів ця кількість наближається до сотні), а ще — написав понад 1000 праць з історії, мовознавства, літературознавства, мистецтва, релігій народів Близького та Середнього Сходу, Кавказу та Європи.

22.1. Як змінилося повсякдення людей після Першої світової війни?

Упродовж першої половини ХХ ст. повсякдення зазнало різких змін. Воно залежало від багатьох чинників, як-от професійна зайнятість чи місце мешкання людини. Після Першої світової війни в провідних західноєвропейських і північноамериканських державах їхні громадяни намагалися «взяти від життя все і негайно». Це можна пояснити бажанням викинути з пам'яті жахи перебутого, відволіктися від тривог і невизначеності оточуючого світу з його новими, ще незрозумілими, проблемами. Чимало молодих жінок і чоловіків, які бачили війну, повстали проти того, що вони вважали застарілими, а відтак невдалими забобонами та поглядами. Показовими виявилися «бурхливі» 1920-ті рр. Піднесення в економіці сприяло зростанню добробуту. Дорослі працювали менше, але заробляли більше, ніж раніше. Отож вони часто купляли нові товари і технічні пристрої, які полегшували і спрощували побут, створювали комфорт. У США усталився вираз «американський спосіб життя», що його символізували діловитість, достаток, свобода вибору.

У міжвоєнний період відбулася справжня революція в одязі. Чоловіче вбрання змінювалось повільніше, аніж жіноче, але прагнення до неофіційності набуло незворотного характеру. Фраки, скажімо, вже не вважали ознакою заможності містян. Їх одягали хіба що для весілля. Капелюхи, плащі, спортивні куртки, в'язані пуловери та сірі фланелеві штани носили щоденно. Надзвичайно урізноманітнілася жіноча мода. Позаяк жінки на свій розсуд вели господарство, працю-

вали, пристойно заробляли, то могли дозволити собі розмаїті гардероби. Вони відмовлялися від незручних корсетів, вкорочували спідниці (до колін), наносили макіяж. Вдосконалювалась культура догляду за волоссям. У 1930 рр. з'явилися перші хімічні препарати, що змінювали форму зачіски без високих температур. Як жінки, так і чоловіки в зовнішньому вигляді масово наслідували зірок кіно й естради Марлен Дітріх, Грети Гарбо, Фреда Астера, Кларка Гейбла.

Карикатура, яку вважають першою рекламою парфумів «Шанель № 5», художник Жорж Гурса (Сем), 1921 р.

Обкладинка туристської брошури «Радянська Україна» для американців, художник невідомий, приблизно 1931 р.

Натомість у тоталітарних державах людина невпинно розв'язувала єдину проблему — вона намагалася вижити. Диктатори творили суспільства відчуженості, безініціативності, конформізму (пристосуванства), постійного страху, непевності в завтрашньому дні. Різного роду обмеження пояснювали потребою «затягти пояси» заради побудови «світлого майбутнього». У Советському Союзі це призвело до масової зневіри, до втрати індивідуальності громадянина. Населення звикало до зрівнялівки, невибагливості, «сірості» та безликості в усьому буденному. Воно опинилося ізольованим від зовнішнього світу «залізною завісою», не знало нічого з того, що відбувалося навколо. З часом сформувався поняття «советський спосіб життя», в яке пропагандисти на позір вкладали цінності морального здоров'я, колективізму, згуртованості між народами, хоча насправді воно означало «советський спосіб існування».

Міркуємо і діємо!

1. Як Перша світова війна вплинула на повсякдення людей у різних державах світу? **2.** Чим відрізнялися «американський» і «советський» способи життя? Відповідь доведіть фактами. **3.** Розгляньте зображення. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнай-

теся, що нового привнесла Коко Шанель у жіночу моду. Які «визначні» пам'ятки пропонували відвідати американцям у підсоветській Україні?

22.2. Як розвивалася освіта в 1920–1940-х рр.?

Економічний поступ, технологізація формували підвищені вимоги до знань і, як наслідок, помітно впливали на розвиток освіти. Виникав запит на фахівців здатних управляти робітничими колективами, поводитися з новітньою технікою. З другого, боку, зміни в суспільній моралі, викликані «Великою війною», підважили традиційні підходи до навчання і виховання. Насамперед на ці виклики відреагувала католицька церква. У 1929 р. Римський Папа Пій XI видав *енцикліку* (звернення) «Християнське виховання молоді», де закликав будувати навчальний процес на засадах любові й гармонії із свободою наукових методик і світської культури. Невдоволення існуючими шкільними системами спонукали освітніх реформаторів (Марія Монтесорі, Жан Овідій Декролі) засновувати експериментальні заклади, де ключовими постатями виступало не вчительство, а учнівство.

Марія Монтесорі з дітьми,
фотограф, місце, дата невідомі

Початкова й середня освіта.

Ще напередодні Першої світової війни уряди держав Західної Європи та Північної Америки взялися поступово впроваджувати обов'язкову початкову та середню освіту. Водночас належало «наблизити» школу до суспільних запитів, зміст предметів — до практичних потреб, а в методиці навчання — відмовитися від «механічного» заучування. Відразу по війні у Великій Британії (так само й у Франції) шкільний вік збільшили до 14-ти

років, скасували плату за відвідування початкових класів. У 1924 р. лейбористи висунули гасло «середня освіта для всіх», але втілити його не змогли. А вже станом на 1938 р. лише дві третини малих британок і британців здобували початкові знання. У США в шкільництві дедалі більше уваги приділяли принципам врахування природних нахилів дитини, ділового підходу, змагальності. Поширення набула схема, за якою після шестирічного обов'язкового навчання діти могли три роки вчитись у старших класах. Державні заклади помітно постраждали від «великої депресії», оскільки податкові надходження скоротились, а місцева влада переорієнтувала фінансування на проекти соціальної допомоги. Проте зростання кількості освічених американців було суттєвим: якщо в 1910 р. лише 9% отримали диплом про середню освіту, то в 1935 р. цей показник становив понад 40%. У Німеччині обов'язкова освіта тривала до 14-ти років. Заохо-

чували впроваджувати «активні методи навчання». Після приходу до влади нацисти перебудували школу для виховання «нової людини» — фізично розвиненої та суспільно дієвої. В Советському Союзі здобуття безкоштовної освіти гарантувала Конституція. У 1920-х рр. набрала обертів кампанія *лікнепу* (ліквідації неписьменності), оскільки на початку ХХ ст. вмiли читати й писати менше третини жителів Російської імперії. Якщо вірити результатам перепису населення 1939 р., у результаті лікнепу приблизно 90% советських громадян у віці 16–50 років опанували грамоту. Як і в Третньому Райху, в СРСР будь-яке навчання і виховання вирізнялись крайньою ідеологізацією.

Вища освіта. Міжвоєнне реформування зачепило вищу освіту. Ряди студентів постійно поповнювались, хоча інститути та університети залишалися неосяжною мрією для багатьох. Зростала кількість природничих факультетів. Навчання «політехнізувалося». Найпрестижнішими й надалі вважали Гарвардський, Стенфордський (США), Кембриджський, Оксфордський (Велика Британія), Сорбонну (Франція), Гейдельберзький, Лейпцігський (Німеччина) університети. У Советському Союзі такі заклади перебували під суворим контролем, оскільки в них вбачали загрозу для режиму. Згідно з правилами 1921 р., до вищих навчальних закладів першочергово приймали осіб, які закінчили так звані *робфаки* (робітничі факультети — по суті, підготовчі курси), а ще — більшовиків та комсомольців. Зміст вищої освіти також повнився комуністичними догмами.

Міркуємо і діємо!

1. Які зміни відбулися в освітніх системах провідних держав світу у першій половині ХХ ст.? 2. Розгляньте світліну. Чим школи Марії Монтессорі різнилися від традиційних попередніх? У вчительки/вчителя дізнайтеся про особливості педагогіки Марії Монтессорі. 3. Назвіть спільні й відмінні ознаки освітніх систем у демократичних і тоталітарних державах упродовж 1920–1940-х рр.

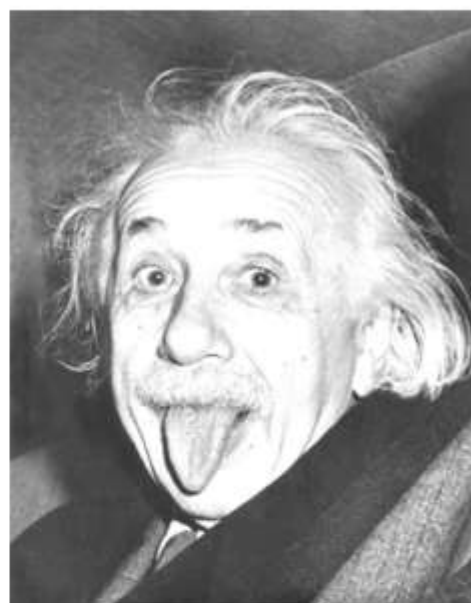
22.3. Як наукові здобутки змінювали уявлення про світ?

«Велика війна» прискорила наукові дослідження в багатьох напрямках. Значний прорив відбувся в природознавстві, де науковці занурилися у вивчення меж фізичної реальності та функціонування Космосу. Один із найславетніших фізиків ХХ ст. **Альберт Айнштайн** намагався збагнути з чого складається матеріальний світ і як пов'язані між собою час і простір. Він сформулював теорію відносності — у Всесвіті не існує фіксованого місця, точки або часу (ми можемо лише сприймати речі відносно інших речей). Цю теорію в 1916 р. науковець доповнив твердженням, що час і простір — єдине суцільне середовище. У 1918 р. німецький фізик **Макс Планк** отримав Нобелівську премію в галузі за дослідження в квантовій механіці та за відкриття кількісної природи енергії. (Квантова механіка, що

описує природу в масштабах атомів і субатомних частинок, слугує незамінним інструментом у поясненні багатьох фізичних явищ.)

У 1923 р. за допомогою нового потужного телескопа американський астроном *Едвін Габбл* довів існування інших галактик, подібних до нашої. Дослідник доказав, що галактики віддаляються від нас тим швидше, чим далі знаходяться. На основі цих спостережень бельгійський учений *Жорж Леметр* висунув гіпотезу «первинного атома», яка полягала в тому, що колись вся матерія Всесвіту нагадувала тверду кулю, котра з часом розширювалася. У 1930 р. американський астроном *Клайд Томбо* відкрив планету Плутон — найменшу з відомих. (У 2000-х рр. вдалося виявити ще менші, тож серед науковців постало питання, а чи можна їх узагалі вважати планетами?)

*Альберт Айнштайн,
фотограф Артур Сейсс,
1951 р.*

Осягаючи матерію, подружжя хіміків *Марія та П'єр Кюрі* впровадили поняття «радіоактивність». Вони звернули увагу на те, що радіоактивні хвилі й частинки атома — смертельно небезпечні та можуть спричиняти захворювання і навіть справляти убивчий вплив на людський організм. (Не включено, що дослідниця померла унаслідок роботи з радіоактивними елементами.) Узагалі здобутки сімейної пари Кюрі, а також *Ернеста Резерфорда*, *Джеймса Чедвіка*, *Енріко Фермі*, *Джуліуса Роберта Оппенгеймера* відкрили шлях до практичного використання «атомної енергії». Науковці встановили, що в процесі розпаду атомних ядер на менші частинки виділяється енергія надзвичайної руйнівної сили. У 1942 р. в США започаткували програму розробки ядерної зброї — «Мангеттенський проєкт», що об'єднав американських, канадських та британських дослідників. А вже в серпні 1945 р. створені ними ядерні бомби застосували проти Японії. (Згадайте наслідки бомбардування Хіросіми й Нагасакі.)

У поведінкових науках дедалі більше довіряли вченню австрійського психоаналітика *Зигмунда Фрейда*, який пізнавав структуру людської психіки. Він доводив важливу роль у людському житті «несвідомого» начала, психологічних комплексів, сексуальних потягів і мотивацій, наприклад, прагнення до самоствердження. Чи не найважливіше відкриття в медицині — це антибіотики — ліки, що вбивають шкідливі бактерії. Дослідження в цьому напрямі активізували ще під час Першої світової війни, коли в шпиталях від наслідків отриманих поранень (навіть незначних) вмирало багато пацієнтів. У 1928 р. британський біолог *Александр Флемінг* із пліснявого грибка

виокремив речовину, названу *пеніциліном*, який міг знешкоджувати декілька видів некорисних бактерій. Досліди британця продовжили науковці Оксфордського університету *Ернест Чейн* та *Говард Флорі*, які знайшли спосіб виділяти пеніцилін у великих кількостях. Нові ліки врятували життя десятків тисяч поранених солдатів під час Другої світової війни, а винахідників удостоїли Нобелівської премії. У 1941 р. німецький інженер *Конрад Цузе* створив обчислювальну машину «Z3» із властивостями сучасного комп'ютера.

Обчислювальна машина «Z3», музей, м. Мюнхен, сучасна реконструкція

У гуманітарних науках (історія, літературознавство, мовознавство, філософія) основну увагу приділяли методам індивідуалізації (на противагу узагальненню) та інтерпретації. Тематика пошуків суттєво розширилась. І сьогодні важливе значення мають напрацювання історика *Арнольда Джозефа Тойнбі* про становлення та занепад цивілізацій, філософа *Мартіна Гайдеггера* про тлумачення текстів, мовознавця *Агатангела Кримського* з арабістики, історії та мови кримськотатарського народу.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте знання з фізики, хімії, біології. Оцініть важливість відкриттів, здійснених у цих науках у першій половині ХХ ст. 2. Розгляньте світлину Альберта Айнштайна. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся обставини її появи. 3. Згадайте (дізнайтеся) сутність цивілізаційної теорії Арнольда Джозефа Тойнбі.

22.4. Як досягнення техніки впливали на життя людей?

Міжвоєнні десятиліття засвідчили значно більший технічний прогрес, аніж упродовж попередніх періодів. Потреби «Великої війни» зумовили появу чималої кількості винаходів, що в цілому позитивно вплинули на суспільство. Що цікаво, лідерство «винахідливості» перейшло від Великої Британії та європейських країн до США. Такі звичні сьогодні побутові пристрої, як фен для волосся (1920), тостер (1921), телевізор (1926), кварцовий годинник (1927), кулькова ручка (1931), копіювальний апарат (1938): суттєво збагачували, урізноманітнювали й полегшували повсякдення.

Електрика та двигун внутрішнього згорання стали основними джерелами енергії для промисловості й транспорту. У великих містах пасажери звикли до трамваїв (із 1929 р. приводилися в рух не кіньми, натомість масово електрикою) і метро (Глазго, Берлін, Токіо).

Невпинно вдосконалювались автомобілі. «Коротке» ХХ ст. нерідко називають «століттям автомобіля». (У попередніх параграфах мовилося про чотиримісний «Форд» моделі «Т» — «Бляшанку Ліззі».) Конвеєрне виробництво і спрощена конструкція здешевили автівки, зробили їх масовими. Наприклад, упродовж 1908–1927 рр. випустили понад 15 млн «Бляшанок Ліззі», після чого стверджували про те, що Генрі Форд «посадив “на колеса” всю Америку». У 1920-х рр. американська промисловість виробляла три чверті світового обсягу автопродукції. Споживачів приваблювали не лише низькі ціни й висока якість, але й зовнішній вигляд автомобілів. У 1930-х рр. з ужитку вивели малолітражки з відкритим верхом та фаетони. Поступово конкуренцію США почали складати Німеччина (концерн «Даймлер-Бенц») та Франція (компанії «Сітроен», «Рено»).

Мовою історичного джерела

Уривок із книжки Ієна Мортімера «Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас»: «...На початку ХХ століття був лише один повсюдний електричний прилад для дому — лампа розжарювання... Однак після Першої світової війни компанії почали переорієнтовувати виробництво на створення електричних пристроїв... Електричний чайник [...] став повсякденною річчю 1922 року, коли компанія “Свен” виготовила пристрій із внутрішнім нагрівальним елементом... Житлові райони, побудовані в 1930-х роках, було оснащено електрикою і попередньо встановленою електричною плитою для задоволення нового домовласника. Перший [...] холодильник з’явився на ринку 1927 року, дозволивши зберігати продукти харчування свіжими набагато довше, ніж раніше...»

*Гелікоптер «Сікорський R-4В»,
Національний музей військово-повітряних сил США,
авіабаза Райт-Паттерсон, м. Дейтон, штат Огайо, сучасна світлина*

Перша світова війна прискорила розвиток літакобудування. До-воєнний літак — тендітний виріб із деревини і тканини, — удоскона-

лили й перетворили на міцну алюмінієву машину, здатну виконувати фігури вищого пілотажу. Нові літаки використовували не лише для ведення бойових дій, але і як транспортний засіб для цивільних. У міжвоєнний період заснували перші комерційні авіакомпанії, які доправляли пасажирів із Лондона до Парижа, а згодом — з Америки до Європи. 2 серпня 1939 р. в Німеччині перший восьмихвилинний політ здійснив «Гейнкель» моделі «Ге 178», обладнаної реактивним двигуном. У 1930-х рр. українець Ігор Сікорський, який тоді жив і працював у США, створив перший гелікоптер.

Міркуємо і діємо!

1. Послугуючись пошуковими системами інтернету, з'ясуйте походження слів «жиллет», «терменвокс», «хувер», «шмайсер».
2. Прочитайте уривок із книжки. Чому в ССРСР автівки, побутові прилади з'являлися із суттєвим запізненням порівняно з державами Заходу?
3. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся, як у сучасній Україні вшановують досягнення й пам'ять Ігоря Сікорського.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1941 р. — поява першого комп'ютера

1939 р. — розроблення Євгеном Патеном технології автоматичного зварювання

Додаткова інформація та ілюстрації:
<https://cutt.ly/R8PRFED>

Флеппери.

Корисна гра:
<https://cutt.ly/V3PsTAI>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Назвіть та поясніть провідні наукові ідеї першої половини ХХ ст. **3. А.** Послугуючись підручником і пошуковими системами інтернету, укладіть хронологічну таблицю відомих винаходів 1920–1940-х рр. **Б.** Послугуючись мапою, розкажіть про розвиток вищої освіти в першій половині ХХ ст. **4.** Проаналізуйте зміни в повсякденному житті людей у 1920–1940-х рр. **5.** Схарактеризуйте й оцініть досягнення наук і техніки, їхній вплив на повсякденне життя людей у першій половині ХХ ст. **6.** Послугуючись пошуковими системами інтернету, доберіть колаж світлин, що ілюстрували б поступ у кораблебудуванні, автомобілебудуванні, авіаційній, міліарній, інших галузях (на вибір) упродовж кінця ХVІІІ – першої половини ХХ ст. Продемонструйте свій колаж у класі та прокоментуйте його.

§ 23. Мистецтва. Спорт. Масова культура

Чи знаєте ви, що...

..... уродженка чи селища Градизьк, що на Полтавщині, чи міста Одеса Соня Делоне (Сара Штерн) була всесвітньовідомою художницею; співзасновницею «симультанізму» або «орфізму» (поєднання, переплетіння кольорових колоподібних форм); дизайнеркою одягу, взуття, силуетів автомобілів, театральних костюмів, предметів інтер'єру; ілюстраторкою книжок; засновницею інтер'єрних магазинів, ательє мод у Мадриді та в Парижі; першою в історії жінкою-мисткинею, яка отримала честь відкрити персональну виставку в Луврі;

..... уродженець села Пирогів, що на Київщині, Серж (Сергій) Лифар належав до видатних танцівників ХХ ст., був засновником Інституту хореографії при паризькій «Гранд-Опера», в якій поставив понад 200 балетних вистав; викладачем історії й теорії танцю в Сорбонні; ректором Університету танцю; діячем Академії вишуканих мистецтв; президентом Всесвітньої Ради танцю ЮНЕСКО; автором понад 20 праць із теорії балету; художником; колекціонером;

..... виходець із родини українських емігрантів Білл (Володимир) Титла впродовж 1934–1943 рр. працював на студії Волта Діснея, де створив героїв найвідоміших мультфільмів: «Білосніжка й семеро гномів» (Буркотун і Сонько), «Дамбо» (Дамбо), «Піноккіо» (Стромболі), «Мікі Маус» (Кларабель).

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Авангардизм (від французьких слів «авант» — «попереду» і «ґард» — «охорона») — сукупна назва мистецьких напрямів, для яких властиві заперечення традицій та експериментування.

«Втрачене покоління» — літературна течія міжвоєнного періоду, представники якої пережили жахіття війни (брали участь у бойових діях), після чого складно адаптувалися до мирного життя, що й відображували у своїх творах.

Джаз (від французького слова «шассе» — «полювати» або «джазе» — «скоромовити») — у США — вид музичного мистецтва, що на межі ХІХ – ХХ ст. виникло на основі африканських мелоритмів; характеризується складністю акордів, вокалу, поліритмією, імпровізуванням.

Масова культура (від однойменних слів) — культура, популярна серед широких верств суспільства, переважно комерційно успішна, елементи якої проявляються в різних галузях повсякдення.

Модерн (від однойменного французького слова — «новий», «сучасний») — на межі ХІХ–ХХ ст. — напрям у європейських мистецтвах (зокрема в архітектурі), представники яких протиставляли свою творчість традиціям попередніх періодів.

Мюзикл (від англійського словосполучення «мюзикл комеді» — «музична комедія») — форма театральньо-музичного дійства, для якого властиві розмовні діалоги, пісні, танці, об'єднані єдиним художньо-змістовим задумом.

Олімпійський рух (від однойменних слів) — громадський рух, спрямований на поширення цінностей олімпізму, здорового способу життя, розвитку фізичної культури та спорту.

23.1. Якими були основні ідеї та течії модернізму?

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у результаті суспільних змін виник філософський та мистецький рух — **модернізм**, що поєд-

нав низку напрямів. Увага митців до невиразності образів породила *абстракціонізм*. *Імпресіоністи* відображали особисті враження і спостереження, *експресіоністи* — емоційні переживання людини. Модернізм віддзеркалював розрив із минулим, а його представники відкидали традиції й раціоналізм. Вони скептично ставилися до можливості реалістично відтворювати дійсність, експериментували з формами, в які намагалися вмістити видозмінений війною та технологіями світ. У своїх роботах модерністи апелювали до внутрішнього «Я», надавали перевагу інтуїції, прагнули відмежуватися від *масової культури*. Так, мистецтвознавець Клемент Грінберг вважав *кітчем* (несмаком) твори, позбавлені глибокого змісту.

Найрадикальніші модерністські течії, на кшталт *дадаїзму* або *сюрреалізму*, називають *авангардизмом*. Його митців єднало бажання бунту й епатажу. Дадаїсти (від слова «дада» — «дитяча незв'язна балаканина»), такі як *Трістан Тцара*, *Ганс Арп*, *Георг Гросс* протестували проти світової війни та «старого» мистецтва. Їхні послідовники заперечували верховенство розуму, а їхнім улюбленим технічним прийомом був *колаж* — компонування різноманітних матеріалів. У 1920-х рр. дадаїзм видозмінився в сюрреалізм (від «сюрріал» — «за межею реального»), що базувався на позасвідомому, грі уяви та символізмі. Сюрреалісти творили переважно у Франції (*Поль Елюар*, *Марсель Дюшан*) й іспаномовних державах (Марія Іск'ердо — в Мексиці, *Гарсія Лорка* — в Іспанії). Зачинателем *супрематизму*, якому властивий абстрактний геометризм, вважають художника українського походження *Казимир Малевич*. Його найвідоміші картини — «Чорний квадрат» (1915) і «Супрематична композиція» (1916). У декількох інших він змалював своє ставлення до Голодомору.

«Чорний супрематичний квадрат»,
художник Казимир Малевич, 1915 р.

«Сірий день»,
художник Георг Гросс, 1921 р.

У тоталітарних державах культура опинилася в особливо складних умовах. «Вироджене мистецтво» — це поняття, що його нацисти застосовували для знецінення модернізму. Відтак, модерністів всіляко обмежували та переслідували. (Показовою стала виставка «дегенеративного мистецтва», організована влітку 1937 р. на основі вилучених творів із музеїв Німеччини.) Як результат, чимало з модерністів емігрували (письменник *Ліон Фейхтвангер*, архітектор *Вальтер Гропіус*, композитор *Арнольд Шенберг*). Натомість влада всіляко заохочувала такий стиль, як *героїчний реалізм*, що мав звеличувати німецьку минувшину та прославляти новітніх героїв. Подібні процеси відбувалися в Советському Союзі, де панував культ сили, насаджувався *соціалістичний реалізм*, представники якого «оспівували» комуністичних вождів, правлячу партію, псевдонародні образи (робітництва і селянства). Результативність митців оцінювали за тими критеріями, що їх застосовували в промисловості чи в сільському господарстві — виконання/невиконання «норм». На початку 1930-х рр. усі незалежні мистецькі об'єднання розпустили, а замість них створили контрольовані державою *спілки* (своєрідні, середньовічні цехи) — Спілку письменників, Спілку композиторів, Спілку художників тощо. Сотні митців репресували. Прикладом цьому є «розстріляне Відродження» — знищене під час «великого терору» українське мистецьке покоління 1920–1930-х рр., із-поміж якого діячі світового рівня (Микола Куліш, Лесь Курбас, Михайло Бойчук).

Міркуємо і діємо!

1. Чому модернізм, як філософський і мистецький рух, виник саме на межі XIX–XX ст.? Відповідь обміркуйте в групах. 2. Розгляньте картини Казимира Малевича і Георга Гросса. Висловіть своє тлумачення їхнього змісту. Послугуйтеся пошуковими системами інтернету, перевірте раціональність своїх припущень. 3. Зіставте та порівняйте умови розвитку культури в демократичних і тоталітарних державах. Висновки підтвердьте фактами.

23.2. Як розвивалися мистецтва в 1920–1940-х рр.?

Література. Воєнні події справили визначальний вплив на розвиток літератури. Молоді ідеалісти, такі як *Руперт Брук* чи *Ернест Юнгер*, описували свій шлях на фронт. Після бійні поблизу річки Сомма та виснажливих окопних буднів утвердилося слово «розчарування», що пронизувало творчість *Вілфреда Овена* («Поема мертвих») та *Еріха Марії Ремарка* («Повернення»). Від 1918 р. сформувалась плеяда письменників, знаних під метафоричною назвою «втрачене покоління». Це поняття достатньо влучно означувало загальні відчуття втрат, відчаю і смутку, що їх привнесли в мистецтво слова автори-ветерани. Класичними пам'ятками «втраченого покоління» вважають романи *Річарда Олдінгтона* «Смерть героя», *Еріха Марії*

Ремарка «На Західному фронті без змін» та *Ернеста Гемінґвея* «Прощавай зброє!». Їхні герої, розчаровані війною, відчували себе духовно відірваними від суспільства, яке вважали матеріалістичним та емоційно порожнім. Деякі творці під впливом модернізму взялися розкривати внутрішній світ людини, зокрема через монолог і «потік свідомості» (*Джеймс Джойс*). Навколишню дійсність тодішні поети й прозаїки віддзеркалювали по-різному: фрагментарною і невизначеною (*Томас Стернз Еліот*), страшною, де переважають людські інстинкти (*Франц Кафка*), наповненою хибними цінностями (*Вільям Фолкнер*), мінливою та емоційно непевною (*Вірджинія Вулф*), загадковою та абстрактною (*Поль Валері*). У міжвоєнний період розквітли й популярні жанри, як то історичний роман (*Томас і Генріх Манні, Маргарет Мітчелл*) та детектив (*Аґата Крісті, Жорж Сименон*). Натомість у тоталітарних державах літературні твори підлягали цензурі, а письменники були цілком підпорядковані забаганкам владоможців.

Сальвадор Далі, фотограф Карл ван Вехтен, 1939 р.

«Постійність пам'яті», художник Сальвадор Далі, 1931 р.

Живопис. Як мовилося вище, впродовж 1920–1930-х рр. у модерному живописі співіснували різні течії: дадаїзм, експресіонізм, сюрреалізм, кубізм. Митці експериментували з особливостями геометричних фігур та символічним наповненням змісту своїх картин. Серед найвідоміших художників того часу — росіянин *Василь Кандинський*, учень українського митця Миколи Пимоненка, абстракціоніст, теоретик геометричного та кольорового символізму («Малі кола», «Коричневе з додатком»); голландець *Піт Мондріан*, прихильник «чистих» геометричних форм і «гри» кольорів («Композиція червоного, жовтого, синього і чорного»), американка *Джорджія О'Кіф*, майстриня зображення таємниць природи («Світанок», «Гроза»), австрієць чеського походження *Оскар Кокошка*, портретист, пейзажист, мастак

експресивної передачі внутрішнього світу людини («Наречена вітру»). Ексцентричний іспанець **Сальвадор Далі** — один із найвидатніших живописців ХХ ст., сюрреаліст — кинув виклик традиціям, розширив межі мистецької свободи. Його твори наповнені глибоким символізмом, підкреслюють відносність часу і меж реальності («М'які годинники», «Час, що розтопився»). У 1937 р. іспанський кубіст **Пабло Пікассо** намалював знамениту «Герніку», продемонструвавши трагізм Громадянської війни у своїй Батьківщині.

Скульптура. Міжвоєнна скульптура розвивалась у тісному переплетінні з іншими видами образотворчого мистецтва. Набували поширення сюрреалізм і кубізм, хоча реалізм теж не здавав позицій (*Еміль Антуан Бурдель*). Серед тогочасних умільців особливе місце займають швейцарець *Альберто Джакометті* — сюрреаліст та мінімаліст; американський митець українського походження *Олександр Архипенко* — абстракціоніст та кубіст («Боксери», «Солдат іде»). Упізнаваною скульптурною композицією, створеною в ССРСР, є витвір *Вєри Мухіної* «Робітник і колгоспниця» (1936–1937) — виразний символ штучності советської епохи.

Музика. Після Першої світової війни американських меломанів підкорив джаз. Він виник під впливом танцювальних ритмів мешканців Африки в поєднанні з європейськими музичними традиціями. У 1920-х рр. «королем» джазу йменували *Луї Армстронґа* — віртуоза імпровізації та гри на трубі. У той час за океаном набув популярності ще один музичний жанр — мюзикл, до найкращих взірців якого можна зачислити постановки *Джина Келлі* «Співаючи під дощем», *Ендрю Ллойд Вебера* «Привид опери». У 1921 р. в місті Нью-Йорк хорова капела під керівництвом *Олександра Кошиця* виконала різдвяну пісню «Щедрик» українського композитора *Миколи Леонтовича*. Згодом американський музикант українського походження *Пітер Вільговський* створив англomовну версію цієї пісні («Різдвяні дзвони»), що стала найулюбленішою колядкою в США. Тим часом у тоталітарних державах всіляко обмежували свободу творчості композиторів і музикантів. Приміром, у Советському Союзі цькували *Дмитра Шостаковича*, опери якого обзивали «сумбуром», бо «замість співу лунає крик». У нацистській Німеччині велике пропагандистське значення надавали Байройтському фестивалю, де виконували твори *Ріхарда Ваґнера*, улюбленого композитора *Адольфа Гітлера*.

Архітектура. Модернізм, звісно, вплинув на оновлення архітектури. Попередні стилі поступилися місцем *конструктивізму та функціоналізму*. Удосконалені будівельні технології дозволяли повсюдно, особливо у США, проектувати і втілювати вражаючі форми, зокрема, з використанням сталі й залізобетону. Наприклад, у 1931 р. в Нью-Йорку звели офісне приміщення «*Емпайр Стейт Білдинг*» («*Будинок імперії*»), висотою 381 м (102 поверхи), що впродовж сорока років залишалося найвищим у світі. До списку видатних пам'яток нале

*Міст «Золоті ворота»,
інженер Джозеф Струсс,
архітектор Ірвінг Морроу,
м. Сан-Франциско, США,
1933–1937 рр., фотограф
Александр Ультре, 2017 р.*

ність зайвих декорацій. Захопивши владу, нацисти «визнали» стиль «Баугаус» «ненімецьким і бездушним», «виродженим мистецтвом».

жить і суцільнозварний міст (протяжністю 1 543 м) через річку Дніпро в Києві, споруджувати який розпочали напередодні Другої світової війни під керівництвом українського інженера *Євгена Патона*. Американинець *Френк Ллойд Райт* започаткував «органічну архітектуру», що їй притаманна асиметричність. Одним із відомих проєктантів ХХ ст. вважають француза швейцарського походження *Ле Корбюзьє*, будівлі якого вирізняються передусім практичністю. Адже він трактував свої витвори, як «машини для життя». У міжвоєнний період також зародилася течія *ар-деко*, для якої властиве поєднання модерну й неокласицизму (геометричні візерунки, відсутність яскравих кольорів в оформленні). Німецька вища архітектурна школа «Баугаус» запропонувала свої технічно-дизайнерські рішення: мінімалістські й функціональні водночас — плоский дах, великі вікна, відсутність зайвих декорацій. Захопивши владу, нацисти «визнали» стиль «Баугаус» «ненімецьким і бездушним», «виродженим мистецтвом».

*Головний корпус школи будівництва й дизайну «Баугаус»,
архітектор Вальтер Гропіус, м. Дессау, Німеччина, 1925–1932 рр.,
реставрація 1996–1998 рр., сучасна світлина*

За їхнього режиму в Нюрнберзі спорудили Зал з'їздів, а в Берліні — Олімпійський стадіон і летовище. Що цікаво, Адольф Гітлер доручив провідному німецькому архітектору Альберту Шпеєру спроектувати нову столицю Третього Райху — Германію, але через крах гітлеризму

цю ідею не реалізували. «Сталінська» містобудування 1930-х рр. теж вирізнялося монументальністю і конструктивізмом. Прикладом цього може слугувати будинок Держпрому в місті Харків.

*Храм Святої Родини,
архітектор
Антоні Гауді,
м. Барселона, Іспанія,
1926 р.,
сучасна світлина*

*«Крайслер будівля»,
архітектор
Вільям ван Алєн,
м. Нью-Йорк, США, 1928–
1931 рр., фотограф
Девід Шєнкбоун, 2007 р.*

*«Будівля імперії»,
архітектурна фірма
«Шрив, Лєм і Хармон»,
м. Нью-Йорк, США, 1930–
1931 рр., фотограф
Цзюгуан Ван, 2010 р.*

Міркуємо і діємо!

1. Назвіть мистецькі течії першої половини ХХ ст. В чому їхні особливості? 2. Послугуючись пошуковими системами інтернету, доберіть цікаві факти з життя Сальвадора Далі. 3. Розгляньте зображення історично-культурних пам'яток, що вище. Розмістіть їх у ваших соціальних групах. Оберіть вподобайками чільну п'ятірку. Висловіть узагальнення про розвиток міжвоєнних мистецтв.

23.3. Як розвивалися спорт та Олімпійський рух?

У міжвоєнний період спорт, як складова культури, став масовим явищем. Спортсмени ще належали до «любителів», а відтак, отримували грошові винагороди не надто більші, аніж зарплати кваліфікованого робітництва. Утім, із кожним роком комерціалізація окремих видів змагань, особливо популярних серед глядачів, набирала обертів. Під час «Великої депресії» американська влада ініціювала модернізацію та побудову нових спортивних споруд. І хоч ці проекти мали на меті зайняти безробітних, вони виявились доволі успішними. За улюбленими командами чи гравцями вже можна було спостерігати на стадіонах. У тоталітарних державах — ССРСР, Італії, Німеччині — спорту надавали культового значення.

Бейсбол, американський футбол та баскетбол становили чи не найпопулярнішу «тріаду» в США. У 1917 р. в Канаді заснували Національну хокейну лігу (НХЛ), куди незабаром долучилися американські команди, що боролися за престижний кубок Стенлі. Серед тодішніх знаменитих хокеїстів були й українці, зокрема воротар *Волтер Брода*. З усіх видів спорту лише футбол завоював серця мільйонів уболівальників. У 1930 р. відбувся перший *мундіаль* (чемпіонат світу), в якому перемогу здобула команда Уругваю. В 1934 р. і в 1938 р. двічі поспіль виграла національна збірна Італії.

Після Першої світової війни відновили літні *Олімпійські ігри*, які, як відомо, відбуваються раз у чотири роки. Перші повоєнні змагання провели в 1920 р. у бельгійському місті Антверпен. Саме там уперше підняли олімпійський прапор — біле полотнище з п'ятьма переплетеними кільцями блакитного, червоного, чорного, жовтого і зеленого кольорів, що символізують п'ять континентів. Подальший розвиток **олімпійського руху** призвів до того, що 1924 р. у французькому місті Шамоні-Мон-Блан організували перші (усього з 9 видів спорту) зимові Олімпійські ігри. Проте найгучніший резонанс викликала літня Олімпіада 1936 р. в Берліні. Гітлерівці прагнули використати спорт для демонстрації переваги «арійської раси». Втім, успіх чорношкірого американського атлета-спринтера *Джессі Овенса*, який виборов чотири золоті медалі, перекреслив зусилля нацистської пропаганди. А ще берлінські змагання увійшли в історію як такі, де започаткували естафету олімпійського вогню.

Спорт впливав не лише на **масову культуру**, часто — на суспільні погляди. Не зважаючи на принцип «поза політикою», спортивні події, заходи, передусім міжнародні, використовували для «просування» державних інтересів та ідеологій. Наприклад, до 1952 р. ССРСР не брав участі в Олімпійських іграх, трактуючи їх «буржуазним пережитком». В інших випадках, здобутки спортсменів ототожнювали з успішністю та впливовістю держав, які вони представляли.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте історію відродження олімпійського руху. Послугуючись книжками зі шкільної бібліотеки, сформулюйте 2-3 запитання про перебіг літньої Олімпіади 1936 р. Запропонуйте їх у класі. 2. Перегляньте український художній фільм режисера Віктора Андрієнка «Іван Сила». Розкажіть про досягнення спортсмена, який став прототипом головного героя. 3. Чи можливий спорт «поза політикою»? Обміркуйте в групах. Висловіть ствердні та/або заперечні аргументи.

23.4. У чому особливості масової культури?

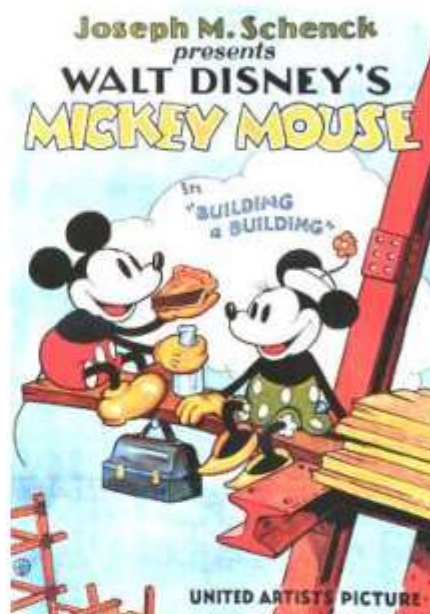
Після «Великої війни» зміцнила свої позиції масова культура. Загальнодоступними стали газети і журнали, комікси, фотографії, візуальна реклама, *грамофони* (пристрої для відтворення музики),

кіно, радіо. Газетярі запропонували читачам привабливі та прості тексти, здатні впливати на громадську думку. В 1920–1930-х рр. на шпальтах європейської та американської періодики побільшало розважальної інформації — про життя кінозірок, новинок моди, оглядів спортивних подій. Репортаж перетворився в розповідний жанр соціальної літератури та її візуального представлення. Міжвоєнний період — це «золотий вік» ілюстрованих журналів, зокрема «Лайф» («Життя») і «Тайм» («Час») у США.

Чарлі Чаплін і Джекі Куган у фільмі «Малюк», режисер Чарлі Чаплін, рекламний стопкадр, 1921 р.

Постер до мультфільму «Будуємо будинок», режисер Дейв Хенд, 1933 р.

Позаяк ХХ ст. — це «століття простих людей», масова культура насамперед враховувала їхні вподобання. Як результат, небувалого піднесення зазнало кіномистецтво. Довіру до нього зумовило примарне переконання, буцімто «камера не може брехати». Відтак, художні стрічки — спершу німі, а з 1927 р. звукові — підкорили глядачів, заповнили їхнє дозвілля. Наприклад, щотреть/щотретій із британців відвідували кінотеатр щотижня. В Європі провідне місце в кіновиробництві зайняла Німеччина. У 1932 р. з ініціативи Беніто Муссоліні засновано щорічний Венеційський кінофестиваль — найдавніший із найпрестижніших у світі. Із поміж тодішніх видатних кінорежисерок і кінорежисерів — німкеня *Лені Ріфеншталь*, данець *Карл Теодор Дреєр*, українець *Олександр Довженко*. У світовій кіноіндустрії, звісно, лідирував американський *Голівуд* (передмістя міста Лос-Анджелес, де розміщувались великі кіностудії), котрий продукував 50 % від усіх фільмів. У 1929 р., задля відзначення внеску в розвиток американського кіномистецтва, започаткували премію «Оскар», що її вручали найкращим у різних номінаціях (режисер, сценарій, актриса,

актор, музика тощо). Легендою німого кіно називають американського й британського режисера та актора, триразового лауреата «Оскара» **Чарлі Чапліна**. Стрічки за його участю — «Малюк», «Золота лихоманка», «Вогні великого міста», «Нові часи», «Великий диктатор» — належать до шедеврів усіх часів. Світову славу здобули також «зірки» *Грета Гарбо, Норма Ширер, Марлен Дітріх*. Дітвора захоплювалася мультфільмами *Волта Діснея*, зокрема тими, де героями були мишеня Мікі, качур Дональд та оленятко Бембі.

Радіо також суттєво впливало на масову свідомість громадян різних держав. Як і кіно, воно не вимагало особливої грамотності, до того ж його можна було слухати не відволікаючись від роботи. Радіо доносило найсвіжіші новини, знайомило слухачів зі здобутками в музиці, інших мистецтвах, взагалі творило особливу «атмосферу присутності». Восени 1922 р. засновано Британську телерадіомовну корпорацію «Бі-Бі-Сі» — найбільшу у світі за кількістю глядачів і слухачів. Станом на 1939 р. Велика Британія, країни Скандинавії та США вважалися лідерськими за кількістю радіоприймачів серед населення. В тоталітарних Німеччині та СРСР радіо слугувало, з-поміж іншого, знаряддям для «промивання мізків» — насадження панівної ідеології та вигідного режимові трактування подій.

Міркуємо і діємо!

1. Скориставшись відеохостингом «ЮТюб», перегляньте один із фільмів за участі Чарлі Чапліна. Виготовте рекламний постер до переглянутої стрічки. 2. Послугуючись підручниками з історії України, української літератури, доберіть цікаві факти з життєпису й творчості Олександра Довженка. 3. Який із мультфільмів студії Волта Діснея належить до ваших улюблених? Поділіться своїми враженнями в класі.

Додаткова інформація та ілюстрації:
<https://cutt.ly/q8PRXDl>

Олімпійські ігри
1936 р.

Корисна гра:
<https://cutt.ly/93Pslkh>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Які наслідки ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. **А.** Назвіть мистецькі здобутки та напрями (течії) модернізму. **Б.** Поясніть, як ви розумієте значення понять «авангардизм», «втрачене покоління», «джаз», «масова культура», «модерн», «мюзикл», «олімпійський рух». У зошиті укладіть із ними логічно-структурну опорну схему. 3. На мапі світу позначте держави проживання та діяльності найвідоміших творців у розрізі мистецьких галузей. Виконайте завдання, послугуючись застосунком «Гугл Мапи». 4. Проаналізуйте:

а) тенденції в розвитку мистецтв у 1920–1940-х рр.; б) передумови виникнення олімпійського руху, масової культури. **5.** Схарактеризуйте й оцініть вплив кінематографу на розвиток культури. **6.** Послугуючись пошуковими системами інтернету, підготуйте (на вибір): а) виставку зображень визначних пам'яток модернізму; б) дослідницькі проекти «Долі мислителів і митців в умовах протистояння демократії і тоталітаризму» та/або «Кіно: від наукового експерименту до мистецтва»; в) усні односторонні повідомлення про відомих українських спортсменів першої половини ХХ ст.

<p align="center">Узагальнення до розділу 8 «ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА в першій половині ХХ століття»</p>				
абстракціонізм	імпресіонізм	модернізм	кітч	дадаїзм
супрематизм	сюрреалізм	«Оскар»	тостер	колаж
конструктивізм	авангардизм	мультфільм	грамофон	ар-деко
соціалістичний реалізм	копіювальний апарат	«вироджене мистецтво»	кулькова ручка	Волт Дісней
радіоактивність	телевізор	антибіотик	метро	мюзикл
функціоналізм	експресіонізм	Голівуд	«Бі-Бі-Сі»	модерн
«розстріляне Відродження»	кварцовий годинник	електричний трамвай	«первинний атом»	джаз
обчислювальна машина «Z3»	«нова людина»	героїчний реалізм	масова культура	лікнеп
«Мангеттенський проєкт»	«втрачене покоління»	Альберт Ейнштейн	Олександр Довженко	робфак
«органічна архітектура»	олімпійський рух	теорія відносності	Сальвадор Далі	Чарлі Чаплін
політехнізація	кінематограф	автомобіль	психоаналіз	хмарочос

ЛІТЕРАТУРА

1. Абігайл В. Історія живопису, пер. з англ. Київ: Країна Мрій, 2015.
2. Безансон А. Лихо століття: про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту, пер. з фр. Київ: Пульсари, 2007.
3. Блек Дж. Історія світу від найдавніших часів до сьогодення, пер. з англ. Київ: Віват, 2021.
4. Геллетлі Р. Ленін, Сталін і Гітлер: доба соціальних катастроф, пер. з англ. Київ: Темпора, 2011.
5. Герст Дж. Найкоротша історія Європи, пер. з англ. Київ: Наш Формат, 2021.
6. Дейвіс Н. Європа. Історія, пер. з англ. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001.
7. Джадт Т., Снайдер Т. Роздуми про двадцяте століття. Київ: Човен, 2019.
8. Клейборн А. Історія науки, пер. з англ. Київ: Країна Мрій, 2010.
9. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ столітті (причини, особливості, наслідки). Навчальний посібник. Львів: Літопис, 2012.
10. Макґреґор Н. Історія світу в 100 предметах, пер. з англ. Київ: Наш Формат, 2021.
11. Маккін Д. І сталася тьма. Рузвельт, Гітлер і західна дипломатія напередодні війни, пер. з англійської. Київ: Лабораторія, 2022.
12. Мортімер І. Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас, пер. з англ. Харків: Ранок; Фабула, 2019.
13. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності, пер. з англ. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2021.
14. Плохій С. Ялта. Ціна миру, пер. з англ. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019.
15. Ріс Л. Гітлер і Сталін. Тирани і Друга світова війна. Київ: Лабораторія, 2020.
16. Сіромський Р. «До Різдва все завершиться...»: коротка історія Першої світової війни (1914–1918 рр.). Львів: Тріада Плюс, 2018.
17. Снайдер Т. Криваві землі: [Європа поміж Гітлером та Сталіним]. Київ: Грані-Т, 2012.

ХУДОЖНЯ ФІЛЬМОГРАФІЯ

1. 1917, режисер Сем Мендес, 2019.
2. Владика Андрей, режисер Олесь Янчук, 2008.
3. Врятувати рядового Раяна, режисер Стівен Спілберґ, 1998.
4. Гіркi жнива (Врожай диявола), режисер Джордж Менделюк, 2015.
5. Дюнкерк, режисер Крістофер Нолан, 2017.
6. Звенигора, режисер Олександр Довженко, 1928.
7. Земля, режисер Олександр Довженко, 1930.
8. Катинь, режисер Анджей Вайда, 2007.
9. Король говорить! (Промова короля), режисер Том Гупер, 2010.
10. Крути 1918, режисер Олексій Шапарєв, 2019.
11. Марійка-невірниця, режисер Владислав Ванчура, 1933.
12. Мюнхен. На порозі війни, режисер Крістіан Швохов, 2021.
13. Пашендаль: останній бій, режисер Пол Гросс, 2008.
14. Перл-Гарбор, режисер Майкл Бей, 2001.
15. Піаніст, режисер Роман Поланські, 2002.
16. Поводир, режисер Олесь Санін, 2014.
17. Список Шиндлера, режисер Стівен Спілберґ, 1993.
18. Століття Якова, режисерка Бата Недич, 2016.
19. Таємний щоденник Симона Петлюри, режисер Олесь Янчук, 2018.
20. Темні часи, режисер Джо Райт, 2017.
21. Хайтарма, режисер Ахтем Сеїтаблаєв, 2013.
22. Ціна правди (Ґарет Джонс), режисерка Аґнеєшка Голланд, 2019.
23. Чорний ворон, режисер Тарас Ткаченко, 2019.
24. Щедрик, режисерка Олеся Моргунець-Ісаєнко, 2023.
25. Ягідка кохання, режисер Олександр Довженко, 1926.

СИНХРОНІСТИЧНА ТАБЛИЦЯ «У СВІТІ — НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ»

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1911–1937 рр. — проведення «імперських конференцій», реформування Британської імперії	Початок ХХ ст. – 1920-х рр. — активізування процесу формування української політичної нації
28 липня 1914 р. — 11 листопада 1918 р. — Перша світова війна («Велика війна»)	1917–1921 рр. — період Української революції
2 (15) березня 1917 р. — зречення царем Ніколаєм II престолу, закінчення Лютневої революції в Росії	4 (17) березня 1917 р. — утворення Української Центральної Ради в Києві, початок Української революції
6 квітня 1917 р. — оголошення Сполученими Штатами Америки (США) про вступ у Першу світову війну	19 березня (1 квітня) 1917 р. — проведення сотисячної української маніфестації в Києві
25 жовтня (7 листопада) 1917 р. — здійснення більшовиками державного перевороту в Петрограді	7 (20) листопада 1917 р. — проголошення Українською Центральною Радою III Універсалу, проголошення Української Народної Республіки (УНР)
29 вересня 1918 р. — укладення Болгарією перемир'я з Антантою	17 серпня 1918 р. — заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету
30 жовтня 1918 р. — капітулювання Османської імперії у «Великій війні»	18 жовтня 1918 р. — створення Української Національної Ради у Львові
3 листопада 1918 р. — початок Листопадової революції в Німеччині, розпад імперії, постання Веймарської республіки; капітулювання Австро-Угорщини у «Великій війні», розпад імперії	1 листопада 1918 р. — здійснення українцями Листопадового зриву у Львові, захоплення влади, постання Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР)
11 листопада 1918 р. — укладення Комп'єнського перемир'я, закінчення Першої світової війни	13 листопада 1918 р. — проголошення ЗУНР

1918(9)–1933 рр. —
період Веймарської республіки
в Німеччині

18 січня 1919 – 21 січня 1920 р. —
Паризька мирна конференція

28 червня 1919 р. —
укладення Версальського
мирного договору

10 вересня 1919 р. —
укладення Сен-Жерменського
мирного договору

27 листопада 1919 р. —
укладення Нейїського
мирного договору

1919–1923 рр. —
період національної революції
в Туреччині

1920 р. —
встановлення в Угорщині
авторитарного режиму Міклоша Горті

4 червня 1920 р. —
укладення Тріанонського
мирного договору

10 серпня 1920 р. —
укладення Севрського
мирного договору

1920-ті рр. —
період економічного зростання
в провідних державах світу

**12 листопада 1921 р. –
6 лютого 1922 р.** —
Вашингтонська мирна конференція

28 жовтня 1922 р. —
«похід на Рим», початок утвердження
фашистської влади в Італії

30 грудня 1922 р. —
початок утворення ССРСР

1917–1940 рр. —
період Української революції та
перебування українських територій
у складі сусідніх держав

22 січня 1919 р. —
проголошення Акта злуки
між УНР і ЗУНР

7–28 червня 1919 р. —
розгортання Чортківського
контрнаступу Галицької армії

30 серпня 1919 р. —
звільнення Києва від більшовиків
арміями УНР та Галицькою

6 грудня 1919 р. —
початок першого
Зимового походу Армії УНР

1917–1921 рр. —
період Української революції

21 квітня 1920 р. —
укладення Варшавської угоди
між УНР і Польщею

29–31 серпня 1920 р. —
оборона Замостя від більшовиків
Армією УНР

1920-ті рр. —
період утвердження советської влади
в Україні, провадження
нової економічної політики

Листопад 1921 р. —
розгортання другого
Зимового походу Армії УНР

30 грудня 1922 р. —
початок включення маріонеткової
Української Соціалістичної Советської
Республіки (УСССР) до складу
Союзу Советських Соціалістичних
Республік (СРСР)

Березень 1922 р. — заснування Лесем
Курбасом театру «Березиль» у Києві

27 серпня 1928 р. — підписання «пакту Бріана-Келлоґа»	18 травня – 6 липня 1928 р. — судовий процес у сфабрикованій «Шахтинській справі»
1922–1929 рр. — період «проспериті» в США	1923–1932 рр. — «коренізація» («українізація») в советській Україні
1925–1927 рр. — період національної революції в Китаї	1925 р., 1927 р. — започаткування індустріалізації, колективізації в УССР
Кінець 1920-х рр. — утвердження тоталітаризму (сталінізму) в ССРСР	3 лютого 1929 р. — утворення, утвердження Організації українських націоналістів
6 січня 1929 р. — утворення Югославії, встановлення королівської диктатури Александра I	1929 р. — початок насильницької суцільної колективізації в УССР
1929–1939 рр. — період «великої депресії» в США та економічної кризи в державах Європи	Грудень 1925–1930-ті рр. — період модернізації економіки в УССР, «епоха Голодомору»
1933 р. — прихід Адольфа Гітлера та націонал-соціалістів до влади в Німеччині	1932–1933 рр. — Голодомор в УССР
1933–1940 рр. — впровадження заходів «нового курсу» в США	
1936–1937 рр. — діяльність урядів Народного фронту у Франції	1937–1938 рр. — «великий терор» у советській Україні
1936–1937 рр. — утворення «Вісі “Берлін–Рим–Токіо”»	1937 р. — ухвалення «сталінської» Конституції УССР
1936–1939 рр. — громадянська війна в Іспанії	
1938 р. — встановлення королівської диктатури в Румунії	
30 вересня 1938 р. — укладення Мюнхенської угоди, розчленування Чехословаччини	22 листопада 1938 р. — проголошення автономії Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини
1939 р. — проведення англійсько-французько-советських переговорів у Москві	15 березня 1939 р. — проголошення незалежності Карпатської України

23 серпня 1939 р. —
підписання советсько-німецького
Договору про ненапад і
таємного протоколу

1 вересня 1939 р. —
напад Німеччини на Польщу —
початок Другої світової війни

6 вересня 1940 р. —
встановлення націонал-легіонерського
режиму Йони Антонеску в Румунії
1941 р. —
поява першого комп'ютера

22 червня 1941 р. —
напад Німеччини на СРСР —
початок німецько-советської війни

7 грудня 1941 р. —
напад Японії на американський
острів Перл-Гарбор

Жовтень 1941 р. —
березень 1942 р. —
Московська битва

17 липня 1942 р. —
2 лютого 1943 р. —
Сталінградська битва

23 жовтня – 11 листопада 1942 р. —
битва біля Ель-Аламейна
5 липня – 23 серпня 1943 р. —
Курська битва

1943 р. —
голод у Бенгалії
27 січня 1945 р. —
визволення в'язнів концтабору Аушвіц,
Міжнародний день
пам'яті жертв Голокосту

6 червня 1944 р. —
висадка десанту союзників у
Нормандії, відкриття «другого фронту»

17 вересня 1939 р. —
вторгнення Червоної армії
на територію Західної України

28 червня 1940 р. —
вторгнення Червоної армії на територію
Бессарабії та Північної Буковини
1939 р. —
розроблення Євгеном Патеном
технології автоматичного зварювання

30 червня 1941 р. —
проголошення «Акта відновлення
Української Держави»

29 вересня 1941 р. —
початок масового знищення окупантами
мирного населення в урочищі Бабин Яр

Липень 1942 р. —
окупація Німеччиною та
її сателітами території УССР

Грудень 1942 р. —
початок вигнання німецької армії та
військ сателітів Німеччини
з території УССР

14 жовтня 1942 р. —
створення Української повстанської армії
6 листопада 1943 р. —
вигнання німецьких окупантів
із міста Київ

1945 р. —
включення Закарпаття до складу УССР

18 травня 1944 р. —
початок депортації більшовицьким
режимом кримськотатарського народу

8 травня 1945 р. —
капітуляція Німеччини —
завершення німецько-радянської війни

2 вересня 1945 р. —
капітуляція Японії —
завершення Другої світової війни

1945 р. —
утворення
Організації Об'єднаних Націй (ООН)

1945–1946 рр. —
Нюрнберзький судовий процес

1946–1948 рр. —
Токійський судовий процес

29 червня 1945 р. —
підписання договору між СРСР і
Чехословаччиною про включення
Закарпаття до складу УРСР

16 серпня 1945 р. —
підписання в Москві договору,
що зокрема визначав кордон
між УРСР та Польщею

Квітень 1945 р. —
участь делегації УРСР
у співзаснуванні ООН

Березень 1946 р. —
ліквідація Української
греко-католицької церкви

1946–1947 рр. —
штучний масовий голод в УРСР

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Розділ 1.

ПЕРЕДУМОВИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ

Геноцид (від грецького слова «генос» — «рід», «плем'я» і латинського «це-до» — «вбиваю») — навмисні дії з метою повного або часткового знищення групи/народу за расовою, етнічною чи релігійною ознакою.

Геополітика (від давньогрецьких слів «гео» — «земля» і «політика» — «ми-стецтво управління державою») — поєднання географічних (розмір, розташування, природні ресурси, чисельність та густота населення) і політичних чинників, що визначають місце держави в міжнародних відносинах.

Геополітичні інтереси — довгострокові державні пріоритети, засновані на поєднанні географічних і політичних чинників, які покликані гарантувати безпеку або ж домінування над певним регіоном чи країною.

Ксенофобія (від грецьких слів «ксенос» — «чужий» і «фобос» — «страх») — нетерпимість, ворожість до чогось або когось чужого з наступним формуванням «образу ворога» та дискримінацією за національно-культурними ознаками.

Перша світова війна — 28 липня 1914 р. — 11 листопада 1918 р. — планетарне військово-політичне протистояння, учасниками якого стали 38 із 59-ти тогочасних держав, а бойові дії розгорталися, як на суші, так і на морях у різних частинах земної кулі.

Позиційна війна — сухопутна війна, коли збройна боротьба ведеться на зайнятих територіях із глибокою багаторубіжною обороною та розгалуженим інженерним забезпеченням позицій окопного типу, а лінія фронту тривалий час залишається незмінною.

Система «озброєного миру» — досягнення великими державами геополітичної мети способами гонки озброєнь, військових погроз, загравань, але з уникненням бойових дій.

Розділ 2.

ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

Демілітаризована зона (від поєднання частки «де», що означає заперечення, французького слова «мілітер» — «військовий» і давньогрецького «зоні» — «пояс», «простір», «район») — територія, де за міжнародним правом або двосторонніми договорами заборонено спорудження військових укріплень, військово-промислових об'єктів та утримання військ.

Контрибуція (від латинського слова «контрібуо» — «збираю», «стягую») — 1) примусові натуральні або грошові стягнення, що їх здійснюють окупаційні війська із населення захоплених територій; 2) примусові платежі, що їх сплачує держава, яка зазнала поразки у війні, сторонам-переможцям.

Репарація (від латинського слова «репараціо» — «відновлення») — повна або часткова компенсація державою, що розпочала війну, збитків сторонам, які зазнали нападу.

Санітарний кордон — захисний бар'єр у вигляді буферних (проміжних) територій, країн навколо потенційно агресивної держави чи небезпечного ідеологічного впливу, який вона може поширювати.

Система колективної безпеки — спільні й узгоджені дії держав для захисту від зовнішніх загроз, агресій, для запобігання можливим війнам.

Розділ 3.

ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

«Проспериті» (від однойменного англійського слова, що означає «процвітання») — період в історії США 1920-х рр., для якого характерне піднесення в економіці та в культурні; інша назва періоду — «бурхливі двадцяті».

Авторитарна модель модернізації — комплекс заходів у соціально-економічній сфері (індустріалізація, колективізація), що втілювались на основі згуртування суспільства довкола єдиної ідеології, централізації управління, примусу та суворого контролю за виконанням поставлених завдань.

Антисемітизм (від поєднання давньогрецького слова «анти» — «проти» та давньоєврейського імені «Шем» — «прабатька» багатьох народів Близького Сходу) — дискримінація, приниження або ворожість до євреїв, як релігійної чи національної групи.

Державне регулювання економіки — діяльність держави для розвитку економіки, складовими якої є централізоване планування, розподіл замовлень між підприємствами, встановлення цін на товари, визначення розміру заробітних плат.

Державне регулювання економіки — це здійснення державою комплексних заходів у господарській галузі з метою їх упорядкування, встановлення загальних правил діяльності, а також запобігання негативним явищам у суспільстві.

Командно-адміністративна економіка — економічна система, в якій держава керує економікою, а центральний уряд ухвалює всі рішення щодо виробництва та споживання товарів і послуг.

Комуністичний режим — у деяких державах світу — державний лад, заснований на принципах панування комуністичної ідеології, що передбачає

диктаторську форму правління; наявність єдиної правлячої партії, керованої вождем; командно-адміністративну економіку; терор та репресії проти опонентів.

Коренізація — у 1920-х рр. — політика «вкорінення», зміцнення советського правлячого режиму, згладжування суперечностей між центром та неросійським населенням союзних республік способом національних поступок.

Корпоративна держава (від латинського слова «корпораціо» — «співтовариство», «об'єднання») — одна з форм авторитаризму, за якої роботодавці та робітники організуються у промислові та професійні товариства, що слугують органами політичного представництва, виконавчої влади, спільно визначають засади існування держави.

Нацизм (від німецького словоскорочення «наці» — «націонал-соціалізм») — масовий рух у Німеччині та ідеологія, засновані на ідеях вищості арійської раси, відродження величі германської нації, фюрерства, реваншизму, експансіонізму.

Нова економічна політика (НЕП) — у советських республіках — тимчасова економічна політика, характерною особливістю якої було використання елементів ринкових відносин з одночасним збереженням державного контролю над господарськими процесами.

Світова фондова біржа — організація, що надає майданчик для торгівлі цінними паперами (акціями, облігаціями).

Тоталітаризм (від латинського слова «тоталітос» — «цілісний», «усеохопний») — форма правління, яке спрямоване на встановлення цілковитого контролю над суспільством, яке не допускає індивідуальних свобод і прагне підпорядкувати державі всі прояви життя її громадян.

Фашизм (від італійського слова «фасціо» — «зв'язка», «об'єднання») — масовий рух в Італії та ідеологія, засновані на імперіалізмі, пропагуванні культу особи, мобілізації народу проти ворогів, на зневазі до демократії, а також на бажанні створити корпоративну державу, де індивідуальні інтереси підпорядковуватимуться «благу» нації.

Розділ 4.

ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Авторитаризм (від латинського слова «ауторітас» — «повна влада») — політичний недемократичний одноосібний (або групи осіб) режим із незмінною владою, що характеризується частковим обмеженням прав і свобод громадян.

Королівська диктатура (від поєднання з латинським словом «діктатура» — «необмежена влада», «наказувати») — форма авторитарного правління, за

якого влада зосереджувалася в руках короля, обмежувались демократичні прояви, права і свободи громадян.

Примусова асиміляція (від поєднання з латинським словом «ассіміляціо» — «уподібнення») — цілеспрямована нав'язлива всеохопна політика держави (метрополії), в результаті чого національні меншини втрачають самобутність.

Санація (від латинського слова «санаціо» — «зцілення», «оздоровлення») — у Польщі — очолюваний Юзефом Пілсудським політичний рух та авторитарний режим, особливість якого — згортання демократії в країні.

Сепаратизм (від латинського слова «сепаратус» — «відокремлення») — прагнення окремих груп населення або партій/організацій до відокремлення певної території зі складу держави, в якій вона перебуває.

Розділ 5.

ДЕРЖАВИ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Гандизм (від прізвища засновника, ідеолога) — суспільно-політична та релігійно-етична ідеологія, розроблена діячем індійського національно-визвольного руху Мохандасом Карамчандом Ганді, спрямована на досягнення незалежності мирним, ненасильницьким громадським спротивом.

Етатизм (від французького слова «ета» — «держава») — напрям політичної думки, що розглядає державу як мету та найвищий результат суспільного розвитку.

Латифундія (від латинських слів «латус» — «обширний» і «фундус» — «маєток») — великий приватний маєток, обширне земельне володіння.

Сіонізм (від назви пагорба Сіон в місті Єрусалим) — єврейський національний рух із метою створення незалежної держави на історичній батьківщині — Ерец Ізраель (Землі Ізраїлю).

Хунта (від однойменного іспанського слова, що означає «об'єднання», «збори», «рада», «правління») — 1) орган виконавчої влади в іспансько- та португальськомовних країнах; 2) військові авторитарні режими в державах Латинської Америки.

Розділ 6.

ПЕРЕДУМОВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Аншлюс (від однойменного німецького слова, що означає «приєднання», «анексія») — 1) насильницьке приєднання або анексія; 2) приєднання Австрійської республіки до Третього Райху в березні 1938 р.

«Вісь “Берлін–Рим–Токіо”» («Вісь») — військово-політична коаліція (союз, блок) агресивних держав: Німеччини, Італії, Японії, що об'єднавшись, взаємодіяли напередодні та в роки Другої світової війни.

Мюнхенська угода («Мюнхен», «мюнхенський диктат», «мюнхенська зрада») — 1) чотиристороння домовленість про передання нацистській Німеччині Судетської області, що погоджена 30 вересня 1938 р., нібито для запобігання великій війні в Європі; 2) сьогодні — усталений вислів, що означає дипломатичну поразку західних держав і зраду ними союзників.

Політика «умиротворення» — запобігання масштабним воєнним конфліктам способами поступок агресору/агресорам та пошуку компромісів, здатних стримати нападника/нападників від радикальних дій.

«Судетська проблема» — незадоволення німецького населення Судетської області своїм статусом у складі Чехословаччини, що використано Третім Райхом як привід до анексії цієї території.

Розділ 7. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

Антигітлерівська коаліція — військово-політичний союз держав, відомий як альянті або Об'єднані Нації (Велика Британія, ССРСР, США та деякі інші), сформований під час Другої світової війни для протистояння державам «Вісі».

«Велика трійка» — очільники трьох держав-засновниць Антигітлерівської коаліції — Вінстон Черчилль (Велика Британія), Йосиф Сталін (СРСР) та Франклін Рузвельт (США).

Голокост (від давньогрецького або англійського однойменних слів, що означають «всеспалення») — геноцид (цілеспрямоване знищення) єврейського народу в період Другої світової війни.

«Дивна війна» — на початку Другої світової війни — восьмимісячний період, упродовж якого не провадилися активні сухопутні воєнні операції на Західному фронті.

«Другий фронт» (поняття здебільшого вживають на післявоєнних просторах) — воєнні дії США, Великої Британії та її домініонів проти нацистської Німеччини в Західній Європі під час Другої світової війни.

Колабораціонізм — (від французького або англійського однойменних слів, що означають «співпраця») — взаємовигідне співробітництво представників влади чи громадян з ворогами, окупантами всупереч інтересам свого народу або держави.

Лендліз (від англійськомовних слів «ленд» — «зичити» і «ліз» — «надавати в оренду») — політика, відповідно до якої США на умовах позики-оренди по-

стачали Великій Британії, Советському Союзу та іншим державам-союзникам необхідну сировину (наприклад, нафтопродукти), продовольство, техніку.

«Новий порядок» — насильницький режим, запроваджений Третім Райхом на окупованих територіях, що передбачав расову дискримінацію, колонізацію, нацифікацію системи управління, застосування терору і репресій проти незгодних.

Рух Опору (від французького слова «резістанс») — організований (ненасильницький або насильницький) спротив населення окупаційній владі.

Розділ 8. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА в першій половині ХХ століття

Авангардизм (від французьких слів «авант» — «попереду» і «ґард» — «охорона») — сукупна назва мистецьких напрямів, для яких властиві заперечення традицій та експериментування.

«Втрачене покоління» — літературна течія міжвоєнного періоду, представники якої пережили жахіття війни (брали участь у бойових діях), після чого складно адаптувалися до мирного життя, що й відображували у своїх творах.

Джаз (від французького слова «шассе» — «полювати» або «джазе» — «скоромовити») — у США — вид музичного мистецтва, що на межі ХІХ–ХХ ст. виникло на основі африканських мелоритмів; характеризується складністю акордів, вокалу, поліритмією, імпровізуванням.

Масова культура (від однойменних слів) — культура, популярна серед широких верств суспільства, переважно комерційно успішна, елементи якої проявляються в різних галузях повсякдення.

Модерн (від однойменного французького слова — «новий», «сучасний») — на межі ХІХ–ХХ ст. — напрям у європейських мистецтвах (зокрема в архітектурі), представники яких протиставляли свою творчість традиціям попередніх періодів.

Мюзикл (від англійського словосполучення «мюзикл комеді» — «музична комедія») — форма театральньо-музичного дійства, для якого властиві розмовні діалоги, пісні, танці, об'єднані єдиним художньо-змістовим задумом.

Олімпійський рух (від однойменних слів) — громадський рух, спрямований на поширення цінностей олімпізму, здорового способу життя, розвитку фізичної культури та спорту.

Навчальне видання

**Васильків Ірина Дмитрівна,
Сіромський Руслан Богданович,
Островський Валерій Васильович**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Рівень стандарту

**Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі*

Головний редактор *Іван Білах*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*
Художнє оформлення *Ганни Янчишин*

Формат 70x100 1/16.
Ум. друк. арк.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

